Нядаўна ў Беларусі гасцяваў ДАНЧЫК — амерыканскі спявак беларускага паходжання Багдан Андрусішын. Ягоныя бацькі пад час апошняй вайны былі вывезены ў Германію. Багдан нарадзіўся ў ЗША, жыве ў Нью-Йорку. Яму 31 год. З маленства гаворыць па-беларуску, спявае народныя песні і песні сучасных беларускіх кампазітараў.

«Маладосць» віншуе Данчыка з Новым годам!

Чакаем выдатнага беларускага спевака зноўку на родную старонку.

ОРГАН
ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА
ЛКСМБ
І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ
БЕЛАРУСІ

Маладосць

1·90

(443) **СТУДЗЕНЬ**

ШТОМЕСЯЧНЫ
ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ
І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ
ІЛЮСТРАВАНЫ ЧАСОПІС

Выдаецца з 1953 года

МІНСК
Выдавецтва ЦК КП Беларусі

У нумары

Паэзія · Проза

Публіцыстыка

Вокладка **М. Будавея.**

На шмуцтытуле паэзіі і прозы— **Э. Рымаровіч. Эскіз роспісу Палаца культуры ў Салігорску.**

На шмуцтытуле публіцыстыкі—фота **М. Амельчанкі.**

Паэзія Проза

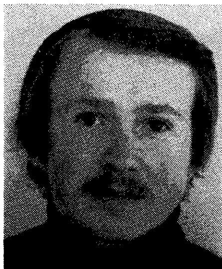

Упершыню ў „Маладосці"

Андрэй Пяткевіч

■

Блакітную я маю птушку,
Сядзіць, ручная, на плячы.
Ізноў я плачу і смяюся,
Ізноў імкнуся ўдалячынь.

Пяе яна свае мне песні;
Яе шукаў я шэсць гадоў,
Яе халодныя прынеслі
Вятры у мой маўклівы дом.

Хто хоча — хай мяне асудзіць,
Праклёнаў злосных не мінуць.
Баюся я, што злыя людзі
Яе ад зайздрасці заб'юць.

А покуль што яна са мною,
Мой лёс вартуе ад нягод.
І я, шчаслівы, крочу з ёю
У новы дзень, у новы год.

■

Зноўку я еду далёка,
Ў вёсачку тую глухую.
Доўга стаю пад елкай,
Доўга стаю і сумую.

Я адчыняю дзверы,
Браму душы адчыняю.
Жыццё пачынаецца з веры,
З болю, імкнення, адчаю.

Сіні, маўклівы, светлы
Вёску ахутаў вечар.
А я узяў ды прыехаў,
Грэюся з вамі на печы.

■

Жніўны жоўты вечар.
Я прыпомніў,
Як гудзелі камары струною.
Ціхая сустрэча.
І гамоніць
Неба над палеткам залатое.

Качкі на балота
Дзень панеслі
І згубілі між азёр глыбокіх.
Постаць каля плота.
Сціхлі песні
На лугах пакошаных далёкіх.

Ледзьве чую крокі
На узлеску,
Пад якімі цішыня знікае.
Зноўку думкай горкай
Тут, у лесе,
Шчасце адплывае...
Прыплывае.

■

Бярозы стаялі маўкліва,
Стаялі і будуць стаяць.
А час пранясецца імкліва,
Далёка, адсюль не відаць.

Бярозы убачаць, як зорка
Згарыць і ўпадзе з вышыні.
І будзе каму-небудзь горка,
Што зніклі мінулыя дні.

■

Поўдзень. Сонца гарачае свеціць,
І маўкліва гудзе цішыня.
Заблудзіўся ў сасонніку вецер —
І праменні на дрэвах звіняць.

ДОЖДЖ

Дождж.
Зіма не прыйдзе да нас больш.
Дождж.
Ніколі нам не будзе горш.
Дождж.
А дзень заменіць цёмну ноч.
Дождж.
Ды кропля падае, бы нож.

Васіль Зуёнак

■

Вясны зялёны кавалак,
Схоплены жменяй сукоў:
Таполя старая схавала
Чорныя гнёзды гракоў.

Суняўся гарласты вэрхал,
У клейкім лісці — цішыня,
І сонца цікуе зверху:
Калі там вітаць птушаня?

■

Апранулі ў апошняе маму,
Зберажонае, з пахам крамным...
Свечкі след за аконнаю рамай:
На той свет пайшла тэлеграма.

І ляцяць мае думы няспынна:
Што табе тая прышласць тоіць?
І з дзяцінства — чародка ўспамінаў...
Як далёка было ўсё тое...

Я прытупваю на тапчане —
Скача радасць мая чапурная:
Мама лёлю пашыла мне,
Мама лёлю мне апранае...

Самы першы мой успамін:
Мне пашыла мама кашулю...
І сядзіць пасівелы сын:
Маму ў новае апранулі...

І агеньчык свечкі ў акне
Памнажаецца шыбай падвойнай...
І цяпер я памерці вольны:
Ты не ўбачыш сына ў труне.

Мне памерці цяпер не страшна:
Ты не ўбачыш смерці маёй.
І блукае мінулае наша
Над пустой, бязмэтнай зямлёй...

Свечка зоркай апошняю свеціць,
Ноч мінае, збіраюцца людзі...
Пройдзе ўсё і паўторыцца ў свеце,
Толькі, мама, без нас тое будзе...

■

Я думаў: жыць далей не стане сілы,
А вось жа — дыхаю, хаджу, тапчу траву,
Схіляюся над свежаю магілай
І як праклён шапчу: «А я жыву...»

Якім парадкам і якім законам
Смерць забірае нашых мацярок?
Куды яны, пакінуўшы да скону
Нам адчуванне пра апошні крок?..

Той крок, што абрывае нашу сувязь
З мінулым... І над вечнасцю нямой
Расстанне кіпцюрамі паласуе,
Нязбытнасць свой раскручвае сувой.

І роспачная памяць напярэймы
Выходзіць — як цяжкі дакор сынам.
Ды мы ляцім у розных вымярэннях
І ўжо ніколі не сустрэцца нам.

І толькі голас... як варыла кашу
Сарока дзецям... будзе прылятаць,
А мамы там, у будучыні нашай,
Якую нам не дадзена пазнаць...

■

У лютаўскім голлі зябне вясна,
Пясчаны грудок сіратліва жаўцее...
Над нашаю доляй была ты адна
Апошняй малітвай ад ліха і церняў.

Вяртаемся мы да пустога двара —
Ніхто не сустрэне, ніхто не прывеціць...
Цяпер ужо, мама, і наша пара —
Вось толькі той дзень пакуль што
ў сакрэце...

Дарога адкрытая, як турма,
І над крыжамі бярозы сумуюць,
І перад намі нікога няма,—
Выходзім на фінішную прамую...

■

У гэтым імені, што камень
Ад забыцця не засланіў,
Касач зялёнымі штыкамі
Таемнасць змрочную граніў.

Пад знакам шэрым і маўклівым
Асеў, асунуўся грудок...
Ці ў горы жыў, ці быў шчаслівы,
Не скажа літар тых радок.

Якія вёсны, зімы, леты
Адбушавалі на зямлі
І тут, пад гэтым сінім цветам,
У непазбежнасці ляглі?

Ні тых вачэй, ні слоў, ні рысаў...
Даўно жывых згубіўся плач.
І толькі ў жаўтапесны прысак
Карэннем прагнецца касач.

Ён і сказаў: ніхто не вечны,
Ды я—нявольнік у жыцці,
Бо як надзея на сустрэчу
Я тут замоўлены цвісці.

■

На ўсякі выпадак запомні, мой сын,
Нясплатны рахунак прагрэсу:
Калі высякаюць бяздушна лясы,
Трагічна дзічэе падлесак.

■

Чытаю зорную дарогу
На схіле жнівеньскай начы...
Не, немагчыма нават богу
Смерць аднаму перамагчы.

Хай вечнасць на плячах нясеш ты—
Ты адзінокі: пра жыццё
Ніхто не ведае. І, зрэшты,
Чым лепш яно за небыццё?..

Відаць, адчуў ён лёс свой горкі,
Калі стварыць такое змог —
Той, хто не думае пра зоркі,
Ужо смяротны. І не бог.

І ці не гэтыя сусветы,
Якім ні часу, ні канца,
Прад несмяротнасцю бязмэтнай —
Зарука вечная тварца?..

КЛОПАТЫ

Вось і гукнула восень
Недзе з-за жніўнай гары,
Хмарнае цераспалоссе
Носяць у небе вятры.
Бусел, цыбаты пражэрнік,
Стаў на адной назе:
Колецца пругкі іржэўнік,
Мрояцца жабы ў лазе.
Памяць жывую раскратаў:
Помніцца харч дармавы...
Дзякуй, меліяратар,
Што загубіў паплавы...
А верабей — ані дбае:
Жыць на прыклецці — лафа!
Вунь і сынок ля камбайна
Скача ўпадлёт, як блыха.
Ледзь не ў кабіну з азартам
Да камбайнёра залез.
Толькі таму не да жартаў —
Іншы карціць інтарэс:

Пытае Ілля,
ці гатова ралля,
Пытае Успенне,
ці гатова насенне...

НЕПАЗБЕЖНАСЦЬ

Зіма да лета
Едзе без білета:

Ускоча шэрым зайцам
У восеньскі трамвай.
Не згоніш — агрызаецца:
— Білет аплоціць май!..

А ў лета да зімы
Шлях цяжкі, не прамы:

То скінуць на паўстанку,
То мораць у чарзе,
То шэпчуць, што каханку-
Вясну мароз вязе...

Але пры ўсім пры гэтым
Цвіце аднойчы лета!

ДУБЛЁР

Цяжка жыць гарадскому чорту:
Сто дамоў — і ні коміна ў іх,
Каб залезці зімой адвячоркам,
Адагрэцца, застацца ў жывых,
Раніцою выскачыць з дымам,
Рагатнуць у вуха багам...
...Кнопку цісну, і з пругкім уздымам
Ліфт працуе — лёгка нагам!
Капыты не грымяць без патрэбы,
І пры людзях хвастом не тырчу,
І здаецца, у самае неба,
Нібы з коміна чорт, узлячу.

■

Адкрыўся мне касмічны сэнс
Легенды пасівелай:
Арфей — антычны экстрасенс —
Каменне зрушваў спевам.
Ён утаймоўваць мог звяроў
І словам, і кіфарай.
Ён ачышчаў благую кроў
І адганяў кашмары...
І сёння экстрасенс людзей
Збірае ля экрана —
Усіх пакутных, без надзей,
Гаротных, занядбаных.
І моўчкі кожнаму дае
Магчымасць на збавенне...
Паэту б здольнасці тае —
Якраз бы выйшаў геній.

А то кладзе, кладзе прараб
Паэзіі цагліны —
Ёсць і абрысы, і маштаб,
А дом бяздушна гіне.
Шалёна раз'яднаў наш век
Энергію і слова,
І не ўбаўляецца калек
І мерцвякоў здаровых.

РЭХА

Ідэі верны бог
Сагнуў ідэю ў рог.
Штодня крычыць: «Ідэ-э-я!..»
А чуецца: «Ван-дэ-я...»

■

Калі перабудоўшчыкі памруць,
Калі пакінуць іх зямныя сілы,
Калі адславяць іх і аднясуць —
Вы прыкладзіце вуха да магілы.

Пачуеце, як многія сюды
Праклёны шлюць і Сталіна вітаюць,
Сустрэўшыся. І сведчаць праз гады,
Што ён жывы, што ён не памірае!

■

Перад харомамі храмы
Стаялі з рукой працягнутай,
У твар ім плявалі хамы,
Сусветнай валоды прагнучы.

Цяпер пад рукі выводзім
Старэнькія храмы ў людзі.
А плюне хам пры нагодзе —
Баюся, ніхто не асудзіць...

■

Я бачыў: боты беглі па бруку.
Без чалавека. Адны. Аж грымелі абцасы.
Ці ён адстаў? Ці за што неадчэпна ўхапіліся рукі?
Ці даганяць тыя боты не меў ужо часу?..

Я бачыў: з праграмы збіваліся гены —
Хто ў рост ішоў, хто сціскаўся шчыгрынавай скурай.
І мітусіліся — жанчынам ледзь-ледзь па калена —
Закаханыя карлікі з безнадзейна-мужчынскай натурай.

Я бачыў: паўзлі карані па дарогах,
Як вужакі на ўзвіжанне перад зімою,—
Уцякалі. А дрэвы нічком вужынаму богу
Аб ратунку малітву шапталі апошняй галінкай жывою.

Я хацеў дачакацца таго, хто разуты застаўся,
Падказаць: «Вунь туды твой абутак пабег, недарэка...»
Я насустрач пайшоў... Толькі след адваротны трапляўся.
Ды яшчэ, як пісалі газеты, хтосьці снежнага бачыў тады чалавека.

Іван Шамякін

Ахвяры

АПОВЕСЦЬ

1

У зямлянцы было дымна. Ніколі раней «буржуйка», добрае вынаходніцтва цяпер ужо, здавалася, далёкіх часоў грамадзянскай вайны, не дыміла, звычайна наганяла лазневую цеплыню хутка, і ў такі вячэрні час пярэдка адчынялі дзверы, каб выветрыць сухую духату. Цяпер жа цеплыню выдзьмула за адну хвіліну, як толькі адчынілі дзверы.

На двары гуляла ранняя завіруха, злосная, як сама вайна, як нечаканае варожае нашэсце. Лес не шумеў — стагнаў многагалоса, то гудзеў трубна, то выў параненым воўкам, то плакаў мноствам дзіцячых галасоў. Вецер не прабіваў сцяну дрэў, а гнеўна кідаўся на зямлю з неба, праз вершаліны, слабеў у галлі, але асобныя яго струмені прарываліся ў «вокны» — у прагаліны ад паваленых для будаўніцтва лагера сосен і ўзвіхрывалі калючы снег. Час ад часу такі ветраны абвал абрушваўся на зямлянку, на комін, і тады печ пыхкала полымем і дымам праз усе шчыліны.

Хворыя грудзі начальніка штаба Брагінскага раздзіраў пакутлівы кашаль. Капітан споўз са свайго драўлянага вузкага тапчана на падлогу, на яловыя лапкі, накрытыя нямецкай плашч-палаткай. Такі быў «ложак» самага малодшага жыхара зямлянкі камісара Ігара Кіпеня: чацвёрты тапчан не змяшчаўся; калі будавалі зямлянку, у камандзнай групе было трое.

Камандзір атрада Аляксей Іванавіч Ман сядзеў за сталом пад ліхтаром «лятучая мыш», язычок агню якога таксама хліпаў ад ветру ці дрэннай газы, і займаўся незвычайнай працай — выразаў з асінавай плашкі... міску. Атрымоўвалася гэта ў яго вельмі ладна. На стале апетытна бялеліся ажно тры такія міскі — прадукцыя апошніх дзён. У атрадзе вастрасловы кпілі, што камандзір гандлюе міскамі і лыжкамі. Аляксей Іванавіч пасміхаўся ў сваю рыжую бараду. Было. Усё было. Вывозіў ён разы два свае міскі ў райцэнтр на рынак — хацеў уласнымі вачамі паглядзець на прадстаўнікоў новай улады — на немцаў, паліцаяў. Прадаваў свае вырабы камандзіру суседняга атрада даўняму сябру Цімоху Дзядзюлю. Толькі нікому не казаў пра цану: лыжка — абойма патронаў. Дзядзюля лаяў яго па-сяброўску: «Жмот ты! Гандляр! Шпекулянт!» Але не прызнаваўся, што лыжкі і міскі гэтыя памагаюць яму, нібы беднаму селяніну, прабірацца ў Мінск і там куды больш выгадна выменьваць іх на рэчы не менш патрэбныя, чым патроны.

Ман слухаў, як кашляе таварыш, і ў яго па-бацькоўску балела сэрца. На шырокай яго лысіне выступілі буйныя кроплі поту, не столькі, пэўна, ад натугі пры рабоце разцом, колькі ад жалю і спачування. Між іншым, яго лысіна здзіўляла і захапляла маладых — Брагінскага і Кіпеня: у сорак два гады такі «аэрадром для мух», так ён сам жартаваў. А яшчэ больш, бадай, усіх у атрадзе здзіўляла барада: пры такім «голым полі» на галаве такі густы зараснік у ніжняй яе частцы. «Ад чаго гэта так?» — спытаў нехта з цікаўных партызан. Аляксей Іванавіч сам адказаў: «У гэтай каробцы што знаходзіцца? Апарат, які думае. А там, дзе кустарнік? Сківіцы. Яны жуюць. Робяць зарадку. Ад таго і расце на іх».

Брагінскі зноў зайшоўся ў кашлі, уткнуўшыся тварам у яшчарна-зялёную пляму плашч-палаткі.

Аляксей Іванавіч перасмыкнуўся, як ад уласнага болю.

— Лезь, Навум, на сваё ложа. Я выветру дым.

Калі капітан лёг на канапу, падышоў і клапатліва памацаў лоб.

— Гарыш ты, брат. Ад раны ці ад прастуды?

— Ад раны.

— Усё ж лета маўчала.

— Маўчала. Я маўчаў. А яна крычала.

— Добра замерзне возера, прыляціць самалёт — адашлём цябе на Вялікую зямлю. Палечышся ў шпіталі.

— Не палячу. Хочаце пазбавіцца?

— Не крыўдзі мяне, хлопча.

— Прабачце, Аляксей Іванавіч.

З адкрытых дзвярэй шуганула снежным зарадам, а з печкі — дымам.

— А, чорт! Во круціць!

— Комін у нас нізкі.

— Нізкі. Куплю ў Дзядзюлі бляху — скляплю трубы. Такія самавары паставім!

— Вы ўсё ўмееце.

Ман зачыніў дзверы і зноў вярнуўся да хворага, зноў памацаў яго галаву.

— Усё, не ўсё, але штосьці ўмею. Рабіў я і бляхарам. Вадасцёкавыя трубы кляпаў. Во стары жмот Дзядзюля. Тэрмометр не прадаў. Папрасіць ён у мяне...

— У вас гэта сур'ёзна? Ці гульня?

— Што?

— Купля-прадажа.

— Сур'ёзна.

— Вы і мяне купілі?

Ман засмяяўся.

— Во гумарыст! Цябе Дзядзюля аддаў за так.

— Каб пазбавіцца?

— Зноў ты, Навум, гародзіш храновіну. Цябе я сам папрасіў. Гэта ж скарб — меціць такога адукаванага вайскоўца.

— Каб здаровага.

— Хто ведае так зброю. І сваю. І — што важна — нямецкую. І тактыку.

— Ніхто нас не вучыў партызанскай тактыцы. А дарэмна. Ніхто не думаў, што прыйдзецца ваяваць на сваёй зямлі.

— Мы з табой нядрэнна ўжо яе асвоілі, нашу тактыку. І стратэгію адужаем. Усё адужаем. Не хварэй толькі.

Брагінскага раніла на пачатку вайны, пры абароне Мінска, калі фашысцкія танкі абыходзілі горад з поўначы. Раніла цяжка. Куля прабіла грудзі, правае лёгкае навылет. Армейскія медыкі вынеслі прысуд: нетранспартабельны. Але знайшлася добрая душа — калгаснік з Раўбіч, адвёз у Мінск у бальніцу ўжо тады, калі ў горадзе гаспадарылі немцы, але не СД яшчэ — армейцы, якія пакуль што паблажліва, нават з пэўнай вайсковай гуманнасцю, той, што засталася ад першай сусветнай вайны, адносіліся да раненых, да хворых. Форму капітана селянін схаваў у сваім хляве, а дакументы прывёз і перадаў доктарцы, якая вельмі ж заклапочана прыняла раненага чырвонаармейца. Не адна яна — бадай усе дактары; сівы прафесар адразу закамандаваў: «У аперацыйную».

Жыццё Брагінскаму ўратавалі. Але далячыць не здолелі: гітлераўцы пачалі выяўляць у бальніцах камандзіраў, палітработнікаў, яўрэяў. Капітана яшчэ з месяц далечвала ў сябе дома санітарка. Але і там стала небяспечна. І яго зноў адвезлі ў вёску, а пасля паўгода перадавалі з вёскі ў вёску, усё далей і далей ад горада, ажно пакуль не перадалі ў партызанскі атрад. І што асабліва дзіўна: увесь час захоўвалі яго партбілет і камандзірскае пасведчанне. Дзядзюля пасля казаў, у жарт ці сур'ёзна, зразумець яго заўсёды нялёгка, што цяжка было вывезці з горада не чалавека — дакументы яго. А для маладога камандзіра захаванне партбілета было, можа, даражэй за ўратаванне жыцця. Ён напэўна маліўся б, каб верыў у бога. Ніколі не быў здатны да тэатральных жэстаў, але перад людзьмі падаў на калені, калі пакідаў іх хаты.

Былы загадчык райза Дзядзюля толькі вясной ужо даведаўся, што за зіму ў другім кутку раёна добры знаёмы яго Манюк (скарочанае яго прозвішча не прызнаваў, лічыў піжонствам, бо добра ведаў вёску, дзе палавіна Манюкоў) арганізаваў свой атрад. Меншы, безумоўна, колькасна, але даволі баявы. Дзядзюля ажно прыраўноўваў: хто мог падумаць, што былы дырэктар спіртзавода такі арганізатар! Чаго добрага абскача па баявых дзеяннях, бо бліжэй да шашы, да чыгункі. Загарэўся зуб у камандзіра, які лічыў сябе вышэйшым прадстаўніком Савецкай улады ў раёне, далучыць атрад Манюка да свайго. Але ўжо дзейнічаў падпольны райком, і ён разважаў інакш: чым больш атрадаў, тым лепш, шырэй партызанскі фронт.

У Дзядзюлі — трэць атрада акружэнцы. А ў Мана — ніводнага, усе мясцовыя хлопцы, некаторыя служылі ў арміі, але толькі двое ці трое дараслі да камандзіраў аддзяленняў, не вышэй. Сам ён, праўда, камандаваў узводам у кавалерыі. Але калі тое было — дваццаць гадоў назад! Аляксей Іванавіч зайздросціў суседу, вайсковаму ладу ў яго атрадзе, там нават размовы вяліся на іншай мове — па-руску, па-армейску, з веданнем статуту. А ў яго — што на калгасным сходзе: кожны — стратэг. Вось чаму, калі пазнаёміўся з баявым капітанам, адразу ж вырашыў: пераманіць. Але Дзядзюля вуха трымаў востра. Дружба дружбай, а тытунь паасобку. Прыйшлося пайсці адкрыта: «Уступі мне, Цімох, Брагінскага. У цябе паўатрада камандзіраў, а ў мяне ніводнага. У мяне будзе начальнікам штаба, а ў цябе патроны набівае».

Навум Барысавіч загадваў у Дзядзюлі аружэйнай майстэрняй.

Але не за так аддаў Дзядзюля камандзіра. Гандаль быў ганебны. Нельга сказаць, што запрасіў камандзір праслаўленага ўжо атрада, камуніст, за чалавека — абразліва было б для Брагінскага, ганебна і для яго, Мана, хоць за лыжкі-міскі свае патрончыкі ён браў без пакут сумлення. Але ж гэта — праца рук яго. А Дзядзюля за чалавека запрасіў... сала тры пуды. Ганьба! І таргаваўся, можа, гадзіну. Сышліся на двух пудах. Сала, канечне, не было. Дзе яго ўзяць! Аддаў чортаў гандляр, як кажуць, на павер. Але пра даўжок не забывае, кожны месяц напамінае, пры сустрэчах і нават у баявых пасланнях робіць вучоную прыпіску P. S.: «А даўжок калі аддасі?» Ці яшчэ горш: «Сумленныя людзі з даўгамі разлічваюцца».

Аляксей Іванавіч успомніў гэтую анекдатычную гісторыю (пра яе ён расказваў пасля вайны) і адказаў сябру ў думцы: «Во ты ў мяне, Цімашок, палучыш», — і, паклаўшы на стол разец, паказаў «лятучай мышы» дулю.

Брагінскі, як заўсёды, з цікавасцю сачыў за блуканнем думак у вачах камандзіра, здавалася, што яны прасвечваюцца і на лысіне яго, дзе блішчэлі кроплі поту, і нават варушацца ў зарасніку барады. Гэта была яго любімая забаўка з школьных гадоў: па твары адгадваць, пра што чалавек думае; у батарэі сваёй неаднойчы ашаламляў байцоў такімі адгадкамі, нампаліт дывізіёна так і называў яго: фізіянаміст.

Аляксея Іванавіча ні разу не ашаламіў. Той спакойна адказваў: «Правільна, адгадаў. Пра што яшчэ думаць у такой сітуацыі?» А часцей пасміхаўся: «Пацэліў ты, Навуме, у белы свет, як у капеечку».

У той вечар Брагінскі асабліва сачыў за камандзіравым тварам. Такая ўвага адцягвала думкі ад болю ў грудзях і сцішала кашаль.

— Аляксей Іванавіч, мне здалося: вы паказалі камусь фігу. Не мне?

Ман засмяяўся.

— Не, мой дарагі начальнік штаба. Не табе. Злосную — Гітлеру. Ласкавую — Дзядзюлю.

— Вясёлая ў вас дружба.

— Вясёлая. Не здзіўляйся. У мяне прывычка. Я ім, раённым работні-

кам, часта паказваў фігу, калі яны прыязджалі на спірт. Толькі энкавэдэшніку не адмаўляў. Каністры наліваў...

— Баяліся?

— Дрэнна ты думаеш пра свайго камандзіра. Але адкажу табе шчыра. Баяўся. Дзеянні гэтых саўработнікаў немагчыма было ў той час ні прадказаць, ні прадбачыць.

— У які час?

— Калі мяне з наркамата, палячыўшы ў санаторыі, паслалі на спіртзавод. Некаторыя зайздросцілі: пусцілі шчупака ў раку. Але які я шчупак! Нават не акунёк. Плотачка.

Брагінскі ведаў, што больш года, другая палавіна трыццаць сёмага і першая трыццаць восьмага, як бы выпадала з біяграфіі Аляксея Іванавіча. Маўчаў ён пра гэты год. І малады ідэаліст не адразу нават сцяміў, што здарылася. Дзіўна. Чытаў жа пра суды над маршаламі, камандзірамі, ведаў пра арышт камандзіра іх палка, пра самагубства камдзіва. Верыў, што яны завербаваныя фашысцкай разведкай. Верыў да самай вайны. А калі ляжаў паранены ў бальніцы і яму адкрыта адзін доктар — са зларадпасцю — перадаваў пра трыумфальнае наступленне немцаў на Маскву, вера яго ў вышэйшую справядлівасць, у мудрасць правадыра пахіснулася. І тады яму не хацелася жыць. Добра, што Ванда хутка забрала яго ў сваю хату на Старажоўцы. Яе незвычайны аптымізм, а яшчэ больш перакананасць яе маці, работніцы хлебазавода, што нашы ўсё роўна перамогуць, вярнулі яму жаданне жыць і змагацца. А ў атрадах прага жыцця вырасла да таго, што думка пра смерць не ў баі — ад старой раны аблівала потам. Не кашляў, сціхаў боль — і гэта ўжо было шчасцем. Больш за ўсё баяўся быць цяжарам для таварышаў.

Брагінскі з замілаваннем любаваўся ўмелымі рукамі разьбяра, з'яўленнем на місачцы адмысловага ўзору — як бы галінкі з гронкамі вінаграду.

— Для каго такая прыгажосць?

— О, брат! — камандзір падняў на растапыраных пальцах бялюткую місачку над галавой, да ліхтара, нібы яна прасвечвалася, як шкляная. — Не пытай. Ёсць у мяне любоў. Сяброўка. Лідачка з Загайкі. Чатыры гадочкі. Ёй місачка. Толькі не выдавай маю любоў. Я — прымхлівы.

Начштаба засмяяўся — ад шчасця, праява пяшчоты да дзіцяці асабліва кранула, свае двое недзе чакаюць яго. Дзе? Але зноў печка пыхнула дымам. І зноў ён закашляўся, праўда, на гэты раз не так пакутліва і працягла.

— Ведаю адну бабулю. Травамі лечыць. Сціхне завіруха — паеду, прывязу табе поўны набор траў. Да таго часу хлопцы лазню збудуюць. Выганім тваю хваробу, не бядуй. Пабачыш, якую я бочку зраблю для лазні. Жалеза на абручы дасталі. Каваль свой...

— Молат не падніму.

— Была б накавальня. А малатабойцу мы табе дамо. Асілка.

— Каваль з мяне... хіба ў тэорыі. Бацька так і казаў: галава ў цябе варыць, а рукі не для молата. Каваля хацеў з мяне зрабіць, але на сучасным узроўні — інжынера-металурга. А я адзін год павучыўся ў Днепрапятроўску і ў ваеннае падаўся. Прызнацца вам? Пасля шкадаваў. Вучыўся я выдатна і камандаваў, здаецца, нішто, але душа, як кажуць, не прымала. Парадкі ваенныя. Можаце паверыць? За паўгода да вайны мяне камандзірам палка хацелі зрабіць... Дык як я спалохаўся! Нічога так не палохаўся. Начальнік штаба дывізіі зняважліва заключыў, калі я замахаў рукамі і нагамі: слізняк. Вы так не думаеце?

— Ды не, што ты! Проста мы з табой цывільныя людзі.

— Былі. Цяпер я стаў ваенным. Цяпер я рвуся ў бой. Калі абстралялі грузавікі на шашы і скасілі фрыцаў дзесятак, мяне ажно калаціла ад нейкай проста шалёнай радасці. Нядобра гэта? Загубіць людзей — і радавацца...

— Добра. Гэта наша нянавісць. Без яе такога ворага не адужаць.

— Так, нянавісць, — Брагінскі задумліва памаўчаў. — І любоў... Каб была нянавісць, павінна быць любоў. Як думаеце, Аляксей Іванавіч, эвакуіраваліся мае?..

— З Оўруча? Адтуль нельга было не выехаць. Калі Гітлер сунуўся на Палессе? Там у ліпені рэкі разліліся больш, чым у вясновы паводак...

— Залішне мы спадзяваліся на водныя рубяжы.

Пэўна, і гэта іх збліжала — лёс сем'яў. Праўда, у камандзіра ўпэўненасці, што яго сям'я на Урале ці яшчэ далей, было больш: ён сваіх паспеў адвезці ў Барысаў і пасадзіць на поезд. Жонку і дзвюх дачок, немаленькіх ужо, малодшай дванаццаць. Больш балела сэрца па сыне, той служыў у арміі, на поўначы. Які яго лёс напаткаў у карэльскіх лясах? Аднак дзіўна: пра дачок ён ахвотна расказваў таварышам, Брагінскаму, можа, больш, чым каму, — разумеў, што ў бяссонныя ночы думаюць яны аб адным і тым жа. Пра сына амаль не гаварыў, як бы прымхліва баяўся, што бацькоўскі боль і смутак дойдуць да хлопца ў хвіліну смяротнай небяспекі і адцягнуць яго ўвагу ў баі. Верыў у тэлепатыю, у прыкметы, такім выхавалі ў маленстве. Да вайны смяяўся з гэтых бабскіх прымхаў, са сноў, хоць яны нярэдка спраўджваліся. А цяпер ставіўся да ўсіх гэтых «дзівосаў» з сур'ёзнасцю, якой, аднак, саромеўся; даведаюцца — смяяцца будуць: член партыі, а верыць у чартаўшчыну ўсялякую. Здзіўляўся супярэчлівасці сваёй натуры і баяўся яе. Раней быў больш цэльны, да трыццаць сёмага. А пасля раздвоіўся і растроіўся. Праўда, пасля арганізацыі атрада пачалі зрастацца гэтыя палавінкі. А потым зноў трэскалі. Пасля з'яўлення Золатава. Вось і цяпер. Працуе разцом, нажамі, размаўляе з Брагінскім, а сам пазірае на дзверы і ўпотай думае: няхай бы Золатаў затрымаўся каля рацыі надаўжэй. Не можа ён пры ім лыжкі скрэбці. І размаўляць так не можа — пра сям'ю, пра дзяцей, пра міскі, стравы, пра перажыванні свае, не камандзірскія — чалавечыя.

І вось, калі ласка, яшчэ адна чартаўшчына з таго раду: толькі паспеў падумаць, а ён тут як тут — Золатаў.

У адчыненыя дзверы шугануў вецер, абдаў лысую галаву халодным шротам, сняжынкі ажно зашыпелі на шкле ліхтара.

Золатаў уваліўся ў вузкі праём дзвярэй галавой уперад, апрануты ў белы кажух і ў цывільную шапку са шкуры беляка. «Першы перайшоў на зімовую форму», — падумаў Ман.

Ігар Кіпень, камісар атрада, малы, вяртлявы, усунуўся нагамі ўперад, што хлапчук на коўзанцы, затармазіў, схапіўшыся за верхні касяк дзвярэй, а то мог бы штурхнуць маёра каленямі ў зад, на стол наляцелі б, як было такое тры дні назад, калі ўсходцы абледзянелі.

— Ну, надымілі! — фыркнуў Золатаў. — Не зачыняй дзвярэй, камісар.

— У Навума — жар, — сказаў Аляксей Іванавіч.

— Зноў жар? — спытаў Золатаў. Скінуў кажух, накрыў ім начальніка штаба. Але, адзначыў пільны камандзір, без тае ўвагі і клопату, якія звычайна праяўляў да хворага капітана. Праяўляў настолькі падкрэслена, галосна, што бянтэжыў гэтым Брагінскага, здзіўляў Кіпеня і рабіў тую нядобрую раздвоенасць у камандзіра. Можа, не раздвоенасць, а нейкую няпэўнасць думак, пачуццяў, стаўлення. У Аляксея Іванавіча заўсёды была пэў-

насць у адносінах да людзей, ва ўсялякім разе памыляўся ён рэдка ў ацэнках сваіх.

Зусім простая і натуральная з'ява: чалавек любіць другога чалавека больш, чым іншых, што акружаюць яго, жывуць побач, разам працуюць ці ваююць. Ён разумеў адносіны Золатава, старэйшага гадоў на дванаццаць, да Брагінскага. Так ён, Ман, любіць равесніка свайго сына рамантыка і фантазёра Ігара Кіпеня, любіць больш сардэчна, чым іншых у атрадзе, можна сказаць, па-бацькоўску. Гэтак жа палюбіў і Навума. На вайне, можа, і не да такой сентыментальнасці, але чалавек ёсць чалавек. А Золатаў любіць Брагінскага неяк не так. Аляксей Іванавіч адчуваў гэта сэрцам, а вытлумачыць розніцу не мог.

Непадкрэслены, бадай, няўважлівы клопат Золатава пра Брагінскага — накінуў кажух, і ўсё — вытлумачыць лёгка. Золатаў чалавек аднаго настрою, спалучаць гаму пачуццяў не ўмеў, але настрой свой, няхай і цэльны, хаваць мог. Пасля сеансаў радыёсувязі ён не першы раз з'яўляўся ў такім стане — усё роўна што морфій сабе ўкалоў.

Золатаў, напэўна, выдаў бы сваю узбуджанасць тым, што крочыў бы па пакоі, каб знаходзіўся ў прасторным кабінеце. Але ў зямлянцы дзе пройдзеш? Клетка. Абышоў вакол печкі, накрыў Брагінскага кажухом, сеў з другога боку століка на лаўку, укапаную ў зямлю.

Ман рэдка майстраваў лыжкі-міскі ў прысутнасці Золатава. Маёра гэта крыўдзіла, аднойчы ён раздражнёна спытаў: «Ты чаму хаваешся ад мяне?»

Камандзір схаваў місачку пад стол, у кош.

Золатаў узяў са стала вялікую міску грубай работы — ці то не гатовую яшчэ, ці то прызначаную для атраднай кухні, для самай празаічнай патрэбы, — пакруціў у руках, потым, здавалася, і нямоцна стукнуў ёй па калене і... пераламаў папалам.

На міг, на вельмі кароткі міг усталявалася нядобрая цішыня, тая, якую называюць узрыўной. Брагінскі стаіў хворае дыханне. Але такая цішыня ў гэтай зямлянцы ўзнікала і раней. Узарвалася яна толькі аднойчы. Аляксей Іванавіч сказаў:

— Брак. Сучок.

Узяў палавінкі з рук Золатава, адчыніў дзверку «буржуйкі» і кінуў асінавыя «чарапкі» ў полымя. Папляваў на апёклыя пальцы. Ігар як бы раптам успомніў, што яму трэба рабіць. Пачаў грэць над печкай рукі, весела паціраючы іх, быццам пачуў штосьці вельмі прыемнае.

— Што перадае Масква? — спытаў камандзір.

— Нічога не перадавала Масква, — роўна і спакойна адказаў Золатаў.

— Мы не слухалі Саўінфармбюро, — вытлумачыў Ігар словы начальніка асобага аддзела. Доўгахвалевы прыёмнік не слухалі ўжо тыдні тры — захоўвалі батарэі для рацыі. Але кожны раз у час сеанса сувязі прымалі адкрытым тэкстам кароткі пераказ зводкі з франтоў — выпрошваў ён, камісар. Золатаў чытаў шыфроўкі камандаванню атрада. Разы два-тры сказаў: «Тут я прапускаю, гэта — спецыяльна для мяне». І менавіта тым, што не прачытаў, заваяваў поўны давер начальніка штаба.

Ман усумніўся ледзьве не з першага разу, па адной, здавалася б, маленькай дэталі. хутка праверыў праз радыста групы, што чытае Золатаў не ўсё ці хутчэй не тое, што перадае Масква, нават тады, калі ўстанавілі сувязь з Беларускім партызанскім штабам: радыёграмы адтуль адрасоўваліся камандзіру атрада. Спачатку Аляксей Іванавіч абурыўся, але, верны свайму характару і лініі паводзін, абурэнне не выказаў, а пасля, атрымоўваючы ад радыста поўны тэкст шыфровак, трохі забаўляўся: паглядзім, хто з нас лепшы разведчык.

На гэты раз Золатаў нават не перадаў змест сваіх перагавораў з Масквой. Напэўна, добрую праборку атрымаў ад начальства.

Ман пасміхнуўся, але тут жа тузануў сябе: не ўніжайся да зларадпасці.

Складаныя былі іх адносіны. Праўда, спакойны і цвярозы былы дырэктар спіртзавода не лічыў іх складанымі. Ускладняў іх для сябе апаратыўны работнік. Ды з баязлівай насцярогай сачыў за іх адносінамі Брагінскі.

Золатаў з'явіўся ў атрадзе тры месяцы назад, у канцы жніўня. «Зваліўся з неба на нашу галаву», — змрочна пажартаваў Кіпень Аляксею Іванавічу пасля адной непрыемнай размовы.

Групу НКУС, сем чалавек, выкінулі на парашутах. Мяркуючы па тым, на які атрад група павінна была выйсці, пілот спусціў іх не там, дзе трэба. Пра гэта сведчыла і трохвёрстка ў планшэце камандзіра групы. Пакуль энкавэдзісты блукалі па Лагойшчыне, ніхто карту не прачытаў — абмежаваны раён. Прачытаў толькі Ман: чэрвеньскія лясы. Ды і задача ў Золатава была — не ў атрад ісці (атрад на выпадак незвычайных абставін), а пранікнуць у Мінск, каб весці разведку, рабіць дыверсіі. Канечне, пайсці туды ўсёй групай Золатаў не рызыкнуў галоўным чынам з-за рацыі. І пайсці нельга, і пакінуць радыста аднаго ў лесе баяўся. Маёр, мінчанін, добра ведаў горад, але не ведаў яго наваколле і што асабліва дзіўна — і сам ён і групы слаба ведалі акупацыйны рэжым — размяшчэнне пастоў, прапускную сістэму, хутка пераканаліся, што дакументы, якія ў Маскве здаваліся бездакорнымі, па сутнасці, ліпавыя, першы паставы выкрые іх фальшывасць. Гэта была агульная бяда. Групы НКУС, значная частка іх, інструктаваліся так (не адкрытым тэкстам, у падтэксце), што галоўная сіла ў тыле ворага павінна быць не ў Панамарэнкі, а ў Берыі, і яны не павінны аддаваць і крупінкі славы мясцовым партызанам, ім належыць дзейнічаць самастойна, а партызан браць пад свой кантроль, каб не забываліся, што існуюць органы дзяржбяспекі.

Так пачаў дзейнічаць Золатаў, напачатку залішне ўпэўнена. Паслаў у Мінск разведчыка. Той не вярнуўся, тыдзень чакалі. Толькі пасля гэтага ўстанавілі сувязь з сялянамі, пачалі звяраць свае тэарэтычныя веды з рэальнай абстаноўкай. Зверка дала сумныя вынікі. Настрой упаў да нулявой адзнакі. Другі разведчык, мінчанін, напрасіўся сам пайсці ў горад і таксама не вярнуўся. Гэта нагнала амаль паніку на адважнага маёра, ён упэўніў сябе, што калі не абодва, то другі разведчык здрадзіў свядома. Золатаў пачаў падазрона адносіцца амаль да кожнага са сваіх людзей. Каго яму падабралі? Усе беларусы, ва ўсіх тут, у акупацыі, сваякі. Пачаў адступаць ад Мінска. Адыходзіў на паўночны ўсход, можа, інстынктыўна бліжэй да фронту, хоць добра разумеў, што, не выканаўшы заданне, выходзіць не мае права, нават адзін, палажыўшы ўсю групу, бо доказаў сваёй карыснай дзейнасці не прынясе, а без гэтага яму не даруюць. І так лічыў, што генерал мае на яго зуб, таму і паслаў сюды, дзе ён актыўна працаваў у гады «вялікай чысткі», хоць і дурню бачна, што для дыверсійнай работы ў горадзе ён падыходзіць менш, чым хто.

Групе пашанцавала ўрэшце: зусім выпадкова яны сустрэліся з манаўскім атрадам. А ў атрадзе ў сваю чаргу ўзрадаваліся: вопытныя людзі, амаль усе, акрамя радыста, камандзіры, сярэднія ці малодшыя, а галоўнае — рацыя, пра якую марылі даўно і ўпотай лаялі падпольны райком, які дзяліў такія «пасылкі» з Вялікай зямлі паміж атрадамі; іх абыходзілі, ільвіная доля даставалася штабу брыгады, а з асобных атрадаў — Дзядзюлю.

Але хутка, раней, чым хто, Аляксей Іванавіч зразумеў, што набытак іх не з радасных. Золатаў, спачатку ўпотай, але з лісінай хітрасцю, пачаў дзейнічаць з мэтай заняць месца камандзіра атрада. Гэта было так. Золатаў адразу сцяміў, што яму сапраўды такі пашанцавала — што трапілі яны ў невялікі атрад. Стаць камандзірам — яго ратунак. Толькі гэтым апраўдае ён невыкананне задання — нявыхад групы на Мінск. Цэлы атрад арганізаваў! А Мана спалохала не тое, што ў яго забяруць атаманскую булаву (Ігар жартаўліва і ласкава называў яго «бацька Атаман»). Пасля напружанага роздуму нечакана ўспомніў, дзе ён бачыў Золатава раней. Во таемная сіла асацыяцыі! Як толькі ў атрад заглянуў ад Дзядзюлі былы начальнік аддзела НКУС суседняга раёна — у міг як высветліла. Там! Там ён бачыў Золатава — дзе яго пратрымалі без малога год. Нават сустрэча ўспомнілася да дэталяў: позна ўначы ў даўгім і цёмным калідоры новага, але змрочнага будынка па Савецкай вуліцы. І ён амаль спалохаўся. Мець такога чалавека побач ды яшчэ з яго жаданнем «выхапіць булаву»... Чаму сам Золатаў адразу не прызнаўся, што ён тутэйшы, мінскі? Пакуль не прагаварыўся адзін з яго байцоў. Ігару сказаў. І той па прастаце сваёй ляпнуў, як кажуць, у лоб: «Якаў Міхайлавіч! А да нас дайшлі чуткі, што вы мінчанін».

Золатаў натапырыўся, як загнаны ў куток кот.

«Хто гэта прыносіць такія чуткі?» — хоць адразу сцяміў, што выдаў яго хтосьці са сваіх, і моцна абурыўся. Хто? Дамаўляліся, што ў любой сітуацыі, ні ворагам, ні сваім не выдаваць, хто ёсць хто, кожны з іх меў па два фальшывыя прозвішчы. Праўда, у атрадзе назвалі сапраўдныя. І, відаць, дарэмна, падумаў маёр. Нікому, выходзіць, нельга верыць, усе вакол — шпіёны.

«Хто вам прыносіць такія звесткі?» — паўтарыў сурова.

«Бачыў вас адзін наш партызан. Дзе вы працавалі — у абласным ці гарадскім упраўленні?»

«Я камандаваў ротай Белпалка, — і растлумачыў, чаму не сказаў пра гэта адразу: — Мне ісці ў Мінск».

Тлумачэнне такое Ігару і Брагінскаму здалося зусім натуральным: пры такой канспірацыі лепш, каб ніхто не ведаў, што ў горадзе ёсць людзі, якія могуць пазнаць разведчыка, можа, у яго найвышэйшае заданне — пранікнуць у штаб ці ў рэзідэнцыю гаўляйтэра. Золатаў нават вырас у іх вачах. Сам камандзір групы збіраецца ў Мінск. Здавалася, што і Мана гэта магло б супакоіць: камандзіра палка, пастаянна дыслацыраванага ў сталіцы, мог сустрэць у любым месцы. Але не супакоіла. Наадварот: насцярожыла, калі ўспомніў, дзе ўпершыню ўбачыў Золатава.

Аляксей Іванавіч пайшоў на бяскрыўдную хітрасць: сплавіць групу Золатава Дзядзюлю. Сказаў, што суседні атрад мае сувязь з Мінскам, што Дзядзюля мае ў горадзе добрую агентуру, таму, калі групе трэба ў Мінск, то лепш мець справу з Цімохам.

Золатаў нічога не адказаў, але згадзіўся наведацца да суседа. У паездку ўзяў усіх сваіх, нават радыста, — застрахаваўся. Але каб ён і згадзіўся перайсці, гэтага мала — трэба яшчэ згода вялікага хітруна Дзядзюлі.

Калі засталіся ўдвух, Ман у той жа гуллівай форме, якая ўсталёўвалася ў іх адносінах яшчэ да вайны і набыла новыя фарбы пры «ваеннай камерцыі», сказаў: «Цімох, хачу зрабіць табе падарунак. Ад жывога адрываю. Але для добрага сябра нічога не шкадую. Канечне, парачку скрынак патронаў ты не пашкадуеш. Не як плату. Як удзячнасць. Пакідаю табе групу Золатава. Арлы! Ірвуцца ў Мінск. Выведзі іх на падпольшчыкаў».

Дзядзюля прыжмурыў хітрыя вочкі пад чорнымі кашлатымі бровамі. І раптам без усмешкі паказаў кукіш.

«На, адкусі хвосцік. Цалуй сам сваё золата».

«Кулак ты, Цімох».

«Чаму гэта я кулак? Кулак грабе пад сябе».

«Але раздае дулі».

«Во няпраўда! Гэта ганарысты бядняк круціць фігі ва ўсе бакі. А добры кулак і дулю пакідае ў сваёй гаспадарцы, на запас».

Сарвалася акцыя. Любоў не загарэлася і з другога боку. У дарозе Аляксей Іванавіч спытаў у Золатава: «Не дамовіліся з Цімохам перайсці да яго?» — «А нам і ў вас добра».

Мабыць, параканаўшыся, што партызаны не прымуць адстаўкі таго, хто арганізаваў атрад, нават і тады, калі будзе такі загад з Масквы (Золатаў ламаў галаву, як атрымаць такі загад), маёр пайшоў у «лабавую атаку». Аднойчы за вячэрай, добра выпіўшы, катэгарычна абвясціў: «Я старэйшы па званню. Маёр! І камандаваць атрадам павінен я! З Масквой дамоўлена. Цябе, Аляксей Іванавіч, назначаю начальнікам штаба. Навума — камандзірам вучэбнага ўзвода...».

Ашаломлены Ігар падскочыў да столі зямлянкі. Абурыўся. Закрычаў: «Не маеце права! Гэта узурпатарства! Ні з кім вы не дамаўляліся. Такія справы вырашае не НКУС, а падпольны райком. Як камісар, я пратэстую. І зараз жа еду ў райком...»

Брагінскі, таксама ашаломлены, моцна закашляўся. Душачыся кашлем, пачаў умольваць Золатава: «Якаў Міхайлавіч, вы не падумалі... Не падумалі. Вы новы чалавек. А Ман... ён ужо год камандуе атрадам. А атрад... ці зразумелі вы за такі кароткі час?.. Гэта не толькі тыя людзі, што тут, у лесе, гэта і тыя, што ў вёсках. Яны кормяць нас, адзяюць, вядуць разведку... Аляксей Іванавіч — тутэйшы чалавек. Усіх ведае ён, усе ведаюць яго. А вас ніхто не ведае... прыйдзіце вы ў вёску... Хто вас ведае, Якаў Міхайлавіч?..»

А сам камандзір маўчаў. Твар застыў, аледзянелі вочы, не выпрамянялі ні цяпла, ні іроніі, ні ўдзячнасці сваім маладым сябрам. Толькі, магчыма, у вуснах, што непрыгожа скрывіліся, хацела з'явіцца ўсмешка, але не нарадзілася, амярцвела.

Холад манаўскіх вачэй спалохаў Золатава: усё-такі за Манам семдзесят чалавек, а ў яго, Золатава, чацвёра засталося. Брагінскі і той не падтрымаў яго. Але адступаць ён не ўмеў, задумы заўсёды даводзіў да лагічнага, як яму здавалася, завяршэння.

Адказаў Брагінскаму: «Вось і добра. Начальнік штаба і будзе займацца забеспячэннем атрада. А чым жа яшчэ яму займацца? — і хмыкнуў: — Планіраваць аперацыі? Наступленне на фронце?»

Ціха, але з гневам пагразіў Кіпеню: «У райком ты можаш ехаць. Але з такім камісарам ваяваць я не буду».

Аляксей Іванавіч падняўся з лаўкі, пацягнуўся ўгору, дастаў рукамі столь, скалупнуў наплыў смалы, панюхаў, задаволены, ахнуў: «Які пах! — і спакойна сказаў: — А навошта шумець? Давайце збяром партыйную групу, і яна скажа, каму камандаваць...»

Ігар засмяяўся: як проста! Мудрэц атаман! Золатаў папярхнуўся салам. Абдало яго халодным ліўнем. Зразумеў, што партызаны — не НКУС. Супраць партыйнай групы тут не выступіш. Як ён не падумаў?

Больш да гэтай тэмы не вярталіся. Але пазней дыпламат і міратворца

Ігар аформіў рашэнне райкома аб назначэнні Золатава начальнікам асобага аддзела двух суседніх атрадаў.

Знешне ўсё ішло сваёй чаргой, але ўнутраную напружанасць кожны з чатырох адчуваў. Брагінскаму ўжо не рабіла асаблівай радасці апека Золатава, хоць ён па-ранейшаму быў уважлівы і ласкавы. А Ігар... Цяпер ён не адступаў ад Золатава не ад захопленасці вопытным чэкістам, а таму, што з чэкісцкай пільнасцю сачыў за кожным крокам і не таіў гэтага, нават адважыўся вымавіць за сеансы сувязі без яго. І Золатаў пракаўтнуў вымову ад хлапчука.

Толькі Аляксей Іванавіч ніводным, як кажуць, рухам, ніводным уздыхам не выдаваў свой душэўны стан.

...«Сучок. Брак», — і ўсё. Хамства Золатава — знішчэнне плоду яго руплівай працы — безумоўна, абурыла, але Аляксей Іванавіч і брывом не павёў. Спытаў пра галоўнае, пра тое, што аб'ядноўвае заўсёды: «А што на франтах?»

Ігара засмуціла, што радыст не сказаў і пяці слоў аб становішчы ў Сталінградзе. Новы радыст, ці што? Але камандзір ведаў, чым жывуць людзі, — Сталінградам.

— Давайце пагуляем у стратэгію. Няхай кожны з нас на нейкі момант уявіць сябе Галоўнакамандуючым. Што ён зрабіў бы? Дзе нанёс бы ўдар? У самім Сталінградзе? На Каўказе?

— Галоўнакамандуючы не гуляе, ён думае. Не кожнаму дадзена гэта — думаць так, як таварыш Сталін.

— Так думаць — безумоўна, не кожнаму. Але ў арміі ёсць такое паняцце: ваенная гульня. Мы яшчэ ў дваццатыя гады гулялі. Усе. Ад камбрыга да камандзіра ўзвода. На карце ствараліся сітуацыі, якія мелі месца на вайне. Брусілаўскі прарыў, абарона Царыцына, марш Тухачэўскага...

— Каго? — Золатаў зрабіў выгляд, што не пачуў.

— Паход на Варшаву ў дваццатым, — спакойна растлумачыў Ман. — Іншыя аперацыі. Мы ведалі іх вынік, але стратэгічнае, тактычнае рашэнне задачы — хто з нас, бязвусых камандуючых, ведаў? Аднак некаторыя, у тым ліку і я — верыце? — давалі такія нечаканыя рашэнні, што камбрыг наш здзіўляўся. Мне гадзіннік падарыў. Во гэты! — дастаў з кішэні «цыбуліну» «Павел Бурэ», шчоўкнуў вечкам. — Во рэч! Дагэтуль ідзе.

— Стратэгі, — зняважліва хмыкнуў Золатаў. А Брагінскі ахвотна падхапіў гульню:

— Я ўдарыў бы тут, перад намі, на заходнім. Гітлер аслабіў тут сваю групу, кінуўшы сілы на поўдзень.

— Правільна, Навум! А мы ў дапамогу рэйкавы канцэрт арганізавалі б. І бог за нас, дорыць раннюю зіму, — задаволена, быццам наступленне пачалося ўжо, пацёр над печкай рукі Ігар.

— Ранняй зімы не будзе. Гэтая кругаверць не надоўга.

— У бацькі атамана кажуха няма, — засмяяўся Ігар. Улетку згарэла камандзірская зямлянка, і ў ёй пагарэла зімовае адзенне.

Золатаў узяў яшчэ адну міску, не новую, з якой елі ўжо.

Брагінскі сцяўся: калі ён зламае і гэтую, што сказаць яму? На словы асуджэння не хопіць адвагі. Але змаўчаць — здрадзіць другому чалавеку, камандзіру, якога паважаў больш.

Не, на гэты раз маёр узяў місачку па-ўзбекску, на пальцы, прымераўся, як выпіў бы з яе.

— Налі, камандзір, — і можа, упершыню прызнаўся ў сваім настроі: — Засмягла ў душы.

— А ў мяне ў горле перасохла, — падтрымаў Ігар весела, бесклапотна.

— Налівайце, мне што... — не па-камандзірску дазволіў Ман.

Выпіўка ў атрадзе забаранялася, такі быў бадай першы пісьмовы загад камандзіра, якога ніхто не назначаў — выбралі самі партызаны, тады іх было ўсяго семнаццаць. Употай загад, канечне, парушалі, але адкрыта, на вачах у камандзіра, парушыў яго толькі Золатаў у першы ж дзень, адзначыў радасную падзею — сустрэчу з партызанамі.

Тады Ман папрасіў:

— Скажыце сваім байцам, каб не рабілі гэтага, — у нас сухі закон.

Золатаў здзівіўся такому парадку ў партызан; на фронце п'юць, «наркомаўскія» сто грамаў выдаюць; настроіўся супраць камандзіра: баптыст нейкі.

Ігар, Золатаў, не тоячы задаволенасці, пачалі збіраць на стол.

Камісар пабег на кухню па вячэру. Золатаў дастаў з-пад тапчана бурдзюк і цадзіў з яго ў снарадную гільзу мутную вадкасць. Бурдзюк гэты быў прадметам здзіўлення і кпінаў. Дзядзюля прыязджаў, каб паглядзець на такое дзіва. Навошта ў экіпіроўку спецатрада ўключылі такі прадмет — у Беларусь, у асенні час! Хто будзе несці ваду з сабой? Тут не знаеш, як ратавацца ад яе, — ад балотаў і дажджоў. Але Дзядзюлю рэч падабалася, для якога прымянення — не сказаў. Адразу пачаў таргавацца: «Што возьмеш, маёр?»

Ман засмяяўся: «Не прадавай, Якаў Міхайлавіч, гэты вялікі камерсант абавязкова ашукае. Хочаш, падковы прадамо? Не хочаш? Прыйдзе зіма — тады патанцуеш перад намі. Кланяцца будзеш».

З таго часу бурдзюком ганарыліся гэтак жа, як вайсковай кухняй. У каго яшчэ ёсць кухня? Нават у Дзядзюлі няма. Асаблівае значэнне бурдзюка вырасла пасля таго, калі група байцоў, што хадзіла на нарыхтоўку харчу, вярнулася, напоўніўшы гэты скураны мяшок «гаручым», — пужнулі паліцаяў, якія гналі самагонку; бутлю не данеслі б, разбілі, а бурдзюк — адменная рэч; партызаны жартавалі: смачна булькае і спіну ад кулі закрывае, любая куля ў такое вадкасці захлынецца.

Выпілі ўтрох. Камандзір, як кажуць, «на сухую» чарпаў драўлянай лыжкай капусту, апетытна хрумстаў. Яму не падабалася, што ахвотна, бадай прагна, выпівае ранены капітан, тлумачыць, што яму робіцца лягчэй. Звычайна, калі Золатаў падбіваў на такую вячэру, Аляксей Іванавіч выходзіў з зямлянкі. Але куды пойдзеш у такую непагадзь? І ён сядзеў пануранахмураны. А памочнікі весялелі і рабіліся залішне гаваркія, без падагрэву часта маўчалі — усё перагаварылі, бавілі час тым, што расказвалі сюжэты прачытаных кніг, але займаліся гэтым маладыя — Ігар і Навум.

— Аляксей Іванавіч, ты і тады не піў, калі цябе ставілі дырэктарам спіртзавода?

— Ніколі не піў.

— Як жа цябе паставілі?

— Таму і паставілі, што не піў.

Золатаў незвычайна развесялеў.

— Во дзіва! Першы раз бачу цвярозага начальніка.

— А што ў вашай канторы ўсе п'юць?

Ігаравы пытанні бываюць па-дзіцячаму наіўныя і нечаканыя. Золатаў не любіў іх. Неаднойчы ўзрываўся. І тут у міг пазмрачнеў.

— Не падабаюцца мне, камісар, твае кіўкі ў наш бок.

— У чый бок?

— Ведаеш — у чый. Мы ахоўваем дзяржаву ад ворагаў. І незалежна

ад таго, хто з нас колькі п'е, «кантора», як ты называеш, **наша**, — моцна націснуў на слова **наша**, — заўсёды цвярозая.

— Аднак у вачах у вас часам дваіцца, — «лез у бутэльку» п'янаваты хлопец.

— Ігар! — па-бацькоўску ўшчувальна спыніў свайго камісара камандзір.

— Усё, Аляксей Іванавіч! Нямею. А пакуль я нем, то п'ю і ем, — маладосці ўсё-такі хацелася блазнаваць. — Налівайце, таварыш маёр.

— Нацадзі.

Ігар падняў ужо зморшчаны ў верхняй частцы бурдзюк, пабоўтаў.

— Ёсць газа! — і зноў да маёра: — Якаў Міхайлавіч! Прадайце бурдзюк. Не мне. Атраду. Не пойдзеце ж вы з ім у Мінск.

Напамінак пра Мінск быў для Золатава асабліва непрыемны, бо задачу начальства не адмяняла, пацвердзіла і ў сённяшняй радыёграме.

Камандзір спецгрупы не адну ноч ламаў галаву — каго яшчэ паслаць, трэцяга. І самае страшнае было, што ён не верыў сваім, усім, пяцярым. А вось гэтаму бязвусаму балбатуну, які на падпіцці бывае зусім несур'ёзны, верыў і апошнім часам выношваў думку паслаць да рэзідэнта Кіпеня. Самога Ігара ўгаварыць лёгка, ахвотна пойдзе. Але ці адпусціць Ман? Дрыжыць, як за сына. Памацаць?

— Слухай, Ігар, ты казаў — у цябе нявеста ў Мінску.

— Была.

— Пашукаць не хочаш?

— Ветру ў полі? — адразу адбіў Ман. — Яна ж не мінчанка. Што яе магло затрымаць? Хто добра абжыўся, і тыя разбягаюцца па вёсках — бліжэй да зямлі, там хоць бульбіна вырасце.

Не, гэты корч не вывернеш — як ні пацей. Але які калун трэба, каб расколоць яго? Быў такі «калун» у Золатава, прафесійны, — ашаламіць чалавека нечаканым пытаннем.

— Аляксей Іванавіч, адкуль у цябе прозвішча такое — нямецкае?

— А ў мяне дзед — латышскі барон, — не міргнуўшы вокам, на поўным сур'ёзе адказаў Ман.

У Золатава п'яна ашклянелі вочы. Брагінскі насцярожана сцяўся, быццам на яго замахнуліся. Не разумеў капітан, навошта спатрэбілася камандзіру такая хлусня, не бяскрыўдная гэта гульня на вайне ды яшчэ перад чалавекам, які прыляцеў са спецзаданнем і якому сам ён, камандзір, вызначыў абавязкі — начальнік асобага аддзела. Асобага! Вельмі добра кадравы камандзір ведаў, што такое асобы аддзел. Некалі ён таксама спытаў пра паходжанне камандзіравага прозвішча, палахліва, бадай сарамліва. І Аляксей Іванавіч не без смяшкоў, аднак сур'ёзна расказаў. Прозвішча яго Манюк. Але калі служыў у пачатку дваццатых гадоў у Чырвонай Арміі і неяк растлумачыў сэнс слова манюк, камісар, латыш, інтэрнацыяналіст, аматар нямецкай літаратуры, у арыгінале чытаў, параіў скараціць немілагучнае беларускае слова, зрабіць з яго мілагучнае нямецкае, са значным сэнсам. Так і запісалі, у той час армія з'яўлялася заканадаўцам, партбілет выпісалі на Мана.

«У іх паўвёскі Манюкоў», — пацвердзіў Ігар.

Той праўдзівы расказ развесяліў Брагінскага: якіх дзівос не бывае! А гэтая вясёлая мана спалохала. Навошта такія дзіцячыя забаўкі? Навошта дражніць гусей?

А п'яны Ігар рагатаў з нечаканага жарту камандзіра.

— Дык ты, значыцца, з баронаў? Аляксей Іванавіч! Таварыш барон! А што? Гучыць! Напішам немцам ультыматум і падпішам: «Барон Ман». Няхай ламаюць галаву, адкуль у бальшавікоў барон.

Жарт камандзіра (расказалі і яму гісторыю гэтага прозвішча), Ігараў смех абразілі Золатава.

«За дурня лічыце? Пажывём — пабачым, хто з нас дурань».

2

«Замялі» іх у доме паліцэйскага Чурсіка. Яны гулялі ў карты, пакуль гаспадыня, на дзіва маўклівая жанчына, смажыла на кухні сала. Гулялі весела, кідалі прымаўкі, пацягваючы прастуджанымі насамі — трое гугнявілі — апетытную духмянасць блізкай закускі. Найспраўнейшым майстрам на анекдоты і прымаўкі быў швагер Чурсіка — Мікола Хацяновіч. Уласна з-за гэтага электрыка ён, Стась Шабовіч, нямала прайграў тут марак, часам столькі, што пасля галадаў. Ад самога паліцэйскага павароту не чакаў, ведаў яго яшчэ да вайны — гад, з такім кашы не зварыш. Не, Васіль Чурсік таксама патрэбны кадр — з-за свайго доўгага языка; карысць можна атрымаць і з пены, калі з розумам сабраць яе. З-за гэтага Шабовіч яшчэ з мінулай зімы наведваўся ў яго дом, спачатку рэдка, а потым часцей і часцей. Спадабалася яму Хрысціна, жонка Чурсіка. Не, не як жанчына. Спадабалася маўклівасцю і тым, што разоў колькі ў яе вырывалася асуджэнне Васілю, што той пайшоў у паліцыю. А ў разумнай сястры і брат не павінен быць дурнем. На брата, як кажуць, «загарэўся зуб», калі Хацяновіч прызнаўся, што электрычнасць ён наладжвае не толькі ў гарадской управе, але і ў іншых установах, у тым ліку і ў нямецкіх.

«Знаходка! — адразу ўхваліў Піліп Станулін, камандзір групы. — Падбівай клінні».

Але не так гэта проста было нават раскусіць гаваркога электрыка. Сыпаў прымаўкі, але ўсе яны — сухія, без «навару», не тое што пахвальба паліцэйскага: той, каб сцвердзіць, што ён шышка, выдае такія звесткі, за якія падпольшчыкі дзякуюць. Напрыклад, вераснёўская татальная аблава. Шкада, што позна паліцай выбалтаў, не ўсіх людзей удалося папярэдзіць. Але яго, Шабовіча, справа не толькі самародкі адкопваць, але збіраць і драбнюткія пясчынкі інфармацыі, і ён гэта ўмеў, яго Станулін нават перастаў браць на дыверсіі — каб захаваць для разведкі.

Нарэшце Хацяновіч, здаецца, скрануўся, як цяжкая крыга. Тыдні два назад, вяртаючыся ад Чурсіка, Стась пагаварыў з ім адкрытым тэкстам: у пошуках аднадумцаў ва ўмовах падполля заўсёды ёсць рызыка, без яе нікога не знойдзеш. Хацяновіч сказаў: «Не цямні. Я даўно здагадаўся, што зяцю нашаму ты кампаньён толькі ў карты і што цікаўлю цябе я. Дзякую за добрую думку пра мяне. Калі выжывем, то нам жа доўга яшчэ жыць у сваёй краіне. А там падрахуюць, што ты зрабіў для перамогі».

Стась верыў людзям, якія думаюць пра будучае жыццё, а не толькі пра тое, каб сёння набіць чэрава. А сур'ёзныя думкі пра будучыню выводзяць чалавека на правільную дарогу.

Камандзір групы, здавалася Шабовічу, нярэдка спяшаўся, ва ўсялякім разе цярплівасці яму не хапала. І тут ён не паспяшаўся. Вырашыў звязаць Хацяновіча з правераным членам групы байцом батальёна самааховы, які і ўправу ахоўваў, — Іванам Ткачуком.

Логіка разважанняў Станулiна была, як кажуць, жалезная. Па-першае, лічыў ён, гэтыя два чалавекі не могуць не знаць адзін аднаго — электрык, які па дваццаць разоў на дні ўваходзіць і выходзіць з памяшкання, і стра-

лок аховы, які нярэдка стаіць ля дзвярэй на варце. Па-другое, Ткачуку, як нікому, проста будзе звязвацца з Хацяновічам: гавары колькі хочаш, не хаваючыся, не азіраючыся. Нарэшце, сяброўства яго, Шабовіча, з такім жа нямецкім служкам, як і сам Чурсік, здыме ў паліцая ўсялякую падазронасць, і ён можа зусім развязаць язык.

Так яны апынуліся з Іванам у доме паліцая. Праўда, Ткачук меў сур'ёзны недахоп — быў нікуды не вартым карцёжнікам. Сваякі са спрытам шулераў ачышчалі іх кішэні ад марак. На Шабовіча ажно сверб напаў, ён сур'ёзна перажываў. Лаяў напарніка: недарэка, а яшчэ напрасіўся пагуляць, навучыся спачатку. Ды табе што, цябе кормяць, а мне, бальнічнаму брату, хоць зубы на паліцу кладзі, хоць у хворых прасі, жабруй.

Задаволены Чурсік рагатаў на ўвесь дом. Можа, з-за яго шумнай радасці і не пачулі, як пад'ехала машына. Пачулі, як яны пастукалі. Таксама ціха, нязвыкла, без нахабнасці акупантаў — далікатна, як добрыя суседзі.

Хрысціна адчыніла ім і, прытуліўшыся да касяка, збялелая, моўчкі прастаяла на адным месцы.

Іх было чацвёра, трое ў форме СД, чацвёрты паліцэйскі — перакладчык. Ён бадай ветліва закамандаваў: «Рукі, панове».

«Штурмфюрэры» абмацалі іх кішэні. Ні гарачыя тлумачэнні, хто яны ёсць, ні дакументы, якія кожны з іх спешліва прад'явіў, — пасведчанне паліцэйскага, рабочага ўправы, малодшага камандзіра самааховы, вячэрні аўсвайс фельчара, — ніяк не ўздзейнічалі. Афіцэр уважліва вывучыў іх і сунуў у сваю кішэню. Вобыск зрабілі кароткі, беглы, у бялізне не корпаліся, у грубку не заглядвалі.

«Прашу, панове, у машыну, — са здзеклівай ветлівасцю запрасіў перакладчык. Але калі яны паспрабавалі апрануцца, іх груба выштурхнулі на двор. «Шнель! Шнель!» Чамусьці аднаму Ткачуку дазволілі ўзяць шынель. А на двары лістапад, халодны дождж.

Уціснулі ў закрытую машыну, дзе сядзелі на падлозе іншыя арыштаваныя, чалавек пяць, на іх свяцілі ліхтарыкам з кабіны, адтуль праз акенца з кратамі тырчэла дула аўтамата. Афіцэры СД, відаць, селі ў «опель», што стаяў наперадзе гэтай спецыяльнай закратаванай машыны.

Незразумелы арышт, падумаў Шабовіч. Арыштавальшчыкаў нямнога, і большасць афіцэры, невядома, хто сядзіць у кабіне, за рулём і з аўтаматам, какарда фуражкі і вочы свецяцца паверх промня ліхтара, пагонаў не відаць. А што, калі паспрабаваць вырваць аўтамат? На дзевяць арыштаваных адзін вартавы, у нязручнай позе, відаць, стаіць на сядзенні на каленях. Застрэліць ён можа аднаго, двух, не больш. Не, відаць, ёсць нейкая страхоўка, ды і «опель», безумоўна, ідзе ўпрытык.

Дзіўны арышт. Загадкавы. Чаму ім такі гонар? Калі не лічыць цывільнага, акцыю праводзілі афіцэры СД, адзін з іх у званні, роўным маёру. Дакументам не паверылі, хоць ва ўсіх іх пасведчанні сапраўдныя, без усялякай ліпы. Хто ж з іх у такой «пашане»? Не падобна, што ён, Шабовіч. І гаспадару нямнога аддавалі ўвагі. Больш — Хацяновічу. Чаму? Фігура ў падполлі? Па розуму і па рабоце падобна. Стась падумаў, што ён, магчыма, вербаваў аднаго з кіраўнікоў падполля. Але нельга выключаць і другі варыянт: Хацяновіч — агент СД, правакатар, даволі Шабовічу было адкрыта пагаварыць аб яго дапамозе нашым — і вось, калі ласка, маеш. Пры такой сітуацыі трэба сачыняць асаблівую легенду. Але на ліха тады ім хапаць гэтак неапранутага гаспадара дома? Няхай Хацяновіч тайны агент і яго трэба пакінуць, напусціць туману. А Чурсік жа служыць адкрыта, верна

служыць, выслужваецца перад акупантамі — хлопцы выведалі, як ён паводзіць сябе ў паліцыі.

Пакуль машына кулялася па разбітых старажоўскіх вуліцах, Шабовіч «пракруціў» самыя «верагодныя» варыянты. Але ні адзін не заставаўся без пытанняў, не ўкладваўся ў схему, якую група выпрацавала. Яны сур'ёзна прадумалі, на чым кожны з іх можа засыпацца, як яго могуць арыштаваць, паводзіны і ў часе арышту і на допыце. Станулін да занудлівасці ўнікліва прымушаў кожнага з іх сачыніць не адзін-два — дзесяткі варыянтаў; на кожных занятках разам з прыёмамі японскай барацьбы, разведкі, закладкі мін, азбукі Морзе здавалі экзамены на «допыт» — на ўменне адказаць дасціпна, лёгка на любыя самыя мудрагелістыя правакацыйныя пытанні. Ён, Шабовіч, спецыялізаваўся на прастачка, на дурня, тут ён ішоў на выдатна, таму, маўляў, і стаў брат міласэрнай сястрой, што на мужчынскую ролю розуму не хапае.

Тыя, арыштаваныя раней, селі на падлогу самі — цяплей. Па баках меліся лаўкі, ды там жа — вокны, закратаваныя, але не зашклёныя, праз іх урываўся злосны скразняк.

Лягчэй за іншых быў адзеты гаспадар, па-хатняму, у вязанай безрукаўцы, пінжак маглі б дазволіць надзець, але, пэўна, са страху ён забыўся пра яго, і Хрысціна не падала ніякай апраткі. Таксама са страху, відаць.

Шабовіч прыгадаў, што, пакуль яны скідаліся ў «ачко», яна на кароткі час, на паўгадзіны, выходзіла да суседзяў, так і сказала мужу: «Я да Камарковых». Хто яны, гэтыя Камарковы? Спытаць у Чурсіка? Не. У паліцая сапраўды такі падазронасць, ён староніцца кожнага з іх, разоў колькі паўтарыў: «Падвялі вы мяне, ох падвялі. Хто толькі?» Не, ён, Шабовіч, не можа паддавацца пачуццю падазронасці. Выхад гаспадыні не вяжацца з налётам СД. Скажы, калі ласка, які агент старажоўская баба! Ды тут тэлефона за вярсту не знойдзеш. Ды і навошта ім такая гульня? Калі кагось з іх ці ўсіх трох трэба было ўзяць, дык узялі б з бальніцы, з управы, з батальёна. Ніхто ж не хаваўся, усе легальныя, прозвішчы сапраўдныя, адзнакі маюць у пашпартах аб рэгістрацыі. Аднак чаму гэтак «замялі»? Во задача з трыма невядомымі. Калі гэта не «агульная чыстка», татальная, рашыць такую задачу будзе вельмі няпроста. Што з арганізацыяй? Ці ўцалеюць хлопцы? Шкада, калі вобыскам напалохаюць яго гаспадыню. Добрая бабуля пані Ярэна, польская арыстакратка, інтэрнацыяналістка. Міцкевіча чытае па-польску, Пушкіна па-руску, Гётэ па-нямецку, Купалу па-беларуску і захапляецца іх мудрасцю і мудрасцю народаў, што нарадзілі геніяў. Аднак жыла ў ілюзорным свеце — як на небе, а не на акрываўленай зямлі. Вайну ўяўляла такой, якая яна была тады, калі пані ў пятнаццатым уцякла ад немцаў з Беластока да Мінска, дзе жыла сястра яе, а ў дваццатым вярталася назад пад сцягі адроджанай Польшчы, каб у трыццаць дзевятым зноў прашпацыраваць пехатою чатырыста кіламетраў. Але быў налёт нейкай дзіўнай рамантыкі ў яе расказах пра свае бежанства. І ўсе салдаты былі добрыя — і рускія, і польскія, і нямецкія. Рыцары. Ажно пакуль з месяц назад ён, Шабовіч, не прынёс газету паліцаяў «Беларусь» і ў ёй заклік, «шапка» над старонкай: «Забі жыда і ляха!» Пані не адразу нават паверыла, што такое маглі надрукаваць у сапраўднай газеце. «І гэта не адзін экземпляр? Тысячы?! І людзі чытаюць гэта? І маладыя хлопцы ў шынялях будуць ажыццяўляць гэта? Пан Станіслаў! Пан Станіслаў! Што ж гэта такое? Што ж гэта робіцца? Дзе бог? Дзе Езус?»

З вялікім страхам у душы пасля гэтага пані Ярэна. Калі жандары СД наляцяць у яе дом і пераварнуць камоды і пярыны, загоняць бабулю ў ма-

гілу заўчасна. «Пройдзе ўсё добра — выберуся з гэтай кватэры. Нельга старога чалавека ставіць пад удар», — падумаў Стась. Пройдзе... Пройдзе, але куды. На добрае спадзяванняў мала, вельмі мала.

Машына грукала па бруку.

Шабовіч глянуў у акенца. У начным змроку праплывалі невысокія будынкі, да іх — рукой падаць. Цесная вуліца. Няміга. Вязуць у турму? Не. Хутчэй — у СД, гэта амаль побач з турмой, у будынку медінстытута. Пра гэта, відаць, падумаў і Хацяновіч, бо на стогны зяця сказаў:

— Запасайся цярпеннем. Хутка нас патрашыць пачнуць.

— Каго? Я пры чым тут! Я ні пры чым! Я — лепшы паліцэйскі, — заскуголіў Чурсік.

— Не вый, пёс, — зняважліва кінуў нехта з чужых.

«Свае хлопцы», — падумаў Шабовіч адначасова са смуткам і задавальненнем: той, што ахрысціў так паліцая, не папаўзе на каленях, побач з такімі і на смерць лягчэй ісці.

Не, прывезлі іх у турму. Высадзілі ў турэмным двары.

На глухой сцяне будынка пад казыркамі гарэлі сінія лямпачкі. Цьмяна свяцілі. Але ў фантастычным святле гэтым Шабовіч разгледзеў постаці людзей, што стаялі тварам да сцяны, уткнуўшыся ў яе лбамі. Калі іх вялі сюды, машына, разварочваючыся, чырканула яркім промнем фар па гэтай сцяне. Людзей было нямнога, чалавек трыццаць. На татальную аблаву не падобна. Але, магчыма, гэта пачатак — група стаяла шчыльна, адзін паўз адзін, мімаволі падумалася, што месца каля сцяны эканомяць для іншых.

Амаль усе арыштаваныя былі апранутыя гэтак жа лёгка, як і яны, — у адных пінжаках, нават у сарочках. І гэта бадай пры нулявой тэмпературы.

Іх паставілі ў канцы сцяны, воддаль ад тых, каго прывезлі раней. Нешта новае ў метадзе акупантаў. Па расказах тых, хто апынуўся ў турме і каму ўдалося вырвацца ці перадаць звестку на волю, немцы пачынаюць з допытаў, і допыты гэтыя розныя і па сутнасці і па форме — ад захавання, знешне, працэсуальных норм да грубых бесчалавечных катаванняў. Рэжысёр падпольнай дзейнасці Станулін спрабаваў і допыты інсцэніраваць, катаванні ўмоўна, лічыў, што падпольшчыкі павінны рыхтаваць сябе і на подзвіг і на смерць. Але да гэтага ён не дадумаўся — да выпрабавання холадам.

Так, людзей катавалі холадам. Страшнае катаванне. Шабовіч спачатку не падумаў пра гэта, можа, таму, што адзеты быў цяплей за іншых — пад пінжаком меў світэр. Але праз чвэрць гадзіны адчуў, што карчанее. На моцным марозе чалавек дубее хутка і траціць адчуванне, а такі золкі холад даконвае павольна: доўга нарастае боль у галаве, у грудзях, у нагах, потым пачынае здавацца, што ў цябе застывае кроў, гэта страшна. Паралізуецца воля. Разумееш, што, каб сагрэцца, жыць, трэба рухацца, але не можаш, як бы баішся страціць апошнія калорыі энергіі. А тут паскараюць гэты працэс, бо рухацца не даюць, нават памахаць рукамі не даюць, хіба можна пацёпаць плячамі. Чурсік паспрабаваў махаць і тут жа зарабіў прыклада ў спіну.

Шабовіч разумеў, як паліцэйскі пакутуе, — ад страху, ад холаду. Яго спробы даказаць сваю вернасць акупантам прысякаліся грубейшым чынам. Падпольшчыка гэта і цешыла і насцярожвала.

Чурсік павярнуўся, заскуголіў, закрычаў:

— Я — паліцэйскі! Я — паліцэйскі! Адпусціце мяне! Дайце вашага начальніка! Ён зразумее...

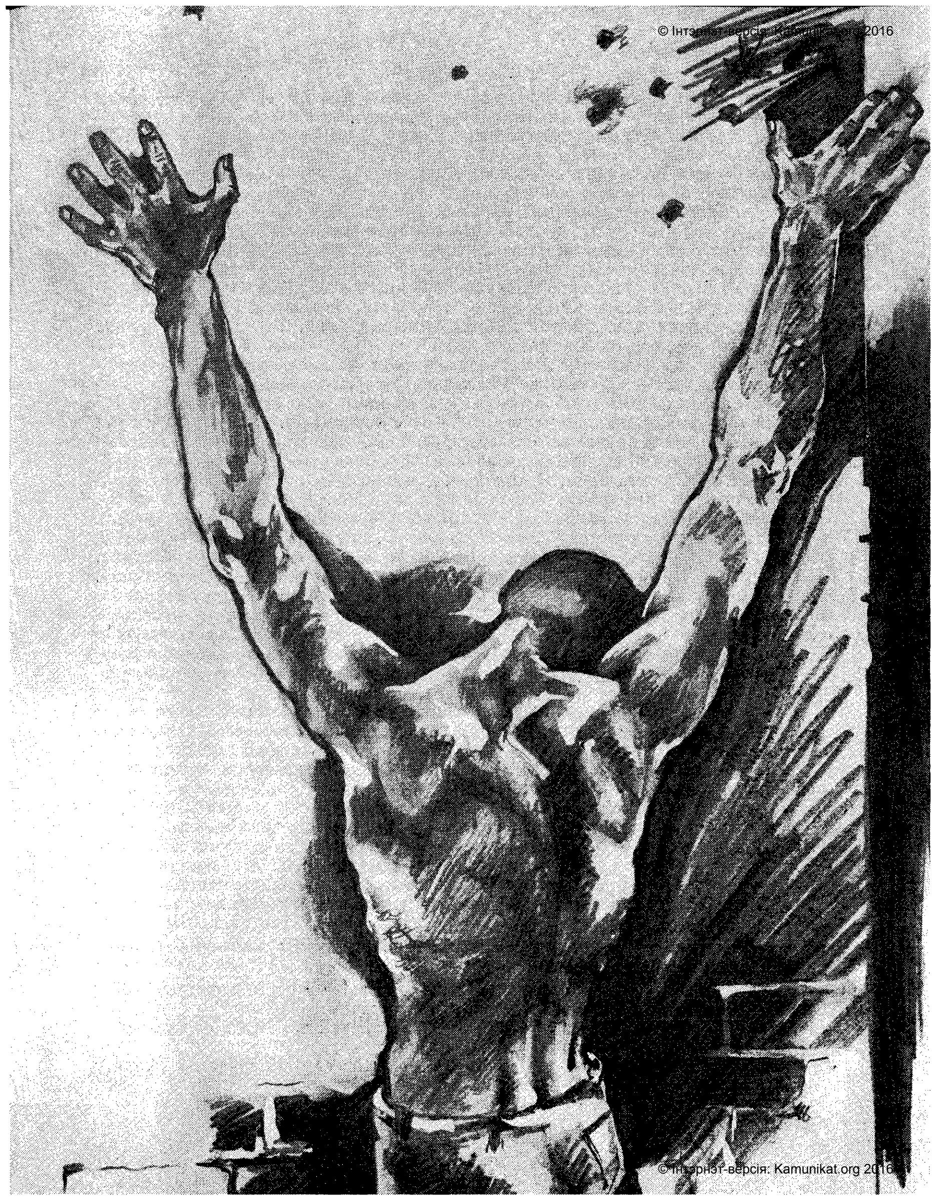

Яму «далі начальніка» — вартавы сунуў дулам аўтамата ў рот, выбіў зуб ды яшчэ і дадаў да гэтага выспетка ў жывот.

— Паварочвайся і маўчы, — ціха параіў Чурсіку швагер, — а то заробіш кулю.

І ўсё-такі гэта татальная аблава, заключыў Шабовіч, бо хоць і нячаста, але прыходзілі машыны з новымі арыштаванымі. Праўда, у верасні везлі на грузавіках, гналі калонамі, рабочых хлебазавода забралі ўсіх начыста. А тут — невялікія групы і толькі на закрытых машынах. Чаму? Каб хоць можна было паглядзець на гэтых людзей, па іх здагадаўся б, каго падбіраюць, а можа, і знаёмых убачыў бы, думаў Шабовіч. Нельга перакінуцца словамі — урэшце, падпольшчыкі ўмеюць нямала сказаць і вачамі, позіркамі. Але ўбачыць новых нельга не толькі з-за асвятлення, але і таму, што не даюць павярнуцца. Людзей гоняць за тваёй спіной, а ты глядзі ў сцяну, не падумай нават вочы скасіць.

Шабовіч пераадольваў холад — увесь час нябачна рухаўся і праз гадзіны дзве-тры пераканаў сябе, што чалавек можа вытрымаць і такія выпрабаванні, хоць як фельчар добра разумеў, што большасць гэтых людзей атрымае крупознае запаленне лёгкіх, калі іх не вызваляць, а загоняць у гэты каменны мяшок з круглымі вежамі, збудаваны царызмам, ці яшчэ горш — пагоняць у Трасцянец, у халодныя баракі, гэта — смерць. Так памерці не хацелася. Трэба змагацца! З холадам. З фашыстамі. Калі паміраць, дык, чорт вазьмі, з «музыкай», такі зарок ён даў сабе, уступаючы ў барацьбу. Але як у такіх вось умовах наладзіць тую «музыку»? Патрымаюць гэтак паўсутак, а вецер робіцца ўсё больш калючы, працінае наскрозь і ў зацішку, — і здубееш, загусцее кроў, і спыніцца «матор». Крыўдна ўвогуле. Крыўдна — дзе схапілі. Не на заданні. За картамі. У паліцая ў доме. Можа, памагчы яму вызваліцца? Ён, Шабовіч, трохі валодае нямецкай. Можна заваяваць поўны давер паліцая — на будучае. А магчыма, і зараз палегчыць лёс свой, Іванаў, Хацяновіча: калі павераць наконт Чурсіка, то іх напэўна павядуць на допыт, у цёплы пакой. Але нейкі вышэйшы чалавечы прынцып, гонар не дазволіў зрабіць гэта — ратаваць паліцая і ратавацца праз яго.

Недзе, можа, пад раніцу ў турэмны двор увайшлі цяжкія машыны і асвяцілі фарамі сцяну і людзей каля яе. І адразу пачулася зычная каманда:

— Кру-гом!

Але, мабыць, не ўсе арыштаваныя сцямілі, што каманда гэтая для іх, бо праз шум матораў прагучэла бадай лагоднае:

— Усім павярнуцца ад сцяны да мяне.

Фары асляпілі вочы, але праз хвіліну-другую, адаптаваўшыся да святла, Шабовіч убачыў паўузвода салдат з аўтаматамі на грудзях і асобна ўбаку, з краю строю арыштаваных, групу афіцэраў СД. Але зацікавілі не афіцэры — чалавек у доўгім цывільным паліто і... з чорным, накшталт куклукскланаўскага, капюшонам на галаве; у тканіне прарэзаны шырокія дзіркі для вачэй.

— Правакатар, — уголас сказаў Хацяновіч, як бы жадаючы папярэдзіць усіх, хто мог яго пачуць.

Але так замаскавацца мог толькі той, хто ведае многіх падпольшчыкаў і хто, пазнаўшы арыштаваных, думае прадаўжаць сваю чорную справу па выяўленню патрыётаў-змагароў. Следам за правакатарам ішоў чалавек у скураным паліто і цывільнай фуражцы.

— Начальнік следчага аддзела паліцыі Сысоеў, — паведаміў пра яго Іван.

У акалелага Шабовіча стала гарачая спіна, застукала ў скронях. Як выкрыць шпіка? Сарваць капюшон? Але хто яго ведае? А калі і пазнае, то хто здолее вырвацца адгэтуль, каб папярэдзіць таварышаў? А між тым правакатар павольна ішоў паўз строй здубянелых людзей і пільна ўзіраўся ў ярка асветленыя твары. І раптам спыніўся і тыцкнуў рукой у чорнай пальчатцы ў грудзі арыштаванаму. Тут жа да яго падскочылі двое ў чорных шынялях, схапілі пад рукі і адвялі бліжэй да аўтаматчыкаў, пасадзілі на зямлю. Салдаты ўзялі аўтаматы напагатоў.

Чорная рука тыцкнула ў другога, трэцяга... Потым адразу ў траіх, што стаялі побач.

Іван Ткачук сціснуў Стасеву руку, прашаптаў:

— Двое — нашы.

Безумоўна, не з батальёна — адзеты ў цывільнае, з падпольнай групы, якой Іван перадае заданні цэнтра. Вось і яго, Шабовіча, знаёмы — урач трэцяй бальніцы Ананыч; Стась не ведаў, што ён падпольшчык. Але арышт гэтага чалавека разануў сэрца страхам. Не за сябе. За Аксану. Рызыкоўную сувязную з партызанскімі атрадамі не маглі не засекчы. І маглі ўзяць. Калі яна яшчэ не ўзята — папярэдзіць! Але якім чынам? Ці адпусцяць тых, каго не апазналі? Ці адпусцяць Чурсіка? Каб адпусцілі, папрасіць яго перадаць Аксане, дзе ён, і сказаць ёй, напрыклад: «Схадзі да дзядзькі і дзеда». Зразумее: «Ідзі да Дзядзюлі».

Правакатар набліжаўся.

Аднаго з арыштаваных следчы ўдарыў па твары, і таго адвялі ўбок, але не да тых, каго садзілі перад аўтаматчыкамі, паставілі асобна.

Іван зноў сціснуў Стасеву руку, але так, як развітваюцца. Шабовіч не хацеў развітвацца не толькі з таварышам па барацьбе, але і з гэтай злавеснай маскай.

А капюшон падышоў і спачатку як бы мінуў іх — Івана і Стася. Але да Чурсіка ступіў следчы і з ходу, з размахам, «адвесіў ляшча», у паліцая ажно матлянулася галава, і ён стукнуўся патыліцай аб сцяну. Турэмшчыкі падхапілі яго пад рукі і адвялі да таго, першага, але, здалося Шабовічу, зрабілі не так груба, як адводзілі тых, што апынуліся пад дуламі аўтаматаў. Аднак не да Чурсіка было. Правакатар ступіў назад і ўгледзеўся спачатку ў Ткачука, потым у яго, Шабовіча. Пільна ўгледзеўся, зацянёныя вочы свяціліся з глыбіні капюшона, як у ката.

Рукой не тыцкнуў ні ў аднаго з іх, ніякага руху, здаецца, не зрабіў, ніякага знаку не падаў, толькі пастаяў даўжэй, чым перад іншымі, даўжэй, чым нават перад тымі, у каго тыцкаў сціснутым кулаком.

Але калі таемны агент адступіў, месца яго заняў афіцэр СД. Ён таксама ўгледзеўся ў іх, як бы запамінаючы твары, і ў вачах яго — ці, можа, Шабовічу здалося? — бліснула радасна азартная ўсмешка, як у паляўнічага, які ўбачыў дзіка.

Калі і эсэсавец пайшоў далей, Іван прашаптаў:

— Я пазнаў яго. У яго няма на правай руцэ вялікага пальца. Заўважыў?

Шабовіч скалануўся. Месяцы тры назад, улетку, у лесе пад Ждановічамі групе падпольшчыкаў інтэлігентна апрануты чалавек расказваў аб афармленні дакументаў, аб памылках, праліках у гэтай рабоце, аб метадах выкрыцця гэтых памылак акупацыйнымі органамі. Расказваў з веданнем справы, цікава. Аднак сама ідэя сабраць разам пятнаццаць чалавек, многія з якіх не былі знаёмыя, Шабовічу не спадабалася, і ён не ўзяў на пікнік Аксану, нягледзячы на рэкамендацыю Стануліна. Яны былі з Іванам, і той

першы заўважыў, што ў інструктара няма пальца. Драбяза. Ці мала ў вайну людзей без пальцаў? Але ім з Іванам гэта чамусьці не спадабалася. Сказалі камандзіру. Той назваў іх спалоханымі варонамі, якія баяцца куста. І вельмі хваліў Клюшава. Вучоны юрыст, крыміналіст, спецыяліст па падробках, служачы пашпартнага аддзела. Знаходка. Найважнейшыя дакументы ідуць ад яго ці праз яго.

Вось табе і знаходка!

— Помніш?—прашаптаў Іван.

— Помню.

— Вучоны!

Абодва яны думалі пра адно і тое: такі крыміналіст не мог не пазнаць іх. Але чаму прайшоў міма? Магчыма, арыштавалі яго і гвалтам прымушаюць пазнаваць тых, каму ён падрабляў дакументы. Але калі гвалтам, калі на волю яго не выпусцяць, то навошта такі маскарад? Арыштаванага вадзілі б з адкрытым тварам. А вось праваказатара, які ўдзень зноў пойдзе ў пашпартны аддзел і даверлівыя зноў паляцяць да яго, што матылі на агонь,—такога варта не паказваць.

Як папярэдзіць сваіх? Як папярэдзіць?

Група з тых, у каго капюшон тыцкнуў кулаком з пустым пальцам пальчаткі і каго садзілі перад аўтаматчыкамі (чаму садзілі на зямлю?), расла, набралася дзесяткі два.

Шабовіч разумеў—гэта смяротнікі, Іванава і яго месца сярод іх, аднак не парадаваўся, што пранесла, не верыў, што лёс злітаваўся над імі. Няпэўнасць трывожыла больш, чым яўная небяспека. Што зробяць з тымі, хто застаўся ў страі? Зналі яны выпадкі, калі людзі вызваляліся з турмы, нават некаторым падпольшчыкам удалося. Але каб фашысты вызвалілі добрую сотню людзей, пераважна маладых мужчын,—такога не было. І не будзе. Пасля вераснёўскай аблавы ўсе тыя, каго не расстралялі, апынуліся ў Германіі, на катарзе; пра гэта ў падполлі дакладна ведалі. Шабовічу страшэнна не хацелася апынуцца там. Баяўся не пакут, пужала магчымасць апынуцца ў такіх умовах, дзе ніякага змагання весці нельга будзе.

Пагаслі фары. Засталіся адны сінія лямпачкі. Святло іх на міг як бы прыглушыла трывожнае чаканне бяды. У Шабовіча ў прыватнасці. Але тут жа прагучэла зычная каманда па-руску:

— На-пра-во!

Для іх, безумоўна, для той большасці, што заставаліся стаяць каля сцяны. Па-салдацку хутка і дакладна павярнуўся Іван, ён, Стась, за ім. Дзіўна, але наперадзе ў іх некаторыя павярнуліся налева і гэтак няўцямна—дзе права, дзе лева—стаялі, можа, таму, што там, куды яны павярнуліся, былі вароты, выйсце.

Павялі іх у глыбіню турэмнага двара, за вугал будынка, каля якога стаялі. Павялі—не тое слова. Рабілі пяць-сем крокаў і спыняліся. За вуглом Шабовіч убачыў чаму: невялікімі групамі ўпускалі ў будынак; акалелыя да непрытомнасці, людзі паспешліва, можа, нават з радасцю ныралі ў светлы—унутры свяціла лямпачка—праём дзвярэй.

Чарговую групу, значна меншую, чым папярэднія, адсеклі перад Іванам. А іх упусцілі двух, Стась паспеў аглянуцца. І не павялі па калідоры, адкуль чуліся гулкія крокі тых, хто ўвайшоў раней.

Турэмшчык загарадзіў ім дарогу і гасцінна адчыніў дзверы—не ў камеру, у службовы пакой: там стаялі заляпаныя чарнілам сталы, за адным сядзеў паліцэйскі чын. А ў куце ціснуліся адзін да аднаго шэсць чалавек такіх жа арыштаваных, гэтак жа лёгка адзетых.

Шабовіч не ўгледзеўся ў сяброў па няшчасцю, бо ўсё засланіла імгненнае шчасце: гарачая хваля цеплыні ўдарыла ў твар, у рукі, адразу прабіла вопратку, улівалася ў цела. Яно забалела і засвярбела. Але непрыемныя адчуванні былі імгненныя. А потым цеплыня дзейнічала, што моцнае віно. Закружылася галава, наступіла асалодная млявасць. Нічога не хацелася бачыць, ні пра што не здольны быў думаць. Захацелася спаць, непераадольна. Упасці на брудную падлогу і заснуць.

Відаць, зараз пачнецца допыт: у пакой увайшлі афіцэры СД, перад якімі турэмшчык-паліцай пачціва выцягнуўся. Але мабілізаваць сілы на допыт не здолеў. Спаць! Спаць! Праціснуўся праз арыштаваных, прытуліўся спіной да сцяны і... заснуў. Напэўна, заснуў. Бо не чуў, што гаварылі іншыя, нават Іван. Аднак запомніў, што сам адказваў на пытанні: прозвішча, імя, па бацьку, месца працы, адрас пражывання. Праўдзіва адказваў, бо помніў, што пры арышце ў яго забралі начны пропуск і пасведчанне—кніжачку з чырвоным крыжам на зялёнай вокладцы.

Ды дрымотнае забыццё, правал у цеплыню цягнуліся нядоўга, магчыма, пакуль ішоў фармальны допыт-перапіс. Але як толькі ляснулі, што стрэлы, нямецкія словы, сон адразу адляцеў. Шабовіч зразумеў без перакладу, хоць мову ведаў яшчэ слаба—для побытавага ўжытку.

Іх варожая нямецкай арміі і ўладам бандыцкая дзейнасць добра вядома органам аховы парадку, і па законах ваеннага часу ўсе яны заслугоўваюць расстрэлу—без суда. Але ім могуць дараваць жыццё, калі яны... Што зробяць?

Пачакаў перакладу.

Ім даруюць жыццё, калі яны назавуць сваіх кіраўнікоў, сваіх саўдзельнікаў, іх прозвішчы, адрасы.

Ніхто не адказваў.

— Ну-у?—па-руску спытаў эсэсавец.

Ступіў крок уперад Іван Ткачук.

— Пан афіцэр, я баец батальёна самааховы. Я верна служу новаму парадку.

Афіцэр скрывіўся ва ўсмешцы.

— Як ты служыш, мы табе раскажам. Дзе явачная кватэра, на якой вы сустракаецеся? Куды перабраўся пісар?—і ўсё гэта па-руску, хоць і ламана.

Шабовіч напружыўся яшчэ больш: «Пісар»—падпольная клічка Піліпа Станuліна. Але, выходзіць, не ўзялі яго, калі пытаюць, куды перабраўся.

— А хто ён, пісар?—наіўна пацiснуў плячамі Іван.—Першы раз чую.

Афіцэр сарваўся да крыку:

— У карцэр! Няхай праветрыць мазгі! Успомніць!—крычаў па-нямецку, следам гэтак жа злосна крычаў перакладчык.

Але Івана не вывелі, каб тут жа пасадзіць у карцэр.

Наперад высунуўся нізкарослы чалавек сярэдніх гадоў, у непаголенай барадзе прабівалася сівізна. Звярнуўся не да афіцэра—да перакладчыка:

— Скажы, браток, што я не помню адрасоў, але тры дамы на Камароўцы, куды нас прыводзіў Анціпка, брыгадзір наш, я магу паказаць.

Выслухаўшы, афіцэр пахваліў:

— Гут,— і звярнуўся да іншых.—У каго адагрэўся розум?—тыцкнуў пальцам у грудзі Шабовічу.—Ты?

— Я фельчар бальніцы. Бываю ў многіх кватэрах. Але пры чым тут хворыя? Не разумею.

— І ты не разумееш? Ха! Што ж, праветрымся.

— Выходзь!

У калідоры вартавыя наставілі на арыштаваных аўтаматы. Іх пасадзілі ў пакалечаную зісаўскую палутарку, адзінаццаці чалавекам у кузаве было цесна сядзець. Ззаду за грузавічком ішоў чорны закрыты фургон, такі, у якім іх везлі сюды.

Рабілася нешта загадкавае, незразумелае, ніколі яны, падпольшчыкі, не толькі не прагаворвалі паміж сабой падобныя дзеянні СД, паліцыі, але ніхто, напэўна, і не падумаў, што можа здарыцца такое. Навошта ажно восем незакутых чалавек вязуць на глухія начныя вуліцы, дзе адзін здраднік пакажа явачныя кватэры? І ахова невялікая — тры аўтаматчыкі. Праўда, невядома, колькі варты ў фургоне.

Нібыта прыйшло тлумачэнне дзіўным паводзінам СД, калі на Камароўцы фургон загруз. Дзіўна, слабенькі «зісік» прайшоў, а хвалёная нямецкая машына села. Залішне цяжкая, бранявая, ці што? Ці трэба было, каб яна «села»?

Яны піхалі яе. Ахвотна, каб сагрэцца, бо пры яздзе вецер пранізваў да касцей, ад холаду зноў застывала не толькі цела, але і мозг, душа.

Работа ажывіла. У кузаве яны ціснуліся адзін да аднаго, але адчужана маўчалі. А тут як бы раптам зблізіліся — загаманілі, піхалі машыну і штурхалі адзін аднаго — каб пагрэцца. Нехта нават піснуў смехам. І ў Стася бліснула думка: калі яшчэ раз загрузне — уцякаць. Вартавыя, хоць і не памагаюць піхаць машыну, але ўвага іх аслаблена. А двары — вось яны, за тры крокі, і платы такія, што можна пераскочыць.

Калі лезлі ў кузаў, ускочыў першы, падаў Івану руку, прыняў яго ў абдымкі, як дзяўчыну, сказаў, не таячыся:

— Рабі, як я.

Іван зразумеў і пацвердзіў гэта поціскам рукі.

Здраднік дрэнна ведаў камароўскія вуліцы, блукаў. Завёў у завулак-тупік, з якога ледзь выбраліся заднім ходам. Зноў піхалі машыны, абедзве. Але месца для ўцёкаў не лепшае — платы новыя, высокія. Не пераскочыш. Нэпаўскія платы. Ён, Шабовіч, яшчэ да вайны заўважыў на Камароўцы, на Старажоўцы гэтую асаблівасць: вуліцы тут, як вёскі, ёсць бедныя, струхлелыя, а ёсць багатыя, падноўленыя.

Урэшце здраднік знайшоў дом, у які «вадзіў іх Анціпка». Прозвішча знаёмае, але, дзе чуў яго, Стась успомніць не мог. Брыгадзір? Які брыгадзір? У некаторых падпольных групах кіраўніка для канспірацыі таксама называлі брыгадзірам. Але насцярожыла іншае, калі ўгледзеўся: прыгадаў, што ён таксама некалі наведваўся ў гэты ладны дом, да вайны, тут жыў урач іх бальніцы Фрайман. Але ўрач з сям'ёй эвакуіраваўся з Мінска на трэці дзень вайны, бальнічны конюх Атрох падвозіў яго і яшчэ дзве сям'і з дзецьмі малымі ажно да Чэрвеня.

Хто ж заняў гэты пакінуты дом? Вельмі можа быць, што Фрайман перадаў яго на захаванне некаму са сваіх калег — урачоў ці сясцёр, нямала іх жыло на прыватных кватэрах. Можа, толькі ў вайну Стась адчуў, як нечакана і загадкава пераплятаюцца лёсы людзей. Вельмі можа быць, што тут жыве яго аднакурсніца Марына Яська, яна, здаецца, казала, што перабралася на новую кватэру. Калі гэта было? Падпольная дзейнасць адцягнула яго ўвагу ад побыту саслужыўцаў, ды і ўвогуле вайна ўскладніла ўспрыняцце часу і падзей: з памяці знікае тое, што не патрэбна для дзейнасці.

У дом пайшлі здраднік, афіцэр, чатыры аўтаматчыкі. Усё-такі іх многа ў фургоне. Было. Наўрад ці засталося яшчэ столькі. Адзін-два, не больш. А тут трое, усяго трое. Двух можна выбіць — яны стаяць блізка, каля бакавых бартоў.

Тузануў Івана за крысо шынялі: «Рабі, як я!» І што ёсць сілы піхнуў у грудзі канваіра з правага борта. Той мяшком чмякнуўся за борт, у гразь. Шабовіч скочыў на яго, ударыў ботамі ў цвёрдае, не ўбачыў, не адчуў у што — ці ў галаву, ці ў грудзі, ці ніжэй. Немец зароў. Стась прытаіўся пад кузавам, побач з канваірам, які стагнаў і драпаў рукою кола. Дзіўна, чаму не страляюць? Разгубіліся? Куды кінуцца? Наперад — па ходу машыны? Але шафёр напэўна ўключыць фары, і тады ён стане мішэнню для таго аўтаматчыка, што застаўся ў кузаве, і для тых, якія, вельмі можа быць, сталіся ў фургоне. Перапоўз пад машынай на другі бок, куды павінен быў скочыць Іван. Ці скочыў? Нарэшце паласнула аўтаматная чарга з кузава, але туды, у той бок, трушчыла паркан, праз які ён намерваўся пераскочыць. Разумна ён перапоўз. У гэты бок не страляюць. Кулі могуць пацэліць у дом, куды пайшоў афіцэр з аўтаматчыкамі. Але ж дом гэты і для яго лепшы ратунак, калі ён паспее ўскочыць у двор раней, чым тыя выскачаць на стрэлы.

Паспеў. Ускочыў у весніцы. Вільнуў убок і ўпёрся рукамі ў дровы. Паветка з дровамі! Прысеў там у той міг, калі шыбы задрыжэлі ад грукату дзвярэй — немцы стрымгалоў выляталі з дому, у калідорах грымелі вёдры, гырготна трашчала лаянка.

Праз міг да двух аўтаматаў — засталося двое ў кузаве ці былі ў фургоне? — далучыліся яшчэ чатыры. І пісталетныя стрэлы. Колькі пісталетаў? У афіцэра, у шафёра... А здаецца, страляюць больш. І ўсе паляць у той бок, куды ён намерваўся бегчы, куды, па логіцы праследавацеляў, ён павінен быў пабегчы. Чаму ніякай увагі сюды? Іван павінен быў скочыць на гэты бок. Няўжо не скочыў? Няўжо не спіхнуў аўтаматчыка?

Страляюць злосна, азвярэла. Дзынкаюць шыбы. Па вокнах паляць. Заб'юць людзей, сволачы. Людзей тут і так добра патрасуць, калі яго не зловяць, не заб'юць. Ашалеюць ад злосці, што так недарэчна выпусцілі здабычу. Напэўна, расстраляюць іх таварышаў па няшчасцю. Але тым, што вернецца, ён не ратуе ні сябе, ні іх. Вораг бязлітасны.

Стрэлы аддаляліся. Прачэсваюць гароды на тым баку. Паляць у белы свет, як у капеечку. Могуць вярнуцца і на гэты бок. Што лепш для яго — сядзець тут ці аддаляцца, пакуль не позна? Так блізка яны не дадумаюцца шукаць яго. Але могуць шукаць кагосьці іншага ці штосьці ў таго, за кім сюды прыехалі. Нарэшце, на такую страляніну па трывозе напэўна прыбудуць начныя патрулі; калі з сабакамі-сышчыкамі, то тады не схаваешся і ў цемры асенняй ночы.

Аднак чаму так ціха каля машыны — ніводнага голасу? Куды падзеліся яго таварышы па няшчасцю? Расстралялі іх? А свайго вартавога? Ён добра такі стукнуў яго ботамі, і той енчыў да таго, пакуль на стрэлы не выскачылі з дому афіцэр і аўтаматчыкі. Чаму змоўк ранены? Але не высунешся ж, каб паглядзець.

Холад тут горшы, чым у турэмным двары. Там ён не дрыжэў, а тут калаціла так, што ляскаў зубамі. Моцна ляскаў — можна пачуць па той бок варот. Падумаў, што гэта не ад холаду — ад страху, і стала брыдка. Здаецца ж, даўно прывучыў сябе да любой небяспекі, звыкся з думкай аб смерці. Дык чаго баяцца тут?

Далёка аддаліліся стрэлы. За кім яны гоняцца? За Іванам? За тымі, што сігануллі ў цемру следам за імі, аглушыўшы апошняга вартавога? Дзіўна, у доме гарыць святло, але ў не закрытым аканіцамі акне ніводнага ча-

лавечага ценю. Мільганула нават думка: зайсці ў дом і схапіць хоць якую напратку. Але думкі-маланкі асвятлялі на міг і гаслі: цвярозая развага наступала ў цемры і цішыні. А калі там застаўся вартавы? Напэўна, застаўся. Не палічыў ён, колькі іх выскачыла на стрэлы. А па хуткасці, паспешлівасці, з якой яны кінуліся на вуліцу, па цішыні каля машын можна заключыць, што арыштаванага не вывелі. А калі ў доме нават адны дзеці — вартавога, напэўна, пакінулі, бо вобыску за такі кароткі час — колькі хвілін — зрабіць не маглі.

Нарэшце стрэлы сціхлі, і недзе там, на тым баку, на гародах ці на паралельнай вуліцы пачуліся галасы. Нямецкая ці руская гаворка — разабраць цяжка. Здалося, што руская. Але адкуль там столькі рускіх? Не вадзілі ж немцы за сабой арыштаваных. Аднак і каля машыны не чуваць — сапраўды там загадкавая цішыня.

Трэба адыходзіць! Чым далей, тым лепш. Урэшце, на такім балоце і сабакі не возьмуць след.

Каля хлеўчука, туды падала святло з задняга, пэўна, кухоннага, акенца, Шабовіч намацаў драўляную кладку. Сцежка ў прыбіральню. Ступіў на яе — зарыпела. Сaступіў. І ўгруз ледзьве не па калені, добра што ў ботах, чаравікі засмактала б. Дрыгва. Багна. Ведаў ён добра асеннюю Камароўку. На гародах і вуліцах тут — меліярацыйныя канавы на выпадак мокрага лета. Але затое ў сухое лета жыхары завальвалі рынак гароднінай.

Ішоў па гародах. Лёгка пералазіў нізкія платы. Сабак няма, немцы знішчылі іх. Але ад такога шуму прачнулася напэўна ўся Камароўка і, безумоўна, не адзін гаспадар вылез са сваёй нары ў двор — паслухаць, што адбываецца. І невядома, на каго трапіш. Глядзі, улезеш у абдымкі паліцаю. Ды і мешчанін можа сустрэцца такі, які захоча выслужыцца перад новай уладай. А здагадаецца і дзіця, хто хаваецца за хлявамі пасля такой страляніны. Не, адзін чалавек не стане яго браць, пабаіцца. Ды і не дасца ён у рукі аднаму. Няхай паспрабуе. Разгледзець яго можна крокаў за пяць, не бліжэй: цемра што дзёгаць. І зямля такая ж чорная. І неба. Здрадліва чвякае багна пад нагамі. Такое чвяканне ў начной цішыні далёка чуваць. Стараўся ступаць як можна цішэй.

Аднак неба на ўсходзе святлее. Да раніцы яму трэба выбрацца з гэтых балоцістых гародаў. А куды выбрацца? Куды ён можа пайсці? Дадому не пойдзеш — там засада. А да Аксаны... Думкі пра Аксану кідалі застылае цела ў жар. За сябе, распранутага, па сутнасці, бездапаможнага, не баяўся — за яе баяўся. Калі яе і не ўзялі, то засаду, напэўна, зрабілі. Пайсці да яе — загубіць і сябе і яе. Дзесьці трэба ўзяць напратку, інакш акалееш. Ды і з'явіцца ўдзень на людзі ў адным пінжаку немагчыма: не толькі любы «штурмфюрэр», салдат, паліцай западозрыць, але і кожны хлапчук, кожная баба зверне ўвагу і запомніць. Напратку трэба дастаць да світання! Але як? Зайсці ў першы ж дом і папрасіць. Адмовяць — прыстрашыць. Чым? Трымаць руку ў пустой кішэні? Такое неспадзяванае ўварванне ашаломіць любога, самага смелага, і чалавек дасць якое-небудзь старое паліто — абы хутчэй адчапіцца ад такога госця. Зайсці зараз жа? Спакуслівa. Але, пакуль так блізка стаяць машыны з жандарамі, заходзіць рызыкоўна.

Прытуліўся да хлеўчука. Аднак як застыла спіна! Абмытае лістападаўскімі дажджамі дрэва здалося цёплым. І адразу, як у турме, пацягнула на сон. Міг — і праваліўся ў салодкую бяздумнасць. Але тут жа пачуў рохканне свінні. Сасніў? Пакруціў галавой, працёр вочы. Не, сапраўды свіння. За сцяной і як бы ў падзямеллі. Безумоўна, у склепе. Хто цяпер стане трымаць свінню так, каб рохканне яе, а тым больш віск чулі ўсе суседзі? Такую свінню не адкорміш — украдуць тут жа, народ галадае. Ды і ўлады... Цікава, якая існуе пастанова наконт жывёлы? Дарэмна не пацікавіўся. На ўскраінах, на татарскіх гародах трапляліся адзіночныя каровы. Значыцца, жывёлу трымаць можна. Але ў дом гэты лепш не заходзіць: свінню трымае безумоўна мужчына, гаспадар пільны; калі не мае стрэльбы — зброю абавязалі здаць пад пагрозай смяротнай кары яшчэ ў мінулым годзе, у пачатку вайны, — то вострая сякера напэўна ляжыць каля дзвярэй. І такі раскроіць табе чэрап не задумваючыся.

Не, па напратку трэба заходзіць у бяднейшы дом, не ў такі, дзе хляўчук пахне смалой і трымае цеплыню лесу.

І... зноў праваліўся ў сон. Разбудзіў шум матораў. Нарэшце. Ад'язджаюць. Машыны ішлі на падфарніках за дамамі. Ды раптам зусім блізка павярнулі налева — на яго, пэўна, у завулак, да якога ён трохі не дайшоў. Машыны ўключылі дальняе святло і лёгка маглі выхапіць яго постаць на фоне сцяны. Ён плюхнуўся ў гразь, што пахла свіным гноем. Стала брыдка. Не ад гною — ад таго, што моцна спалохаўся, як, бадай, нідзе за гэтую незвычайную ноч.

Машыны прайшлі міма, недалёка загрукалі па бруку, набіраючы хуткасць.

І тут апякла страшэнная думка: яму памаглі ўцячы. Памагло СД. Ён уключаны ў злавесную правакацыю, галоўная фігура якой — той, бяспалы юрыст.

Але навошта СД ён, Шабовіч? Як яны могуць уключыць яго ў сваю аперацыю? З якой мэтай? Безумоўна, ведаюць, што ён не пешка ў падполлі, што ён ведае многіх людзей, каналы сувязі, яўкі. СД не сумняваецца: першае, што ён стане рабіць, апынуўшыся на волі, — папярэджваць сваіх людзей. Але як яны намераны сачыць за ім, пакінуўшы аднаго ўначы на камароўскіх гародах? Ці ўжо сочаць? Якім чынам? Ніводнага гуку, ніводнага чаўкання ботаў. Ачапілі раён? У такой цемры гэта немагчыма. Ведаюць, што тут побач явачная кватэра — «Шушкета», і спадзяюцца, што ён пойдзе на гэтую кватэру? Хлопчыкі ў фуражках з бліскучымі казыркамі былі б дурнямі, каб так лічылі, — прымітыўна. А ён не лічыць іх дурнямі. О, не, гэта вельмі спрактыкаваныя сышчыкі! Але ж і яны з сябрамі не лыкам шытыя. Неаднойчы разгадвалі іх планы, адшуквалі і абясшкоджвалі пасткі, настаўленыя на падпольшчыкаў. А тут абсалютна ніякай здагадкі, што ж СД надумала на гэты раз? Хіба толькі зразумела іх ідэя. Пасля вераснёўскай чысткі падполле дзейнічае, змяніла хіба формы работы, сувязі. Трэба разгадаць іх. Але як яны могуць выканаць гэтую задачу з яго дапамогай? Прастачка для такой мэты не сталі б выбіраць. А калі ведаюць, што ён не прастачок, то павінны ведаць, што нічога такога, што ім вядома і на што яны разлічваюць, ён не зробіць. Але што ім вядома? І што ён не зробіць? А што можна зрабіць? У галаве пуста. І шуміць, як у бетоннай трубе. А можа, усе яго жахі не што іншае, як хворае трызненне? Сапраўды, на што ён здатны? Нюхаць свіны гной.

Шабовіч падняўся. Абцёр гразь. Трэба засяродзіцца. Трэба настроіцца на блізкае і вельмі хітрае нападзенне ворага — тады ў міг з'явіцца мноства прыёмаў самаабароны.

Не, гэта не хворыя фантазіі разгарачанага ад холаду, безвыходнасці і страху мозга. Прыгадалася імгненна першае ўражанне ад гэтых шасці арыштаваных, калі ён убачыў іх у турэмным пакоі. Здалося тады, што яны не здаюцца акалелымі да паўсмерці, у Івана быў зусім іншы выгляд, хоць

ён і ў шынялі,—ліловы нос, сінія вушы, няўпэўненая хада—як бы кульгавасць на дзве нагі.

Пэўна, гэткі ж выгляд меў і сам ён, на сябе не мог жа зірнуць. Можа, у розных людзей розны выгляд ад доўгага прабывання на холадзе: адны чырванеюць, другія сінеюць, трэція бялеюць. Але ўсё роўна адрозніваюцца гэтыя людзі ад тых, хто знаходзіўся ўвесь час у цеплыні. У апошніх аднолькава «цёплы» выгляд. Такімі, падобнымі адзін на аднаго, і здаліся шасцёра. Але там імгненная думка не сфармавалася ў падазронасць. Урэшце, людзі маглі быць у турме ці з двара іх прывялі раней. Падазронасці не ўзнікла і тады, калі ў кузаве пры рэзкім тармажэнні яго, Шабовіча, кінула на аднаго з «сяброў па няшчасцю» і ён адчуў мяккасць яго напраткі. Мала як чалавек мог быць адзеты перад арыштам.

А цяпер усё гэта набывае іншы сэнс. Далучыліся сюды і пісталетныя стрэлы, што ляскалі паміж аўтаматнымі чэргамі. Мнагавата іх было для аднаго афіцэра. Выходзіць, «арыштаваныя»—дадатковая ахова. Безумоўна, трох аўтаматчыкаў на восем чалавек мала, каб ездзіць у адкрытым кузаве ў цемры па глухіх вуліцах. Але, разам з тым, навошта столькі аховы, калі ўся аперацыя праводзілася, каб даць яму ўцячы? Ахоўвалі Івана? А можа, наадварот, уцёкі арганізавалі яму, Івану, а вартавалі яго, Шабовіча? Каго ж лавілі, што нарабілі столькі страляніны? Што з Іванам? Удалося яму ўцячы?

Ні ў адной аперацыі—а падпольшчыкі правялі іх нямала, складаных, хітрых,—не прыходзілася рашаць столькі задач адначасова. Разгадаць намер ворага немагчыма—як ні ламай застылую галаву. Перахітрыць можна хіба адным: невытлумачальным, непаўтаральным хітрым дзеяннем камбінатараў з СД супрацьпаставіць гэткія ж свае дзеянні—такія, каб не ўкладваліся ў логіку майстроў вышуку, аблаў, правакацый.

І першы яго ход...

3

Развіднела, калі дабраўся да дома, з якога ўвечары іх узялі,—да паліцая Чурсіка.

Весніцы былі зачынены. Пераскочыў цераз плот, патрабавальна і пагрозліва забарабаніў у акно, так маглі стукаць толькі немцы ці паліцаі. Край коўдры, якой было занавешана акно, падняла гаспадыня. Падняла яго і... не сцяміла, з якой мэтай мог з'явіцца такі госць, пэўна, падумала, што і Стася адпусцілі, як яе Васіля, і чалавек прыйшоў па сваё паліто.

Хрысціна паспешліва адчыніла дзверы.

Шабовіч адразу ўбачыў, што гаспадар дома: на касяку дзвярэй на цвіку вісела кабура, незашпіленая, тырчэла ручка пісталета. Там жа яна вісела і тады, калі яны гулялі ў карты. Стась прыгадаў, што ўвечары ў яго, не першы раз, з'яўлялася спакуса на развітанне прыхапіць гэты пісталет. Не, разумеў, безумоўна, што нельга, але за карцёжнай гульнёй чаму не павесяліць сябе гарэзлівай думкай: кабура была ўвесь час перад вачамі.

Афіцэр СД перш-наперш зняў з цвіка кабуру; бадай, гэта была адзіная рэч, якую забралі пры арышце.

Закрыўшы кабуру сабой, непрыкметна сунуў пісталет у кішэню пінжака.

— Васіль дома?

— Пад раніцу вярнуўся. Ні жывы ні мёртвы. Перакалеў дужа. Гэта ж і ты, Стасік, у адным пінжачку. Грэйся. Я грубку напаліла. Самагонкі даць? Васіль, пакуль не выпіў ды на гарачы чарон не лёг, сагрэцца ніяк не мог, калаціла яго, як пры трасцы. Дурныя нейкія, гестапа гэтае,—сваіх хапаюць. Дакументы хоць паглядзелі б. У магілу маглі чалавека загнаць. Як шчэ абыдзецца?.. Каб запаленне не схапіў...

— Адагрэеш.

І тут азваўся гаспадар, сонна прарыпеў:

— Хто там?

Пасля перажыванняў, астуджанасці, сугрэву добрай порцыяй самагонкі і гарачым чаранам не адразу прачнуўся, не адразу прыйшоў да памяці.

— Я, Васіль. Я. Шабовіч.

У міг паліцай выскачыў з-за перагародкі. Быў ён у світэры—грэў прастуджаныя грудзі, у брудных споднікаў.

— Ты? Ты?! Як ты?

— Як і ты.

— Цябе адпусцілі?

— Я ўцёк.

— З турмы?

— З турмы.

— Ой, Стасік!—пляснула далонямі Хрысціна.

— Ста-а-сік!—передражняючы, загаласіў Чурсік.—Пацалуйся са сваім Стасікам. Каго ўпускаеш, разява!—і кінуўся да дзвярэй, сарваў з цвіка кабуру, але, па вазе адчуўшы, што яна пустая, шпурнуў пад стол і сам сагнуўся, быццам яго ўдарылі ў жывот, заенчыў.

— Не галасі. Пісталет твой у мяне. Сядай, пагаворым.

Чурсік паслухмяна і панура сеў на крэсла каля стала.

Хрысціна сунулася ў спальню.

— Ты куды?

— Штаны Васю дам. І валёнкі.

— Штаны дай. Без штаноў—якая ўлада!

Чурсік узняў галаву, здзіўлена паглядзеў на Шабовіча. А той глядзеў у акно: па вуліцы ішлі людзі, спяшаліся на працу, парадак у немцаў строгі.

— Ты яшчэ жартуеш?

— А чаму мне не жартаваць? Прыйшоў у госці...

— У госці...

— Ты не лічыш мяне госцем? Дарэмна.

Хрысціна прынесла штаны і валёнкі, але Чурсік штаны не надзеў, толькі сунуў ногі ў валёнкі, падлога халодная, вярталася нутраное адчуванне холаду, ад якога пачынала калаціць. А ён не хацеў, каб закалаціла так, як у першыя хвіліны, калі ён вярнуўся дадому, не хацеў, каб гэты нахабнік Шабовіч падумаў, што яго трасе ад страху.

Стась абышоў вакол стала і спыніўся перад ім.

— Цябе, нябось, у легкавушцы везлі? З прабачэннямі. Памыліліся ці сыгралі спектакль?

— Які спектакль?—шчыра не зразумеў Чурсік.

— Ты нас выдаў? Прызнавайся!

Паліцай падхапіўся з крэсла, закрычаў:

— Не выдаваў я! Адкуль я знаў, хто вы! Чорт вас ведае! Думаў—свае людзі.

— Не крычы, дзіця разбудзіш,—знарок шэптам, пагрозлівым шэптам загадаў Стась.—А мы і ёсць свае. Мы—свае! Разумееш?

Да Хрысціны дайшло ўрэшце, з якім намерам мог прыйсці «госць», які ўцёк з турмы. Яна прыляпіла сябе да сцяны, ажно стукнулася патыліцай аб

рамку з фатаграфіямі. Твар яе спалатнеў. Жанчына і без таго жыла пад страхам і неаднойчы ўгаворвала Васіля кінуць паліцыю, пайсці на завод. Лічыла, што муж яе добры чалавек, крыўды людзям не робіць, але на такой службе ўцягнуць яго ў крывавую справу. А ён якраз тым і адбіваўся, што, маўляў, трэба ж некаму служыць і такому, хто можа абараніць сваіх людзей, не адным жа кулакам, крымінальнікам, вырадкам, якія гатовы распяць на крыжы кожнага, хто сумленна працаваў пры бальшавіках. Таму і падбіраліся да Чурсіка падпольшчыкі, бо ведалі, што рукі яго не запэцканы яшчэ крывёю. Іван, калега па службе, адважваўся рабіць яму намёкі. Але паліцай хітра прыкідваўся, што не разумее. Станулін загадаў спыніць «вярбоўку». Пагадзіліся на тым, што лепш мець у яго асобе прыкрыцце — сябруюць з паліцаем! А ў доме — зручнае месца для сустрэч, адкрытая яўка. Туды аднойчы і сам Станулін зазірнуў.

Шабовіч не думаў, што Чурсік выдаў іх, ні тады, калі арыштавалі, ні нават тады, калі следчы ўзнагародзіў паліцая аплявухай і таго вывелі з агульнай шарэнгі пад сцяной. Толькі нечаканая, проста такі ашаламляючая думка, што ўцёк ён у выніку нейкага злавеснага плана карнікаў, «раскручванне» гэтай думкі, каб дайсці да вытоку, да асновы, да разгадкі ўсяго нерата — як пляцецца, куды заводзіцца, уцяляла ў гэты нерат і Чурсіка: ён таксама можа быць нейкім звяном, няхай і не галоўным. У адным не сумняваўся: пра тое, што ён можа вярнуцца на месца арышту, ніхто не падумае, а гэта моцна зблытае разлікі іх. Але не толькі праз гэта пайшоў на такую рызыку. І не з тым, каб пакараць паліцая. З іншай мэтай.

Спадзяванні яго апраўдваюцца. Чурсік моцна спалохаўся. І жонка яго. Гэта добра. Гэта тое, што трэба! Больш нагнаць на іх страху!

Зашаптала жанчына, ацяміўшыся ад шоку:

— Стасік, родненькі... ды Вася... ён жа куранятка не пакрыўдзіў, не тое, каб сваіх выдаваць...

— Ды ўжо ж, міласэрнасцю займаецца ў паліцыі, балячкі лечыць, як у бальніцы. Сляпцы вы! Пра дзіця сваё хоць падумалі? Што ёй людзі скажуць пасля вайны? Дачка здрадніка! Думаеце, так проста? Напаскудзіць і схавацца? Не, не выйдзе! Спісы на паліцэйскую сволач даўно перададзены ў Маскву. Не думайце, што мы дрэмлем. Усяму роду вашаму ў сёмым калене прыгадаюць, дзе ваяваў іх бацька, дзядзька, дзед...

Хрысціна ўсхліпнула.

— Ды кіне Вася гэтую праклятую паліцыю. Я даўно кажу яму.

— Цяпер не кідаць трэба. А памагчы адтуль нашым.

Сказаў лішняе. Знайшоў каго агітаваць! Такая прапанова расслабляе ўстрашэнне. А яго трэба нагнятаць — страх.

Чурсік панура буркнуў:

— Ідзі памажы.

— Я памагаю. З самага пачатку вайны памагаю Чырвонай Арміі.

— Даўно я здагадваўся, што ты памагаеш. І каб я быў гадам, то даўно загрымеў бы ты... можа, на той свет.

— Здагадка — не доказ. А не выдаў ты мяне, бо хацеў глыбей закінуць свой нерат. Бачылі мы твае хітрыкі. Скура ў цябе авечая, ды клыкі воўчыя.

— Стасік, не думай так пра Васю. Не думай.

— Не буду думаць, калі пераканаюся, што ён чалавек, а не гад паўзучы.

— Пераканаешся, Стасік, пераканаешся.

— Чым такіх пераканаеш? — усумніўся Чурсік і ўпікнуў жонку: — Куды ты мяне штурхаеш? У пятлю?

— Нямецкай пятлі ты баішся? Партызанскай не баішся?

— Аднолькавая яна, пятля. Якая розніца, хто яе накіне на тваю шыю. Вунь на Гаманкова накінулі...

— М-да... выкапень ты першабытны. А ты, Хрысціна, кажаш, што ён чалавек. А пятля не аднолькавая, Васіль! Не! Для дачкі тваёй не аднолькавая. Для маці. Для бацькі. Дзе яны ў цябе? Пра іх думаеш? Ці толькі пра свой трыбух? Не-е, бачу, гаварыць з табой няма пра што. Я, дурань, уніжаюся да размовы з такім...

Дастаў з кішэні пісталет, не да канца адцягнуў дула для баявога ўзводу, адпусціў, шчоўкнуўшы. Дзьмухнуў у дула, як рабілі гэта героі даваенных фільмаў — махноўцы.

Чурсік падхапіўся, выставіў перад сабой рукі, быццам хацеў імі закрыцца. Крыкнуў у роспачы:

— Не выдаваў я!

А Хрысціна кінулася паміж імі, закрыла сабой мужа.

— Не страляй. Стасічак, не страляй!

Шабовіч сунуў пісталет у кішэню. Адступіў да акна, глянуў на вуліцу, не столькі для таго, каб пераканацца, што там пуста і ціха, колькі для таго, каб даць ім апамятацца.

— Добра, даю магчымасць даказаць вам, што вы людзі.

Яны стаялі побач, узяліся за рукі, як пры шлюбе. Шабовіча нават кранула, што жанчына гатова ахвяраваць сваім жыццём, каб ратаваць мужа, хоць, гуляючы ў карты, чуў неаднойчы, як яна з жаночай уедлівай дасціпнасцю ўпікала Васіля за тое, што ён зазірае на чужых жанчын.

Надзея на ратунак пераўтварыла іх, яны напружыліся і схіліліся ў пачцівай паставе. А ён вытрымліваў паўзу, быццам яшчэ думаў, якую магчымасць ім даць і ці даваць увогуле.

Хрысціна не вытрымала:

— Стасік, не муч ты нас.

— Я вас мучу? Ха! Скажыце дзякуй.

— Мы табе паклонімся ў ножкі. У нас жа дзіця.

Такое рабскае прыніжэнне не спадабалася. І ўласныя дзеянні асудзіў: не да твару яму цешыцца ўладай над людзьмі, ды і час цягнуць неразумна.

— Ну, вось што... калі ў вас засталося штосьці чалавечае, то слухайце... Зараз ты, — кіўнуў гаспадыні, — пабяжыш у першую бальніцу. Знойдзеш там сястру Каваленка Аксану і скажаш ёй... сама разумееш, як трэба сказаць. Ёй адной! Словы простыя. Але запомні. Не наблытай... «Град. Варыянт трэці. Страла».

— «Град. Варыянт трэці. Страла», — прашаптала Хрысціна і здзіўлена спытала: — І ўсё?

— І ўсё.

— А калі пра цябе спытае? Дзе ты? Што з табой?

На міг Шабовіч задумаўся.

— Не спытае. А калі спытае, скажы, хто ты. І скажы: ніякай самадзейнасці. І сама... Ніякай самадзейнасці! Цяміш?

— Што я — дурная!

— Гэта твая каханка? — спытаў Чурсік.

— Гэта мой таварыш па барацьбе з чумой.

— Рызыканты вы.

— А ты жывеш без рызыкі?

— Цяпер дайшло, колькі яе ў мяне, рызыкі. Ратунку няма ніколі.

— Ратунак, пан Чурсік, ёсць.

— Які я пан! Пан-жупан!..

— Будзе ў нас час пагаварыць пра тваё панства, пакуль вернецца гаспадыня.

Хрысціна, нырнуўшы ў бакоўку, неверагодна хутка, праз якія дзвятры мінуты, выскачыла адтуль у сукенцы, у ботах, у цёплай хустцы. Паліто вісела ў прыхожым пакоі, дзе звычайна распраналіся і яны, карцёжнікі. З гэткай жа ўвішнасцю яна апранулася. Стала пры дзвярах.

— Ну, я пайшла, — і яшчэ раз наказала мужу: — Накармі чалавека.

Гэтая яе ўвішнасць і выгляд — быццам узрадавалася, што выходзіць з дому, — не спадабалася Шабовічу. І ён спыніў яе:

— Стоп! Разбудзі дачку і завядзі да суседзяў.

— Навошта? — у вачах яе бліснуў спалох.

— Не хачу мець у заложніках дзіця. Хопіць з мяне паліцая. Цяміш?

Паслухмяна, але ўжо без увішнасці, з нейкай як бы стомленай запаволенасцю жанчына падалася ў спальню.

— А мы з табой схаваемся. Каб яна не бачыла нас. Куды? На кухню?

На цеснай кухні яны апынуліся бліжэй адзін да аднаго, чым у прасторным пакоі. А на пліце, на стале, на паліцах, на падаконніку было нямала цяжкіх прадметаў — скавародак, чыгункоў, ступак, мясарубка. Пліту нядаўна прапалілі. Патыхнула незвычайнай цеплынёй і вельмі апетытнай смажанінай.

— Дранікаў з салам хочаш?

Чурсік падняў вечка каструлі.

— Да прадметаў не дакранайся. Цяміш? Пісталет у мяне на баявым узводзе.

— За каго ты мяне лічыш? У нагу сабе не стрэль.

— Не клапаціся.

— Дзе ж мне стаць, каб далей ад прадметаў?

— Там, за плітой, і стань. А я тут, каля дзвярэй. Так яно зручней і табе і мне. Слухай. Адкуль у цябе столькі барахла? Нацягаў ад людзей? Аброцямі і лейцамі не пагрэбаваў. Лейцы табе навошта?

— У мяне брат у Мінску жыў. На Балотнай станцыі рабіў, на конях. Вайна пачалася — у сяло вярнуўся. Збрую прыпас, каб зямлю засяваць. Ды, відаць, на каня не ўзаб'ецца. Нас з роднага сяла ў трыццатым вывезлі з музыкай-галашэннем...

— А-а, дык ты з кулакоў? Усё зразумела. А я хацеў запытаць, што цябе ў паліцыю прывяло. Злосць на Савецкую ўладу?

— Няма ў мяне тае злосці, пра якую ты думаеш. Бачу я злосных. Ты хіба не бачыш іх?

— Аднак зямелькі шкада?

— І зямелькі не шкада. Я даўно пралетарый.

— Ухты-юхты! Пралетарый!

— Колькі той зямлі было! Дзевяць дзесяцін. Каменне. Два кані. Дзве каровы. Ды я, калі на Балотнай станцыі рабіў, брыгадзірам, у пяць разоў лепей жыў. Дом, бачыш, пабудаваў, калі пашпарт атрымаў.

— Табе пашпарт далі. Свабодным чалавекам зрабілі. А ты ўсё роўна кулаком застаўся. Ворагам нашым лютым пайшоў служыць...

— Ты таксама пайшоў...

— Прыраўняў кіёк да ёк.

— Параўнаць нельга, гэта я цямлю, як ты кажаш. Але куды каго судзьба завяла.

— Філосаф ты! Што ж яна ўсіх іншых павяла на фронт, у партызаны, у падполле? А толькі такіх, як ты, да фашыстаў... на паклон да іх. Супраць народа свайго. Пралетарый! Дык я табе скажу, «пралетарый». Кулак — не коні і нават не зямля... у майго бацькі было столькі ж зямлі... Кулак — нутро... нутро ворага свайго народа... Ад сквапнасці да зладзейства — адзін крок. Як у цябе. Ты лейцы збіраў, не маючы каня, каб людзей на іх вешаць.

— Ты што! — спалохана сцяўся Чурсік. — Нікога я не хацеў вешаць.

— Каб загадалі — вешаў бы.

Чурсік раптам ашчэрыўся, павысіў голас.

— А можа, я падаўся туды ад таго, што такія, як ты, ніколі не мелі літасці да мяне. Ты дзіця маё не пашкадуеш.

Дзяўчынка плакала за сцяной.

Шабовічу не спадабалася, што ўвішная гаспадыня залішне доўга валэндаецца з малой. Выходзіла ў прыхожую, брынчэла посудам. Корміць, напэўна, хоць на кухню, дзе смачна пахне смажаным, не прыйшла. Як даць ёй знаць, каб пасяшалася? Малая не павінна бачыць ні яго, ні бацькі. Пастукаць у сцяну? Напалохаеш малую. Не, дзіця ён шкадаваў. Таму і загадаў адвесці яе. І нават стукам не можа спалохаць.

— Не хоча яна ісці да суседзяў.

— А ты знаеш, чаго яна не хоча? Надзька сама сказала, калі мы ў карты гулялі. Бобікам яе дражняць дзеці. Трапна народ ахрысціў вас — бо-бікі. Хоць мне здаецца: сабакі павінны пакрыўдзіцца. Сабака — верны звер, не здраджвае. Разумнага пса мясам не пераманіць. А вас за зацірку купілі. А дзіця тваё я шкадую. Ты сам яе не шкадуеш. Ты што думаеш? Ёй і праз дваццаць гадоў прыпомняць, што яна з роду бобікаў.

— Лайся, лайся, пакуль твой верх.

— А ты яшчэ не кідаеш надзеі падмяць мяне?

— Судзьба — яна што вецер. Не знаеш, у які бок паверне.

— Ах, ты думаеш пра паварот? Дык засячы на носе: толькі ты не ў той бок павернешся — і гэта будзе твой апошні паварот. Ды і не толькі ты. Калі Хрысціна зробіць глупства — не туды паверне, то будзе купляць свечкі. Здаецца, я папярэджваў яе, яна баба разумная.

Нарэшце ляпнулі дзверы і галасы гаспадыні і малой пачуліся зусім блізка — за няшчыльна зачыненымі дзвярамі кухні.

— Мамачка, — выгукнула малая. — Татка дома!

— Дзе ты яго бачыш?

— Во шынелька яго вісіць!

— Ды ён другую апрануў. Новую. Сёння ў іх праверка. Галоўны начальнік будзе правяраць.

— Гітлер?

— Гітлер.

— Усё роўна не хачу да Казлоў. Віцька кусаецца.

Ляпнулі дзверы. Шабовіч напружыўся: ці не зачыняе іх Хрысціна на замок? Дарэмна не папярэдзіў: не зачыняць! Хоць што лепш — каб дом быў зачынены ці адчынены? Які ў іх замок — унутраны ці вісячы? Як ён не звярнуў увагі на гэта? Пайшла яна, здаецца, без затрымкі. Але секунда трэба, каб павярнуць ключ унутранага замка. Не ўсё можна прадбачыць.

— Дзіця ведае, хто ваш галоўны начальнік. Змагары за «вольную» Беларусь!

Чурсік не адказаў.

Дзіўна. Засталіся адзін на адзін у доме — і як бы вытхнуліся. Абодва. Шабовічу таксама не хацелася працягваць размову. Знайшоў з кім спра-

чацца аб лёсе! Воўк застаецца ваўком, і за ім трэба пільна сачыць, а не ўшчуваць, не агітаваць.

Чурсік падняў накрыўку каструлі. У нос ударыла такім пахам, што закружылася галава.

— Я табе што сказаў?

— А што?

— Не дакранайся да прадметаў.

— Крышкі ад каструлі баішся! Ге-эрой! Мне загадана пакарміць цябе.

— Сам вазьму.

— Дык бяры. За стол, бачу, не сядзем.

Кінуўшы накрыўку на канфорку пліты, гаспадар запусціў руку ў каструлю, выцягнуў ажно два насаленыя дранікі, укінуў іх у рот, амаль не жуючы, праглынуў, ажно напяўся кадык і калыхнуўся пад сарочкай жывот.

У Шабовіча рот напоўніўся слінай, а сплюнуць яе было няёмка і пракаўтнуць — сябе выдаць. Есці хацелася. Але была адна прычына, якая прымусіла вагацца. Там, на камароўскіх гародах, яго прабрала. Ад страху? Ад холаду? Не дзіва, калі і ад страху, цэлую ноч дрыжэў, рыхтаваўся да смерці. Чые нервы вытрымалі б! А ў яго не нервы — жывот схапіла. Калі-небудзь пасля вайны з гэтага можна пасмяяцца, пацешыць сяброў. Але цяпер не да смеху. Сілы падтрымаць варта. Дзе яшчэ і калі ён дабярэцца хоць да сухой скарынкі хлеба? Але ж калі ад дранікаў з салам пагоніць — куды дзявацца ў такой сітуацыі? А яшчэ горш, калі цябе схопяць. Гэтак асароміцца перад сябрамі і то брыдка, а перад ворагамі... будуць іржаць падлюгі з такой ганьбы партызана, чаго добрага, у газеце напішуць. А сволач паліцэйская як знарок дражніць — аплятае дранікі, ажно сала цячэ па барадзе і па руках. Глядзі, умалоціць усю каструлю, абжора. Выходзіць, не перажывае таго страху, калі чалавеку не да півта і харчу. Ат, чорт з ім! Чурсіка саромецца няма чаго: можна на памыйнае вядро сесці, а там — што будзе, тое будзе. А энергію такія дранікі дадуць на добрыя суткі. Сіла яму спатрэбіцца, калі Хрысціна сумленна выканае заданне і трэба будзе выходзіць з Аксанай. Сіла трэба ў любой сітуацыі.

— Каструлю не з'еш.

— Не турбуйся.

— Які наказ табе дала Хрысціна?

— То еш. Хопіць тут на чацвярых.

— Паеў — адступай у кут.

Чурсік сквапна аблізаў пальцы, але потым зноў выхапіў з каструлі два дранікі і тады адступіў ад пліты да акна.

— Не засланяй акно. І не дэманструй суседзям, што ты дома. Стань у куток!

— Ты і без таго загнаў мяне ў куток. Дружок!

— Я цябе заганю туды, дзе Макар цялят не пасвіў.

— А дзе ён не пасвіў?

— Там пабачыш.

Шабовіч дацягнуўся рукой да каструлі, узяў дранік, адкусіў кавалачак, і надзвычайная смаката растала ў роце.

Чурсік не запіхнуў больш два дранікі ў зяпу, еў гэтак жа павольна, як і яго вартаўнік.

Яны як бы спаборнічалі, хто лепш умее смакаваць і такім чынам вышэй ацэніць кулінарнае майстэрства гаспадыні. Калі Чурсік з'еў свае дранікі, Шабовіч дастаў аладку з каструлі і кінуў гаспадару:

— Лаві.

І той злавіў. Адразу, відаць, не падумаў, але потым дайшло: кідае, як сабаку, у яго доме. І стала паліцаю крыўдна, ён злосна пляснуў дранік аб сцяну, пасадзіўшы на шпалеры масляную пляму, і... заплакаў натуральным чынам; не адвярнуўся, не хаваўся, не выціраў слёз. Шабовіч ажно разгубіўся. Усяго чакаў, але што паліцай заплача — ніколі не думаў. Зразумеў Чурсікаў стан і па-чалавечаму пашкадаваў, паспачуваў. Але тут жа злосна тузануў сябе за такую слабасць: рассопліўся! Каб пазбегчы якіх бы ні было слоў з гэтай нагоды, злосна загадаў:

— Ану тупай у залу!

Высокім словам зала называлі той галоўны пакой, дзе прымалі гасцей, гулялі ў карты; жыў былы селянін па-гарадскому.

Увайшоўшы туды, пасаромлены ўласнымі слязамі і ўзлаваны за іх, за ўніжэнне, гаспадар уедліва спытаў:

— І што загадаеш мне рабіць тут? Гаўкаць? Лізаць табе боты?

— Сядай да стала і не вякай! Распусціў нюні! Наплачашся яшчэ, не спяшайся.

— Наплачамся ўсе. Судзьба... яна...

— Заткніся са сваёй судзьбой.

— Во, і ты яе баішся.

Стол, учора голы, калі гулялі ў карты, быў накрыты адмыслова вытканым палатняным абрусам, але на ім па-ранейшаму стаяла бляшаначка для акуркаў і ляжала калода карт.

Чурсік нейкі час сядзеў закрыўшы твар далонямі, думаў. Потым апусціў рукі, убачыў карты і як бы ўзрадаваўся, што ёсць занятак. Колькі разоў پератасаваў калоду, потым пачаў задумліва раскладваць пасьянс.

Шабовіч хадзіў па пакоі, заглядваючы ў вокны, аднак не набліжаўся да іх. Мацней, чым упачатку, занепакоіла думка: што зрабіла Хрысціна — зачыніла дом ці пакінула адчынены? І што лепш у яго становішчы — знаходзіцца пад замком ці мець свабоднае выйсце? Але марны занятак ламаць галаву над тым, што лепш, што горш, не ведаючы, што маеш.

Пайсці праверыць? А калі ў гэтага тыпа ёсць другі пісталет ці іншая зброя?

Дзеці назіральныя, і малая напэўна звярнула б увагу, што маці, пакідаючы дом, не зачыніла яго. А такой замінкі не чуваць было — здзіўленага голасу Надзечкі. Выходзіць, зачыніла. Па логіцы, павінна зачыніць, каб ніхто не ўвайшоў, ніхто не ўбачыў тут яго, Шабовіча: разумная ж жанчына. Ды ад такой нечаканасці любы разумны стане дурнем.

Думкі вірыліся, але ўсё роўна адчуваў страшэнную зморанасць. Ад сытых дранікаў, ці што? Нясцерпна хацелася сесці ці хаця б прытуліцца да касяка, да сцяны. Але ведаў: сядзе — засне. А заснуць нельга ні ў якім разе, нават на секунду. Паліцай сочыць за ім, хоць і заняты картамі. Верыць яму нельга. Дарэмна яны з Іванам ставілі мэту — уцягнуць яго ў сваю арганізацыю. Памыляліся. Не той чалавек. Глядзі, што, можа, наадварот: ён меў заданне прасачыць за імі, таму і пайшоў ахвотна на карцёжную дружбу.

Спыніўся перад сталом.

— Варожыш?

— Хочаш, і табе паваражу? Скажу, чым кончыцца твая авантура?

— Якая авантура?

— Ды гэтая...

— Ну і гад ты! Ну і гад! А я лічыў, што чалавек. Думалі, паможаш

нашым. Ведай жа... Калі ў тваім дурным кацялку сядзіць авантурнае, то раю выкінуць... Нашы ведаюць, да каго я пайшоў.

— Навошта ж ты Хрысціну паслаў?

— Іван ведае. А яму нельга паказацца ў бальніцы. Цяміш?

— Іван таксама на волі? Як гэта вам удалося ўцячы?

— Ты дрэнна ведаеш нашы магчымасці.

— Ды дрэнна. Не веры́ў я, што ў вас такая арганізацыя.

— Пераканаўся? Вось таму і не паглядвай на маю кішэню,— паляпаў па пісталеце.— Выканае Хрысціна заданне маё — гарантую жыццё і спакой. Пры ўмове, канечне.

— Пры якой?

— Што развітаешся з паліцыяй. Будзеш служыць ды яшчэ калі прадасі нашых ці ў карнай акцыі паўдзельнічаеш — літасці не чакай. Цябе, дурня, не шкада. Надзю шкада. Яна не вінаватая!

Чурсік згроб раскладзеныя карты, твар яго збялеў, ён утаропіўся ў стол.

Шабовіч павярнуўся да акна, агледзеў вуліцу. Пуста і ціха.

— Замок у цябе ўнутраны ці вісячы?

Чурсік неяк адразу павесялеў, нават зларадна ашчэрыўся.

— Баішся, што зачыніла цябе Хрысціна, а сама ў паліцыю пабегла? Тут немцы побач.

— Хрысціна не такая дурная, як ты.

І зноў ён сцяўся, змізарнеў, палонны ва ўласным доме.

«Бач, гад, пра замок змаўчаў. Хоча нагнаць страх,— падумаў Шабовіч.— А небяспека, можа, якраз у тым і схавана, што Хрысціна недурная».

Даўно заўважыў, што цяжэй за ўсё прадбачыць учынкі жанчыны, вельмі ж нечаканыя яны бываюць, іх думкі, іх дзеянні.

А сон, змора ціснулі непасільным цяжарам на галаву, на плечы, на вейкі, гнулі да долу, заплюшчваліся вочы. Ажно галюцынацыі пачаліся: ложкі, многа ложкаў, белыя падушкі, горы падушак. Во ў чым найбольшая пагроза — заснуць так, што яго абяззброяць, звяжуць. А яму ж трэба пратрымацца да вечара. Заставацца тут і тады, калі вернецца Хрысціна, забярэ дачку. Хоць тады, бадай, бяспекі будзе больш. Калі яна не выдасць яго цяпер, то тады яе можна не баяцца, а пры ёй і Чурсік глупства не зробіць.

Ён прыйшоў сюды таму, што не было іншага выйсця, што трэба было заблытаць СД, зрабіць неверагодны ход, пра які не мог падумаць самы вопытны сышчык. Ён верыў Хрысціне. Праўда, там, на Камароўскім, больш, чым цяпер. Не, верыць і цяпер, бо добра прыгледзеўся ў часе карцёжнай гульні да гаспадыні, у размове і справах яна выяўляла народны розум. А разумныя не выдаюць сваіх. Чурсік больш прымітыўная істота: баязлівец. Але на гэта ён, Шабовіч, і спадзяваўся. І на тое, што не вылазіў з яго перакананы вораг. Выглядваў прыстасаванец. Хітры, але неразумны. Кулацкім паходжаннем ён нікому не пахваліўся, скрываў яго і ў акупацыі, ва ўсялякім разе ад карцёжных сяброў, а пра сваё ўменне жыць казаў неаднойчы.

Аднак як пакутліва хадзіць ад сцяны да сцяны! Ногі наліваюцца свінцом, дзеравянеюць, не гнуцца ў каленях. Пратаптаў ужо прыкметную сцежку: гразь на ботах падсохла і асыпаецца на фарбаваную падлогу. Падумаў, як вылае яго гаспадыня: «Во натаптаў, няўклюда». Думкі накшталт гэтай — дробныя, ірваныя, як матузы, зблытаныя. Варта выцягнуць у Чурсіка якія-ніякія звесткі, можа, ведае што пра аблаву. Наўрад ці скажа. Але

не таму не хацелася гаварыць з паліцэйскім, што той мала што можа паведаміць, а таму, што здавалася: сур'ёзная размова зусім знясіліць. Стаміліся не толькі ногі. Стамілася галава. Ад думак. Урэшце, уся нагрузка была на яе, на галаву,— ад гульні ў карты да... гульні ў «кошкі-мышкі» з тым жа ўчарашнім карцёжным праціўнікам.

— Карты!.. Можа, яны скароцяць час?

Глянуў у акно. На дзіва ціхая вулічка. На працу прайшлі — як вымерла. А куды, уласна кажучы, хадзіць людзям? Кожны стараецца менш трапляць на вочы акупантам.

— Згуляем у падкіднога? Скідай.

Чурсік паглядзеў недаверліва, потым, бадай, узрадавана працягнуў калоду карт на далоні — каб зрэзаў.

Шабовіч на момант завагаўся, прыкідваючы, што паліцай можа зрабіць. Схапіць за руку? Зрэзаў левай, сунуўшы правую ў кішэню — бліжэй да пісталета. Перакуліць стол і зб'е яго з ног? Адступіў на рог стала — на адну ножку перакуліць няпроста.

Спачатку гулялі сур'ёзна і маўкліва. А пасля ўвайшлі ў той жа вясёлы азарт, што і ўчора ўвечары.

— Ах, ты так? А вось гэтага не хапае?

— Дзесятачка? Чыхалі мы на тваю дзесятачку, маючы караля. Паспрабуй, пабі.

— Кароль ды не той. Без улады твой кароль. Яго б'е вось гэты яснавокі афіцэрык. Валет казырны! А што — з'еў?

— Ладна. Адбіўся.

— Не адбіўся. А пабіў.

— Набірай.

— Ух ты, якая шалуха лезе!

— А да нас ідуць казыры. Самі просяцца.

І забыўся Шабовіч на стомленасць. Як добра паспаў. Але забыўся і на небяспеку. Здаваў карты дзвюма рукамі. І на рагу не стаяў, а перад сталом — напроціў праціўніка, тварам у твар. Той сапраўды мог бы збіць яго сталом. Але што гэта яму дасць? Стрэліць можна і лежачы пад сталом. Пераканаў сябе, што нападаць Чурсік не стане — не той храбрэц! Ды і ўвогуле: калі ты прыйшоў да чалавека — старайся паверыць яму нават і ў такой незвычайнай сітуацыі. Да поўнага гада не павяла б ніякая хітрасць збіць немцаў з панталыку.

Выйграў адну партыю, другую. Узрадаваўся, што галава не атупела зусім — варушацца шарыкі. Чурсік — карцёжнік са стажам, у пульку яго мала хто абыгрываў. І ў ачко.

Выйгрыш даваў імпэт, настройваў бадай жа на вясёлы лад.

— Вось табе і судзьба, пан дурань.

А Чурсік змрачнеў ад таго, што і ў карцёжнай ігры заставаўся ў дурнях. Хапіла б таго, што яго арыштавалі разам з падпольшчыкамі. А цяпер адзін з іх зваліўся на яго галаву, завалодаў пісталетам і гаспадарыць у доме. Чым гэта яшчэ скончыцца?

Але ўдача — што здрадлівая жонка, і мужа лашчыць і любоўніка. Карцёжная ўдача перайшла да Чурсіка, у добрых ігракоў часта так здараецца.

— А што, не казаў я — судзьба, што вецер. Пасля пятай партыі палезеш пад стол. І кукарэкаць будзеш.

— Я закукарэкаю, а ты свіннёй завішчыш... той, што ўшчамілася ў плоце.

— Палайся больш — туман напусціш, карт не ўбачыш. Што гэта за

ход? Што за ход? Мая Надзька разумней ходзіць. Навошта ты трымаеш шасцёркі?

— На пагоны табе. Начаплю фельдмаршальскія. Хто там у Гітлера ў фельдзіках? Бош — Вош? Ромель — Фомель? Воўчая зграя! Што ты азіраешся? Баішся, што слухаюць тваe гаспадары? А чаму гэта ў цябе партрэта Гітлера няма? Прыпішуць табе непавагу...

— У карты глядзі, а не на сцены. Часта міргаеш, пан партызан.

— Глядзі! А ты здагадлівы! Доўга думаў?

— Дадумаўся, як бачыш.

— Думай, думай, можа, паразумнееш. А то заплылі твае мазгі... Знаеш, чым яны заплылі ў цябе?

— На, пабі! — Чурсік кінуў карту злосна, размахнуўшыся. — А што, з'еў? Забірай і гэты мех. Ты ў мяне яшчэ хапнеш гарачага! Пагоны ён хоча павесіць! Соплі вытры!

І Шабовіч не абураўся, бо прыкладна такімі ж словамі яны перакідваліся і ўчора, і кожны раз, карты сціралі ўсе межы, развязвалі языкі. Не абыходзілі і палітыку, але так, што размежаванасці не было — хто ёсць хто, Іван Ткачук мог уплесці ў сваю пустабрахню Сталіна, а Чурсік праехацца па Гітлеру, за што яго лаяла Хрысціна.

«Ну і язык у цябе! Глядзі, падрэжуць». — «Не бойся, Хрысця, тут жа ўсе свае».

Не здагадваўся паліцай, каго называў сваімі.

Цяпер Чурсік ведаў, хто перад ім. Але паводзіў сябе па-ўчарашняму, калі лічыў гэтых хлопцаў сваімі. Такая незалежнасць падбадзёрвала ці ва ўсялякім разе нібыта пацвярджала, што ён не ўніжаецца перад сваім узброеным канваірам, а паводзіць сябе, як гаспадар. Урэшце, яшчэ невядома, хто ў каго ў палоне, невядома, да каго павернецца ўдача. Тут сапраўды такі лёс, у які ён слепа верыў. Але якой «судзьбы» чакаў? Чаго яму больш хацелася — каб Хрысціна прывяла немцаў ці выканала даручэнне гэтага нахабніка і ён употай пакінуў бы яго дом?

Пасля роздуму яшчэ да гульні, нават пасля абразы эпізодам з драпікамі, пасля абурэння нахабствам Шабовіча, калі закіпела смяртэльная злосць на яго, — нават пасля ўсяго гэтага перацягвала «мірная» бяскроўная шаля. Дакараў сябе за мяккацеласць, бяззубасць. Аднак разуменне таго, што ў ціхім варыянце больш шанцаў на ўласнае выратаванне, на бяспеку сям'і, пераважала. Пасля папярэджвання Шабовіча падумаў і пра тое, што якраз і нядрэнна зрабіць паслугу партызанам. Закінуць на будучае. Шабовіч, выходзіць, не апошняя шышка там у іх. Няхай жа ведаюць, што і ён, Чурсік, не прадаў душы за сярэбранікі. Дык чаму не паблазнаваць, не паказаць хоць гэтак сваю смеласць? Маўляў, а мне трын-трава. Але Шабовіч разумеў інакш: балбоча Чурсік ад страху. Бо і самога бяздумнае, звыклае крыўлянне як бы адводзіла ад прорвы, у якую, калі моўчкі мераў крокамі пакой, мімаволі заглядваў. Няхай балбоча, чорт з ім. Ён таксама не адстае, не саромеецца на эпітэты, пажаданні, прароцтвы. Яны больш бязлітасныя, пагрозлівыя — і Чурсік агрызаецца на іх з аглядкай, не абуджае ў ім злосці.

Захапіла гульня. Захапіла слоўная перапалка. Цешыла, што адступіла зморанасць і санлівасць. Аднак схамянуўся ў той міг, калі рука пацягнулася да крэсла, што стаяла збоку, каб падсунуць яго і сесці. Гэта ўжо зусім недазволеная раскоша. Не губляй, Станіслаў, пільнасці! Кінуўшы чарговую карту, павярнуўся да акна: што там, на вуліцы? І ледзьве не скачком кінуўся да прасценка паміж вокнамі.

Да дома ішлі паліцэйскія. Двое.

За ім? Не, не падобна. Мірна, па накіданых цаглінах, кавалках дошак фарсіруюць гразкую вуліцу, перабіраючыся з таго боку на гэты. Выставілі сябе, што напаказ. Кураць. Так не ловяць нават дылетанты. Не за ім. Але няма сумнення, што ідуць да Чурсіка. Праведаць? Лагічна — паліцай не з'явіўся на службу. Не стане ж СД дакладваць паліцыі, дзе цэлую ноч пратрымала іх чалавека.

Не за ім. Але калі Хрысціна не зачыніла дзвярэй...

— Што ты там прыліп да сцяны? Засвярбела, чым сядзела? Твой ход.

— Васіль, да цябе госці.

Чурсік падскочыў, збялеў. Карты з рук яго паляцелі пад стол.

— Не выстаўляйся ў акно! Цяміш? — цыкнуў на яго Шабовіч. — Калі Хрысціна зачыніла нас, не абзывайся. Нікога няма. Ідуць сябры твае, здаецца, мірна, — Шабовіч дастаў з кішэні пісталет. — Калі ж не зачыніла нас, вырашай сам, як прыняць гасцей. Але не забывайся, што я табе сказаў. Жывым я не дамся. І нашы спытаюць у цябе... — павярнуў рычажок ахоўніка, цяпер даволі націскаць на спускавы кручок «вальтэра» — і сем куль паляцяць у цэль. Толькі сем. Мала! — Дзе абоймы?

— Запасная ў пінжаку ў кішэні. У спальні на кручку вісіць.

— Цяміш, што да чаго?

— Цямлю.

Рыпнулі весніцы. Вось яны на ганку — абіваюць з ботаў гразь. Культурныя.

Зачынена? Адчынена? Здаецца, дзынкнула клямка. Зачынена! Пранесла? Але яны могуць заглянуць у вокны.

— За камод! Прысядай!

Шабовіч прысеў побач з Чурсікам — як хлапчукі, што гуляюць у хованкі.

Не, не пранесла. Выразна ляпнулі дзверы ў сенцы.

— Сустракай гасцей. Спакойна! Што ў цябе рукі калоцяцца? Курэй краў, ці што? Пастарайся завесці іх на кухню. А я падрамлю ў спальні, пакуль вы пагаворыце. Цяміш?

Аканіцы ў спальні Хрысціна не адчыняла — спалі муж і дачка. Са святла там было цёмна.

Шабовіч наскочыў на табурэт, той перакуліўся, загрымеў. Але гэта не спалохала. Увогуле ён не адчуваў страху, не адчуваў сябе загнаным зверам. Хутчэй меў адчуванне азартнага паляўнічага на таго звера, калі ідзе гульня са смерцю — хто каго.

У спальні не так цёмна: перагародка не прыставала да грубкі, там была шчыліна, праз яе цэдзіцца святло. Урэшце, страляць яму не ў цемры, страляць у постаць у светлым праёме дзвярэй — найлепшая мішэнь.

А вось і госці, у доме ўжо.

Залішне мітусліва вітаецца з імі гаспадар. Дурань! Выдае сябе. Куды павядзе іх? На кухню. Дарэмна ён параіў кухню. Неразумна. Адтуль галасы ледзьве чуваць, малую, напрыклад, ён чуў, а Хрысцінін голас зліваўся ў суцэльнае бу-бу. І там яны могуць змовіцца, выпрацаваць тактыку, як узяць яго.

Не, увайшлі ў залу.

— Сядайце, хлопцы. Прабачце, не паспелі прыбраць.

— Ты што, гуляў у карты?

— З кім? Гэта з вечара не прыбралі.

І — во дурань! — ад страху, ад мітуслівасці піхнуў задам дзверы ў

спальню. Адзін міг — і Шабовіч усадзіў бы яму кулю ў спіну. Каб насупраць дзвярэй апынуўся госць ці Чурсік адчыніў бы дзверы крыху шырэй. Невядома, што стрымала палец на спуску.

Чурсік цераз плячо кінуў у спальню нейкае адзенне, жончына ці дзіцячае. Яно ўпала Шабовічу на галаву, такая нечаканасць, магчыма, і дала выратавальную для ўсіх секунду.

Чурсік са стукам шчыльна зачыніў дзверы.

— Ты чаму не ў форме? Захварэў?

— Якое там захварэў! А цяпер і захварэў — прастудзіўся, ажно дыхаць заняло. А перад тым была тут гісторыя. Учора ўвечары гулялі мы ў карты. Усе свае. І нас замялі...

— Немцы?

— Ды няўжо ж! Да світання трымалі ў турэмным двары, пакуль не разабраліся. Шынель не далі апрануць. Акалеў да касцей. Думаў, дуба дам.

— Дзя-лы, — працягнуў паліцэйскі-госць.

— Была, брат, ерфаламееўская ноч, — сказаў другі. — Аблава, якой і ў верасні не было. Хапалі, хто трапляў пад руку.

— Потым многіх выпусцілі.

— Каго выпусцілі, каму далі ўцячы.

— СД дало ўцячы? — здзівіўся Чурсік.

— То ж і дзіва! Дзесь накладачка выйшла. А цяпер зноў паднялі ўвесь горад. Усе сілы жандармерыі, вайскоўцаў. І нашых усіх. Асабліва траіх шукаюць. Кіраўнікі падполля! Фатаграфіі іх размножылі. Во, глядзі. Усе выхады з горада перакрылі.

— О-о! То гэта ж мой знаёмы — Іван Ткачук. Наш. З аховы ўправы. Учора ён за гэтым сталом у карты рэзаўся.

— Добрая ў цябе кампанія!

— А хіба ўнюхаеш, чым ён дыхае! Свой жа, з паліцыі. Да вайны знаёмыя. Зямляк. Таксама з раскулачаных. Як і я. Каму верыць?

— То праўда — каму верыць! Цяпер і нам веры не будзе. Зноў чысціць пачнуць, як у маі чысцілі. Загрыміш у Рур на шахты. Сабачае жыццё! Немцаў баішся, партызан баішся. Не ўгледзіш, як кулю зловіш.

— Не ный. Не падабаецца — у падмяталы ідзі.

— Куды? А новы парадак хто ахоўваць будзе?

— Знойдуцца.

— Не вельмі знаходзяцца, калі літоўцаў і ўкраінцаў на дапамогу паклікалі.

— Развražанні ў цябе — з партызанскіх пракламацый. Мая табе, маладому, парада: трымай язык за зубамі.

— Я таксама яму раіў, — азваўся Чурсік. — А то калі да Цёмнага дойдзе... Знаеш, як яму хочацца выслужыцца перад Корфам?

— Даносу на мяне ён не паверыць. Знае: глыбока я завяз, дарогі мне назад няма — рукі ў крыві. Гэта во чысценькі Чурсік можа служыць і вашым і нашым.

— Ну што ты, Федзя! Крыўдна слухаць.

— Ткач гэты за печкай у цябе не сядзіць?

Чурсік нервова засмяяўся.

— Сядзіць. На ляжанцы ляжыць, грэецца. Самагонкі сцёбнулі і грэемся. Хочаце па чарцы? Ёсць старадарожская. Лепшай ва ўсёй Беларутэніі няма.

— Яно б і не пашкодзіла горла прамачыць.

— Цёмны ўнюхае, дык ён цябе прамочыць. Не любіць ён выпівохаў. Во начальнік! Можа, адзін такі на ўсё наша наёмнае войска. У людзей начальнікі як людзі. Глушаць гэтую самагонку вёдрамі.

— З чаго яе гоняць, калі хлеба ў людзей няма?

— Хто гоніць — у таго ёсць. Самагонку Навойчыку не паказвай, а то не адцягнеш яго. А хлеба — і што там у цябе ёсць? — дай. Я не снедаў. Дзяжурыў, а нас па трывозе паднялі. Пад раніцу прачосвалі Камароўку. А каго лавіць нам, Цёмны не ведаў. Выцягвалі людзей з пасцелі. Загналі ў двор завода «Ударнік». Цяпер іх сарціруюць там — каго куды. Во некаторыя з тых пабачаць Рур.

— Пайшлі на кухню. Там дранікі засталіся.

— З салам?

— З салам.

— Жывеш, як пан. Спальня, кухня. Сала жарэш.

Яны выйшлі, грукаючы ботамі.

Шабовіч пераклажыў пісталет у левую руку, далоня правай была не проста мокрая, брыдкая, ліпучая, быццам выступаў не пот — кроў. А па спіне сцякалі халодныя струмені. Такога ганебна-брыдкага адчування не было ні ў часе арышту, ні ў турэмным двары, ні ў машыне, ні тады, калі сядзеў на Камароўцы за нечай прыбіральняй, па калена ўгрузнуўшы ў ванючую багну. Выходзіць, тут ён спалохаўся больш, чым там. Чаму? У яго зручная пазіцыя. Але тут магла рушыцца апошняя надзея на выратаванне сябе і Аксаны. Галоўнае — Аксаны. Такі прыход паліцэйскіх сведчыў, што Хрысціна пайшла не да немцаў, не ў паліцыю, а ў бальніцу.

Маці некалі і Аксана пасля, незалежна ад маці, казалі, што ён у сарочцы нарадзіўся. Сапраўды ў сарочцы: за паўсутак колькі разоў судзьба, як кажа Чурсік, адводзіла ад яго смерць.

Пранесла яшчэ раз... Няўжо пранесла? Няўжо Чурсік змаўчыць і там, на кухні? Няўжо пад чорным шынялём у яго чалавечае сэрца? Калі вырвуся, трэба перадаць Стануліну, каб паспрабавалі працаваць з імі, з Васілём і Хрысцінай. Але ці ацалеў сам Станулін пасля такой варфаламееўскай ночы?

Падобна, пранесла. Адчуўшы здрадлівую слабасць у нагах, ён сеў на падлогу ў кутку паміж шырокім шыкоўным шыфаньерам — трафеем паліцая — і сцяной.

Сціхлі галасы, ляпнулі дзверы — і ён тут жа праваліўся ў сон, паслаблены, супакоены.

Прачнуўся ад слоў:

— Ты глядзі — дрыхне.

Чурсік стаяў перад ім здзіўлены.

— Ну нервы ў чалавека! Можа, табе здалося, што ты ў бранявым бліндажы?

— Можа, і здалося, — Шабовіч салодка пацягнуўся, ускінуўшы ўгору рукі.

— Ну што — з'еў? — пераможна спытаў Чурсік.

— Што з'еў?

— А тое самае. Ты пісталет каля майго вуха трымаў. А я... Каб я быў такі, як ты думаеш, то залажыў бы цябе адным кіўком галавы.

— Ты навошта дзверы адчыняў? Каб не кінуў тыя транты — я цябе злажыў бы. Дабіраўся б ты ўжо да д'ябла ў пекла. Куды сабе дарогу працерабіў.

Чурсік толькі цяпер уявіў, як блізка ён быў да смерці пры тым неас-

цярожным — ад разгубленасці — кроку: адчыніць дзверы ў спальню ў прысутнасці паліцэйскіх. Сцяўся і пазелянеў ад такога ўяўлення.

— Пабаяўся б ты стрэліць.

— А што мне заставалася б рабіць, каб ты выдаваў мяне?

— А на другой фатаграфіі быў ты, — раптам паведаміў Чурсік пераможна і ўедліва.

— Чаму ж ты не сказаў ім? Пра Ткача сказаў.

— Чаму я не сказаў? Чорт яго ведае. Язык не паварушыўся назваць тваё прозвішча. Як заваражыў ты... Калі яны даведаюцца толькі пра гэта, што ў карты гуляў і ты, мала мне не будзе. Навойчык — сволач, ён бацьку роднага ўтопіць, каб выслужыцца. Але хрэн з ім — кулі не мінуеш, не ад немцаў, дык ад вашых. Ты хоць сваім скажы, што я памог.

— Скажу.

— Усім не скажаш, — сумна заключыў Чурсік.

— Гэта праўда, усім не скажаш, — згадзіўся Шабовіч, ён нарэшце паверыў, што паліцай не намераны выдаваць яго, і змяніў тон размовы — з гулліва-харобрага на паважліва-сур'ёзны. — А што я табе параіў? Забыўся? Кідай паліцыю.

— Лёгка табе сказаць — кідай.

— Колькі б табе заплацілі за мяне?

— Адкуль я знаю?

— А хіба няма таксы? Дрэнна вас стымулююць.

— Хопіць табе сцёбаць мяне па вачах.

— Хопіць дык хопіць. Ідзі пагуляй у карты з самім сабой, а я пасплю.

— Кладзіся на ложак, толькі боты скінь, наляпіў гразішчы.

Не, боты Шабовіч не зняў і на ложак не лёг. Зноў сеў на падлогу, прытуліўшыся плячамі да дзвярэй, хто захоча зайсці — штурхне яго. Але сон адляцеў. Доўга думаў пра тое, што ў СД ёсць іх фатаграфіі. Выходзіць, іх засеклі даўно. Толькі іх з Ткачуком ці ўсю групу? Дзе? Калі? На чым? І чаму не адразу ўзялі? Радаваўся, што Іван таксама ўцёк, раз шукаюць яго.

Пачуў голас Хрысціны. Услухаўся.

— Ну, што ён? — амаль шэптам спытала за дзвярамі гаспадыня.

— Ды маўчы ты — была тут гісторыя. Двое нашых заваліліся: чаму я на службу не з'явіўся?

— Гэтага я і баялася.

— Толькі пасля іх ён, здаецца, паверыў, што я не думаю яго выдаваць.

— Раніцай ты нядобра кідаўся... пісталет шукаў...

— Кінешся. Даведаюцца, дзе ён хаваўся, — верная шыбеніца.

— Ой, Вася! Цішэй ты.

— Спіць ён.

— Спіць?

— А чаму ты здзіўляешся? Такую ноч перажыў. На холадзе. Забраўся ў куток... і хоць голымі рукамі бяры яго.

— І гэтага я баялася — што ты захочаш узяць яго.

— Ды ну яго к чорту. Не чапай ліха, пакуль ціха.

— К чорту ты мяне не пасылай, — Шабовіч ціха адчыніў дзверы. — Я твой госць.

— Даў бог госця.

— Толькі бог і мог даць такога госця, — і засмяяўся, пасля нецярпліва да Хрысціны: — Ну, што там? Перадала?

— Перадала.

— Што Аксана?

— Пакінула бальніцу. Са мной да Горкага ішла.

Шабовіч зноў засмяяўся. Стала яму лёгка-лёгка, так бывае ад вялікага шчасця. А хіба не шчасце? Аксана на волі. Атрымала яго сігнал. А што трэба яшчэ? Дачакацца ночы — і ў лес.

— Пыталася, дзе я бачыў цябе?

— Не. Толькі сказала: на працу не з'явіліся Голіч, Войтаў, Сяргеева.

Ясна: іх арыштавалі, двух урачоў і сястру. Але з гэтымі ён не быў звязаны.

— Ты не сказала, дзе я?

— Буду я ставіць пад тапор сваю сям'ю! Узялі б яе...

— Аксана — не той чалавек, каб выдаць.

— Божа! Што вы робіце з намі? Навошта вы нас уцягваеце? Няма ў вас літасці.

— А ў каго яна ёсць? У фашыстаў? — узлаваўся Шабовіч. — Мы робім! Мы пачалі вайну? Хочаш адсядзецца за спіной у паліцэйскага? А вось яна не хоча сядзець ні за чыёй спіной! Яна раней за ўсіх нас пачала барацьбу. У першыя ж дні акупацыі ратавала чырвонаармейцаў.

Хрысціну спалохала яго злосць.

— Хіба я проціў яе сказала? Не мы, бабы, пачыналі войны, а ўсё гора на нашы галовы, на нашы плечы. Не вылазь ты хоць да вокнаў. Пасядзі ў спальні. А я абед згатоўлю. Можа, ніякага чорта больш не прынясе!

— У спальні я не буду сядзець. Дай мне кажух.

— Ты хочаш пайсці? — вырвалася адначасова ў абоіх адкрыта здзіўленае і стоена ўзрадаванае пытанне.

— Ты забыўся, што твае дружкі казалі? Не, удзень мне высоўвацца нельга. Забяруся на гарышча і пасплю. Каб малая не бачыла.

— Во гэта праўда. Во гэта праўда, — радасна замітусіўся Чурсік. — Дык і кажух там, у каморы. Адтуль і лесвіца на гарышча.

— Не ўздумайце жартаваць, — папярэдзіў перш-наперш гаспадыню, — бо тады я і праўда стану бязлітасны.

Хрысціна балюча перасмыкнулася.

— Стасік, пабойся бога! Хіба ж мы не людзі?

Дзіўна, загарнуўшы сябе ў доўгі кажух, накрыўшы ногі старымі лахманамі — боты разуў, бо мокрыя, — уладзіўшыся так, што толькі спі, заснуць ён вельмі доўга не мог.

Калі раней усе думкі былі скіраваны на тое, як ўратаваць Аксану і разам з ёй выйсці з горада, яна ведае дарогу да партызан, то цяпер ён думаў пра ўсю сваю групу. Безумоўна, разгром арганізацыі татальны, калі нават дзейнасць Івана ім вядома, Іван выконваў ролю сувязнога паміж рознымі групамі, гэтулькі сувязяў меў хіба толькі Станулін. Івана не знойдзеш. І Станулiна таксама. У яго, Шабовіча, не засталося і ніткі, каб выйсці на адказнага чалавека з гарадской арганізацыі, каб інфармаваць яго пра арышты, пра бяспалага і атрымаць указанні, як дзейнічаць далей. Можа, кагосьці трэба ліквідаваць, таго ж бяспалага. Але адзін ён не воін у такі час. А Аксану абавязкова трэба вывесці з-пад удару. Яе не маглі не выявіць. Гэта Стануліну здавалася, што яна выконвае толькі адно — сувязь з атрадам. Не ўнікаў ён, чым яна займалася ў бальніцы, колькі падрыхтавала камандзіраў і чырвонаармейцаў да змагання ў падполлі, у партызанах. Але не ён выведзе Аксану, яна выведзе яго. І толькі адтуль, з атрада Дзядзюлі, ён зможа выйсці на іншыя яўкі, на іншых людзей.

Падпольшчык павінен умець дзейнічаць адзін, самастойна, самадзейна. Але ў сітуацыі, калі СД размножыла яго фатаграфію, самае правільнае — знікнуць з горада на пэўны час. Гэта не ўцёкі — тактычнае адступленне, каб перагрупавацца.

Урэшце, калі ён робіць гэта дзеля Аксаны, то таксама мае апраўданне. Уратаваць ад смерці жонку, будучую маці, — першы чалавечы абавязак.

Дзіўна, чаму ў медтэхнікуме ён не звяртаў на яе ўвагу? Выходзіць, трэба было заглянуць у вочы смерці, каб разгледзець адзін аднаго. Душэўнае збліжэнне іх адбывалася паступова. Можа, нейкім унутраным чуццём зразумелі, што робяць адну вельмі небяспечную справу, толькі кіраўнікі ў іх розныя: у яе свой — доктар Голіч, у яго — інжынер завода Станулін, якога ў групе ласкава называлі **Станулік.** Ён, Шабовіч, першы сказаў Аксане, што ведае пра яе справы, і прызнаўся, што сам вядзе такую ж барацьбу, толькі не ў бальніцы. І яна паверыла яму і прызналася, што ў бальніцы яе адхіляюць ад небяспечных спраў, у яе ёсць больш тайнае заданне — сувязь з партызанскім атрадам. Тады ён звёў яе са Станулікам, разумеючы, што ў падпольнай арганізацыі гэта фігура больш значная, чым Голіч ці Сяргеева, дзейнасць якіх ён таксама «расшыфраваў». А пасля — сорамна прызнацца — прыраўнаваў да Голіча, калі аднойчы захапіў на кватэры ў Аксаны позна ўвечары. Але гэтае ганебнае пачуццё, якое ён адганяў, трымалася нядоўга.

Ім належала выканаць прысуд здрадніку — следчаму паліцэйскай управы Струкачу, былому работніку НКУС. Многа ён ведаў, меў залішне тонкі нюх, следчы талент і на допытах арыштаваных прымяняў такія катаванні, якіх і СД не рабіла.

Акцыя была небяспечная. Ішлі, можна лічыць, на смерць. Таму па ўзаемнай згодзе адкрыліся Аксане — каб у выпадку і ўдачы, трагічнай для іх, і няўдачы з такім жа фіналам яна перадала партызанам. Не дзеля іх славы — дзеля той інфармацыі, якая можа натхніць іншых на такія ж самаахвярныя ўчынкі.

Здалося яму, Шабовічу, што Аксана спалохалася.

«Хлопчыкі, ці ўсё вы прадумалі? Раскажыце пра свой план».

Але пра план Станулік не стаў расказваць, толькі даў адрас і пароль, каму тут, у горадзе, перадаць аб поспеху ці правале іх акцыі, калі самі яны не вернуцца; ён быў бязлітасна спакойны да магчымай смерці сваёй.

Яны выйшлі ў сенцы, калі Аксана вярнула яго: «Стась, на хвіліначку».

Прывяла ў пакой, дзе гарэла лямпа, узяла за рукі, пільна ўглядзелася ў вочы і сказала проста і шчыра: «Стасік, голубе мой, ведай: я люблю цябе. Акрамя маці, больш дарагога чалавека ў мяне няма. Як я люблю цябе! Помні пра гэта, помні!»

Узяла ў далоні яго галаву і тройчы пацалавала ў вусны, без страсці заканай — з матчынай ласкавасцю.

Гэта было мінулай вясной. Улетку яны сталі мужам і жонкай. У акупацыйны загс не пайшлі. Але калегам сваім, урачам, сёстрам, сказалі. Сябры наладзілі імправізаванае вяселле — у бальніцы, пасля работы. Галоўурач спірту трохі выдаў з такой нагоды. А на другі дзень, у нядзелю, да іх прыйшоў Піліп Станулік і прынёс — дзе мог узяць? — ладны цялячы кумпяк. І Аксана з гаспадыняй, у якой кватаравала, насмажылі такой смакаты, ад успаміну пра якую заўсёды цяклі слінкі пасля галоднага пайка. Але той жа добры Станулік не параіў — загадаў ім жыць паасобна, у розных канцах горада. Цяпер толькі Стась зразумеў, як гэта прадбачліва. Гэта ратавала Аксану.

Заснуў непрыкметна. Спаў неспакойна, з кашмарнымі снамі: увесь час за ім гналіся фашысты ў абліччы нелюдзяў. Але ён адпомсціў: ва ўпор стрэліў у гаўляйтэра Кубэ. Здзейсніў план, які выношвалі. Ад стрэлаў прачнуўся. Стралялі недалёка. Падхапіўся, паглядзеў у акенца франтона з аднаго боку, з другога. Нічога не відаць. Пуста, на вуліцах ні душы. Ды і стрэлы сціхлі. Можа, склаў галаву яшчэ адзін змагар. А можа, забаўляліся нейкія паліцаі, набралі хлапчукоў, і яны часта ўсчынаюць страляніну. Немцы без прычыны не страляюць — народ ашчадны і акуратны. О, якія яны акуратныя, заваёўнікі!

Дзіўна, што ў мінулую ноч наладзілі такі вэрхал. Тварылася штосьці незразумелае, што пярэчыць іх педантычнасці. «Некаторым памаглі ўцячы», — сказаў паліцай. Дзіўная дапамога.

Хутка сцямнела.

Вырашыў: выходзіць трэба цяпер, у ранні вечар, калі многія вяртаюцца з працы і патрулі не чапляюцца да кожнага прахожага.

Спусціўшыся з гарышча, у сенцах паслухаў, ці няма чужога ў хаце. Не, толькі голас дзяўчынкі. Малая спявала «Кацюшу». «Расцветали яблони и груши». Дзіўна, што ў гэтым доме спявалі такую песню; па свайму ўзросту дзіця не магло помніць яе з даваеннага часу: дзяўчынцы годзікі чатыры, пяты. Пэўна, спявае маці. А што яшчэ яна можа спяваць?

Незвычайна, ледзьве не да слёз расчуліў дзіцячы галасок і сама песня — такая родная, наша, савецкая.

Голас Хрысціны. Яна перапыніла спеў і, здаецца, прагнала ад сябе малую. Тая пратупала ў прыхожай каля самых дзвярэй босымі ножкамі, пабегла ў залу. Не, староннія не чуваць.

Шабовіч ціха адчыніў дзверы і прашмыгнуў на кухню.

Хрысціна мыла дзіцячую бялізну. Спалохалася, ажно войкнула, быццам не ведала, што ён у доме.

— Чаму палохаешся?

— Не знаю. Я цяпер усяго баюся. Кошка з ляжанкі скочыла — дык я чуць не самлела. А цябе не чула, як ты спускаўся, лесвіца ж наша рыпіць. Умееш, як кот, нячутна.

— Умею. Умею. Усё ўмею.

— А з выгляду — прастачок. А ты — артыст!

— Жыццё ўсяму навучыць. Накармі мяне.

— Я табе сала насмажу.

— Ого! Шчодрая ты.

— А хіба такому госцю шкада?

Хрысціна ўскочыла на лаўку, занавесіла акно саматканай дзяругай, хоць акно гэтае выходзіла ў двор, на хляўчук. Спадабалася яе асцярожнасць.

— Ладна. Не высвятляю, які я госць.

— А я табе скажу — які. Пра якога думаюць: хутчэй бы ён, чарцяка, выбраўся.

— У шчырасці табе не адмовіш.

— А што мне — дзяцей з табой хрысціць?

— Не заракайся, можа, станеш кумой.

— Ты ж не жанаты.

— А хіба гэта доўга, маючы жанілку?

У гэты момант, мабыць, пачуўшы іх галасы, увайшоў гаспадар. Выглядаў ён нейкім ажно счарнелым — такім, што жартаваць пры ім, ды яшчэ з жонкай яго, знікла ўсялякая ахвота.

Прысядаючы да кухоннага стала, сказаў сур'ёзна і сурова:

— Не бойцеся. Зараз я пакіну вас. Сала смажыць не трэба, сырое з'ем,— і да Чурсіка: — Выведзеш мяне на Даўгінаўскі.

І тады — во нечаканасць! — гаварлівая ў гэты вечар і, здавалася, незалежная Хрысціна раптам упала перад ім на калені.

— Стасік, родненькі, пашкадуй ты нас, не губі, у нас дзіця малое. Мы табе зрабілі ўсё, што маглі. Невядома, чым гэта скончыцца для нас. Усё бяры. Але яго не вядзі. Гэта ж на верную смерць вядзеш.

У адчыненых дзвярах з'явілася Надзька і здзіўлена шырока расплюшчанымі вачамі глядзела на маці: што адбываецца тут? Адкуль з'явіўся дзядзька Стась у іх кажуху? Казка — дый годзе!

— Устань! — узлаваўся Шабовіч. — Наладзіла спектакль перад дзіцем! Што ты растлумачыш ёй? — і малой: — Мамка не пускае татку ў карты гуляць.

— Не ідзі, татачка, — прыціснулася дзяўчынка да бацькавай нагі.

— Чорт з вамі! — падняўся Шабовіч з табурэта і да Чурсіка — загадна: — Шынель дасі і фуражку.

— Не дам! — скрыгатнуў зубамі паліцэйскі, дзіўна ён змяніўся ў адзін міг, як быццам раптам адчуў сваю сілу.

— Табе дарагі так гэты шынель? — сціснуўшы кулакі, Шабовіч ступіў да паліцая. — Не можаш расстацца?

Хрысціна стала паміж імі.

— Стасічак! Дык пазнаюць жа па шынялі — чый ён. Пазнаюць. Я табе братава паліто дам. І капялюш. Будзеш што пан.

— Чорт з вамі, — ужо лагодна сказаў Шабовіч. — Давай тваё паліто.

Хрысціна кінулася ў спальню, малая — за ёй.

Шабовіч скінуў кажух і дастаў з кішэні пісталет, правяраючы, у якой ён гатоўнасці.

— А я думаў — ты чалавек, а ты... гаўно фашысцкае.

— Мала я для цябе зрабіў? Мала?

— Ладна. Чорт з табой. Пасля палічымся. Але не забывайся пра той рахунак, які будзе падбіты. Не забывайся. Як чалавеку кажу.

На парозе спыніўся, хацеў павярнуцца, паглядзець, якімі вачамі яны, трое, праводзяць яго. Але не спыніўся. Дзвярамі ў хату ляпнуў. У цёмных сенцах апрануў паліто, цеснаватае ў плячах. Дзверы ў сенцы адчыніў і зачыніў за сабой ціха. Пастаяў на ганку.

Распагодзілася. Бралася на мароз. Высыпалі зоркі. Далёка на станцыі трывожна падавалі голас паравозы.

4

Золатаў не палюбіў Дзядзюлю з першай сустрэчы: скамарох. Асабліва не спадабаўся камандзір базавага атрада, калі прыязджаў сюды да Мана. Блазнаваў, што прыехаў па цэбры, таргаваўся за кожную лыжку, надзялялі адзін аднаго, ён і Ман, адменнымі эпітэтамі: «кулак», «лейба», «скупярдзяй». А пасля гадзіны дзве хадзілі па лесе і, здалёк відаць было, вельмі дружалюбна шапталіся. Пра што? Што за сакрэты ў іх ад яго, прадстаўніка дзяржбяспекі, ад камісара, нарэшце? Падазронa. Але яшчэ больш непрыемна зачапіла за жывое, як Дзядзюля гаварыў з ім: неяк як бы несур'ёзна, як з малым. Абуральна. Хто ён такі? Радавы. Інжынер-тарфянік. А ніякай павагі да прадстаўніка органаў. Партызаншчыны ў іх многа ў абодвух —

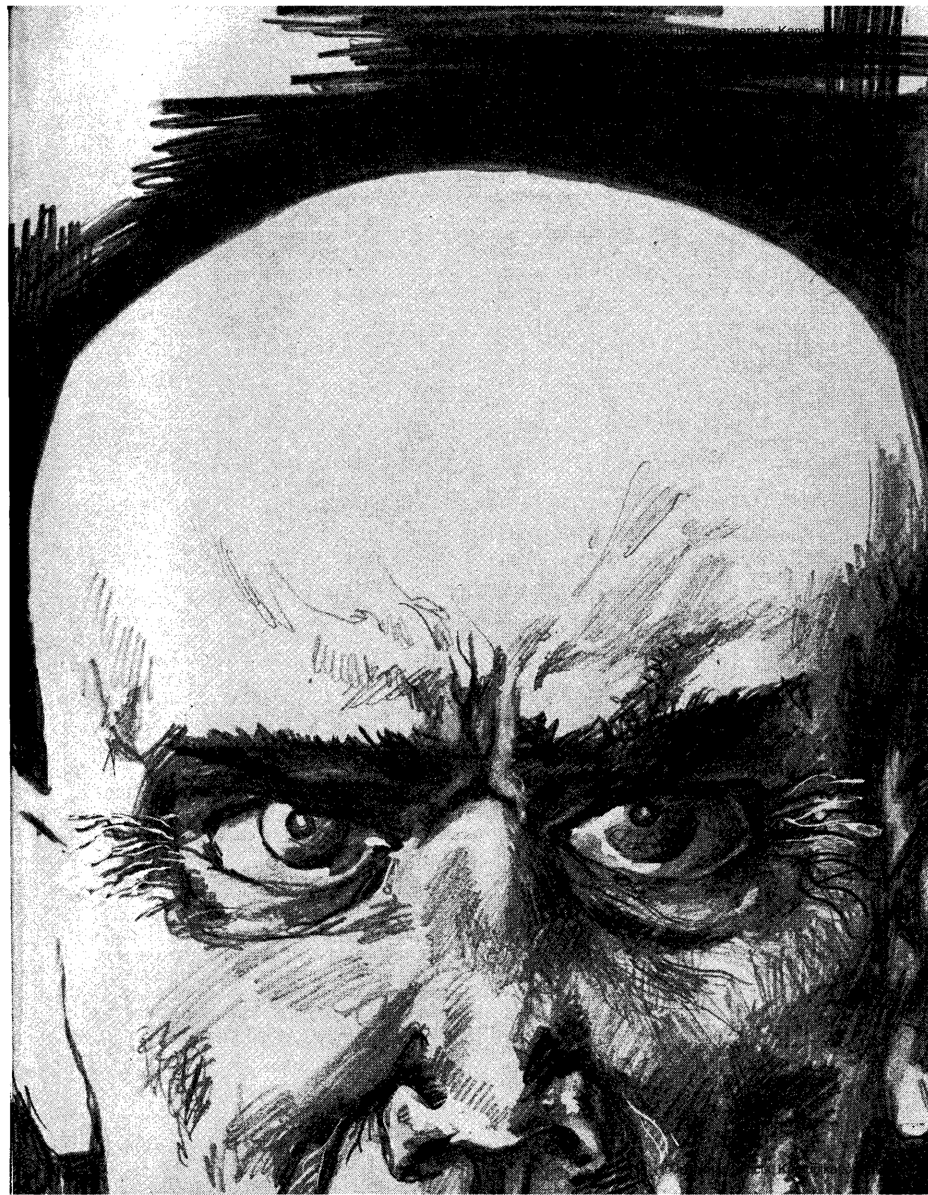

і ў Дзядзюлі і ў Мана. Хто з іх толькі больш складаны? Хто на каго ўплывае?

«Але пачакайце, разбяруся і дам зразумець, хто я, а хто вы».

У руках Золатава была зброя, на якую ён занадта спадзяваўся,— рацыя і свой радыст. Толькі б мець факты. А там ён дасць такую інфармацыю, якая дойдзе да самога Лаўрэнція Паўлавіча, а ў таго даволі ўлады, каб прымусіць Панамарэнку навесці ў атрадах парадак і лічыцца з прадстаўнікамі НКУС.

Але бяда ў тым, што ніякіх асаблівых фактаў не было і прыдумаць іх тут нялёгка. Ды і не пра дзеянні атрадаў, іх камандзіраў патрабаваў інфармацыі Цэнтр. Настойліва патрабавалі звестак пра становішча ў Мінску. Выказвалі незадавальненне, што ён сядзіць у лесе, а не ідзе ў Мінск. А як пойдзеш? На верную смерць? Сваю «камандзіроўку» сюды лічыў прошукамі ворагаў. Абсвакалі яго сябрукі, нікому з іх не хацелася ляцець у нямецкі тыл, хоць усе гаварылі высокія словы. Ёсць у наркамаце цэлае вялізнае ўпраўленне, якое спецыяльна рыхтуе людзей для працы ў лагеры ворага, мову вывучаюць. Чым яны займаюцца? Такі горад, як Мінск, з усімі цэнтральнымі акупацыйнымі органамі яўна іх аб'ект. Дык не ж, паслалі яго, работніка, які ўвесь час займаўся ўнутранымі справамі, контрразведкай, паслалі толькі таму, што ён мінчанін. Дык гэта ж толькі ўскладняе яго задачу, бо нехта можа пазнаць яго, чаго добрага, з тых, чые справы ён вёў, многіх з іх вызвалілі пад націскам таго ж Панамарэнкі, а іншыя маглі вызваліцца самі ў першыя дні вайны, калі іх эвакуіравалі з Мінска. Мінкіна расстралялі за тое, што група, якую ён вёў на Магілёў, узбунтавалася на начлезе, абяззброіла канваіраў і рассеялася ў лесе ля Бярэзіны. Мінкін прасіў вайскоўцаў наладзіць аблаву, але тыя адмахнуліся: знайшоў чым займацца.

Вайскоўцы ніколі не разумелі іх, вартавых дзяржаўнай бяспекі, больш таго, не любілі. Ён сам чуў пры адступленні з Магілёва, як крычаў збіты наш лётчык-капітан: «Сволачы! Знішчылі камандаванне... Блюхера, Тухачэўскага, Рычагова. А цяпер хто намі камандуе? Які я, да д'ябла, камандзір палка?»

Хто камандуе? Таварыш Сталін камандуе. Так ён, Золатаў, і адказаў таму лётчыку і спытаў яго прозвішча. Але прозвішча яму не сказалі, а капітана таго схавалі. І не якія-небудзь радавыя. Камандзіры штаба дывізіі. Ён у рапарце далажыў пра гэты факт, назваў прозвішча начальніка штаба, які пры гэтай сутычцы прысутнічаў.

Але, чыста папрацавалі яго ворагі. Адабраных камандзіраў разведвальна-дыверсійных груп прыняў сам Берыя. Паспрабаваў бы ён сказаць наркому, што ляцець у Мінск не можа — «паляцеў» бы ў лепшым выпадку радавым на фронт.

А цяпер вымагаюць разведдадзеных. Другое ўпраўленне, другое начальства, а тактыка тая ж: кінуць яго, як сухое палена, у паравозную топку. Прыходзіцца сачыняць дадзеныя. Але ж гэта не менш рызыкоўна. Аднойчы ён адвярнуўся ад шыфравальшчыка, і радыёграму прачытаў Кіпень, і што падазрона — змаўчаў, ні слова не сказаў, а Ману, безумоўна, перадаў, таму той уедліва пасміхаецца. А Кіпень ходзіць у яго па пятах. Выказвае дружбу, захапленне, а што ў думках — хутчэй за ўсё аднаму Ману вядома. Дзікая сітуацыя: сярод сваіх адчуваеш сябе, як сярод ворагаў. А яго людзі, якіх ён накіроўвае ў Мінск, не вяртаюцца. Трэці не вярнуўся. Як у прорву. А яшчэ хочуць, каб ён сам пайшоў.

Прымусіў сябе папрасіць Мана: трэба інфармацыя Цэнтру пра становішча ў Мінску, а яму няма ўжо каго пасылаць (пакінуў ён пры сабе самых верных — для ўласнай аховы, і засталося іх усяго двое, калі не лічыць радыста, якому ён не вельмі верыў — чужы чалавек, з таго ўпраўлення, якое цяпер камандуе ім, Золатавым, чорт ведае, што ён там шыфруе, можа, адсябяціну). Ці не можа ён, Ман, паслаць сваіх людзей, яны лепш ведаюць хады і выхады?

— О не! Мае не спецыялісты па Мінску. Гэта ў Дзядзюлі ёсць спецыялісты. Давай з'ездзім да яго.

Нібыта сварацца, падумаў Золатаў, а жыць адзін без аднаго не могуць. Абы зачэпка, каб з'ездзіць да Дзядзюлі. Але чорт з ім! Дзядзюля дык Дзядзюля. Калі іншай крыніцы няма, да чорта ў балота палезеш, не толькі да паяца і нахабніка Дзядзюлі.

...На гэты раз Дзядзюля яму спадабаўся. Калі размова пайшла пра справы ў Мінску — пераўтварыўся чалавек: зрабіўся сур'ёзны, як ніколі, засмучаны — калі пачаў расказваць пра падзеі апошніх двух месяцаў, ажно голас задрыжэў:

— Трагедыя там у іх. У канцы верасня арыштавалі, па сутнасці, усё падпольнае кіраўніцтва,— і пачаў пералічваць прозвішчы людзей, і пра кожнага гаварыў так, быццам ведаў асабіста. Але не мог жа ведаць усіх. З болем гаварыў, назваў больш дзесяці чалавек.— Геройскія людзі!

— Вы ведалі каго-небудзь з кіраўнікоў?

— Аднаго ведаў, пра іншых даведаўся пасля іх арышту, на шчасце, група, з якой я звязаны, уцалела, і людзі з гэтай групы паведамляюць мне час ад часу аб тым, што там творыцца. Дваццаць восем чалавек павешаны. А колькі расстралялі — ніхто не ведае.

— А хто кіруе вашай групай?

Дзядзюля прыжмурыўся і да крыўднага скептычна агледзеў маёра.

— Наіўнае пытанне для чэкіста.

— Чаму наіўнае? — зусім шчыра пакрыўдзіўся Золатаў.— Вы не давяраеце мне?

— Чаму не? Веру. Такому чалавеку не верыць? — гэта было сказана са здзекам, тым, ранейшым, дзядзюлеўскім, блазнаватым.

Золатаў не толькі адчуў гэта па яго тону, але і ўбачыў — хітрую ўсмешку маўклівага Мана-Манюка.

Але Дзядзюля, угледзеўшы крыўду Золатава, раптам пасур'ёзнеў:

— Можаш паверыць, таварыш маёр, што сам не ведаю яго сапраўднага прозвішча, такі закон канспірацыі. А падпольная клічка яго — для мяне і маіх людзей — Жук. Жук — сорак ножак — сорак рук. Вось такі гэта Жук,— і Дзядзюля засмяяўся, не то задаволены жартам, не то чалавекам, які выконвае небяспечнае заданне.

— А ў чым прычына такога масавага провалу?

Для Золатава такое пытанне мела істотнае значэнне: адказ на яго мог бы растлумачыць і апраўдаць правал яго людзей. Спасылка на Дзядзюлю дала б яму апраўданне перад начальствам, якое ледзьве не адкрытым тэкстам патрабавала, каб ён асабіста наведаў Мінск і высветліў становішча. Лёгка ім там, седзячы ў Маскве, камандаваць! А тут такі хітры ліс, які адусюль «цягае курэй», не адважваецца прабірацца ў горад; Дзядзюля самакрытычна прызнаўся ў гэтым у самым пачатку размовы.

Над такім пытаннем камандзір зноў сур'ёзна задумаўся.

— Каб я, браце, ведаў прычыну, то, можа, ратаваў бы многіх нашых людзей. Арышты працягваюцца і цяпер. А чуткі і думкі — яны самыя роз-

ныя. Тыдзень назад была ў мяне тут адна маладзічка. Перадала і такое, што адзін з арыштаваных кіраўнікоў падполля, Кавалёў, — правакатар, выдае сваіх. Ды гарадскія кіраўнікі яе, сувязной нашай, лічаць, што гэта правакацыя эсдэ, каб дэмаралізаваць падпольшчыкаў. Масавыя арышты зусім не азначаюць, што нехта выдае. Змена чалавекам кватэры — ужо падстава для арышту. І я згодзен са сваімі хлопцамі. Не веру, што Іван правакатар. Асабіста ведаю гэтага чалавека, праўда, па даваеннай рабоце. Ён быў сакратаром райкома, блізкага ад Мінска. Гэта сапраўдны бальшавік!

Дзядзюля не верыць, што Кавалёва маглі зламаць фашысты. А ён, Золатаў, адразу паверыў, бо ведаў, як лёгка «раскалваліся» такія «бальшавікі» на допытах у іх, а ён шчыра быў перакананы, што асабіста яго допыты былі гуманныя, ва ўсялякім разе з фашысцкімі іх не параўнаць.

Адным словам, інфармацыя пра Кавалёва яго амаль узрадавала. Гэта якраз тое, што трэба, што апраўдвае яго ў вачах начальства, — не хаваецца ён у атрадзе, а дзейнічае асцярожна, прадбачліва, неразумна лезці ў пастку зверу, калі ён так ашчэрыўся, абкружыўся правакатарамі. Многа значылі і прозвішчы Караткевіча, Нікіфарава, іншых, гэта пацвярджэнне грунтоўнасці інфармацыі, можа здарыцца, што ён першы назаве гэтых людзей, добра было б, каб пра іх і Панамарэнка не ведаў, пра дзейнасць якога Лаўрэнцій Паўлавіч адазваўся на інструктажы скептычна, хоць тут жа агаварыўся, што, маўляў, гэта тычыцца разведкі ў Мінску, у іншых гарадах, а не баявых дзеянняў партызанскіх атрадаў. Карцела спытаць, ці перадаў Дзядзюля гэтыя «мінскія чуткі» ў ЦШПР *. Але тут жа сцяміў, што лепш у данясенні на Дзядзюлю не спасылацца, што лепш сачыніць яго так, каб там, у Цэнтры, лічылі, што звесткі з Мінска прынёс чалавек яго групы. Праўда, такім чынам можна напрасіцца на яшчэ больш складанае заданне, напрыклад, на ўстанаўленне сувязі з тымі кіраўнікамі падполля, якія ўцалелі, але, як кажуць, рызыка — справа высакародная. Там зноў можа выручыць Дзядзюля. З гэтым чалавекам варта мець добрыя адносіны, дарэмна ігнараваў яго і нават як бы трохі баяўся — за яго ўедлівую саркастычнасць. Пахваліць яго трэба. Але ўмела, хітра, бо Дзядзюля з тых «іронікаў», калі «пераборам» у іх праслаўленні можна сапсаваць усю гульню.

Золатаў вельмі ўзрадаваўся, калі за абедам, з чаркай, Дзядзюля ўсё ж «клюнуў» на тост аб яго народнай мудрасці, аб яго палкаводскіх якасцях.

— Такія людзі, як вы, Цімох Пятровіч, узначальвалі народныя рэвалюцыі. Як Разін. Як Пугачоў.

Не адбіўся сарказмам, сказаў сур'ёзна, што Разіна ён любіць, а Пугачова не вельмі: хаваючыся тут, у Беларусі, на яго радзіме — у Ветцы, Ямелька нюхаўся з польскай шляхтай.

У найлепшым настроі вярнуўся Золатаў у свой атрад. Атрымаў больш, чым спадзяваўся. Ёсць што перадаць Цэнтру. Ёсць чым апраўдаць сваё прабыванне ў атрадзе, а не ў Мінску.

А Ман чамусьці быў задумлівы, хоць гаварлівасцю ён ніколі не вызначаўся. Але заўсёды быў інтэлігентна ўважлівы да субяседніка. Пра што яны там шапталіся? Не маглі змовіцца падкінуць яму лжывую інфармацыю? Не, не падобна. Золатаў ведаў сваю слабасць, якая абумоўлена спецыфікай прафесіі: нікому не давяраць — ні арыштаванаму, ні начальніку, ні сябру, ні жонцы, да ўсяго ставіцца з падазронасцю. Але тут не той выпадак і не тыя людзі. Ён часам радаваўся, што сярод партызан «хвароба» яго прытупілася — не верыць Ману, хоць ён і Манюк, Кіпеню, Брагінскаму нельга, тут яны, жывучы ў адной зямлянцы, выконваючы адну задачу, парадніліся, што браты. Праўда, нярэдка ён дакараў сябе за аслабленне пільнасці, за даверлівасць. Такое ён не мае права дазваляць сабе, тут — тым больш. Трымаць вуха трэба востра: ворагі маглі пралезці і ў партызанскія атрады.

Пасля першых даволі моцных маразоў і снегападаў, калі здавалася, трывала легла зіма, наступіла адліга, вярнулася цёплая восень. Снег сагнала. Часта ішлі дажджы. Зямля раскісла. Ехалі чацвёра — два маладыя партызаны, ахова камандзіра, яны заўсёды суправаджалі яго ў атрад Дзядзюлі. Між іншым, нават гэта выклікала ў Золатава падазронасць: чаму на баявыя заданні Ман-Манюк едзе з любымі іншымі партызанамі, а да Дзядзюлі толькі з гэтымі юнакамі, не самымі вопытнымі байцамі? Пашкадаваў, што не мог узяць свайго чалавека, але чалавек яго, Іваноў, па сутнасці, адзіны, якому ён верыў, хварэў — фурункулы ўскочылі на такім месцы, што ён не мог сесці ў сядло.

Ад талага снегу і дажджоў распухлі раўчукі, па-вяснovаму разлілася рэчка. Туды ехалі — праехалі па грэблі, па мосце. Нікога не сустрэлі, ва ўсялякім разе ён, Золатаў, нікога не ўбачыў, калі не лічыць адзінокай постаці, жаночай, на краі далёкай, за добрую вярсту, вёскі. Але Ман сказаў тады:

— Назад гэтай дарогай не паедзем. Але дзе пераправіцца?

Доўга шукалі яе, пераправу. Ехалі ўздоўж рэчкі. Тут берагі яе былі крутыя, і вада не выйшла з іх. На полі коні грузлі па калені і знясілелі: дваццаць вёрст туды, палавіну дарогі назад.

Пераправуляцца пачалі там, дзе да рэчкі падыходзіла палявая дарога, на тым баку яна вяла ў лес. Рэчка ў гэтым месцы разлілася і страшыла шырынёй. Але Ман ведаў, што там, дзе брод, — мелка і дно цвёрдае. Аднак мелка не было, коні адчувалі глыбіню і баяліся, прыйшлося гучна нокаць. Хлопцы ўзнялі ногі на холкі коней, Золатаў чарпнуў халявамі ваду. Конь збочыў з дарогі, як знесла яго вадой, і ён з натугай выбіраўся на абрыў. І тут свіснула куля. Адна. Другая. Конь заржаў, споўз у раку. Золатаў вырваў ногі са страмёнаў і вываліўся ў рэчку. Хуткая плынь панесла яго грувасткае цела. Але, магчыма, гэта ратавала яго, бо зноў прагучалі недалёкія стрэлы, і рака праглынула забітага каня.

Плаваў Золатаў нядрэнна, ныраючы, праплыў паўсотню крокаў, схапіўся за паваленую альху, па ёй выбраўся на абрыў, прапоўз колькі крокаў, нюхаючы зямлю, — галаву ўзняць баяўся; куляючыся, скаціўся ў лашчыну, дзе таксама стаяла вада. Але ўгледзеў, што ад куль закрыўся. Абмацаў сябе. Фуражку знесла. Добра, што пісталет ацалеў, хоць кабура была расшпілена. Дзе ж яго баявыя таварышы? Пакінулі аднаго? Пакінулі, сволачы! Хто стане падстаўляць сябе пад кулі? Узаемавыручка ў баі — прыгожыя словы. Ніхто нікога не выручае, кожны думае пра сваю скуру. Кроў ударыла ў галаву, сэрца распухла да таго, што здавалася, разарве грудную клетку. Пацямнела ў вачах. Свінцова-шэрае асенняе неба стала жоўтым.

Дзе яны, ворагі? На тым ці на гэтым беразе? Колькі іх? Калі ўгледзелі яго, адным пісталетам не адбіцца. Што ж застаецца? Пусціць кулю сабе ў скроню? Ці ў сэрца? Дзе менш баліць? Ад якой раны хутчэй наступіць смерць? Заскуголіў ад страху, роспачы, безвыходнасці. Так недарэчна скончыць сваё жыццё! Якую радыёграму дасць у цэнтр Ман? Падлюга Ман! Здраднік! Фашыст! Недарэмна ўзяў сабе нямецкае прозвішча. Без-

* Цэнтральны штаб партызанскага руху.

умоўна, пастараецца ачарніць яго, мёртвага. Як? Як прадставіць яго смерць? Ці стане хоць сумленне перадаць, што загінуў выпадкова — напароўся на засаду?

І раптам збоку фыркнуў конь. Золатаў ажно ўскрыкнуў ад нечаканасці і прыставіў пісталет да грудзей, загадаўшы сабе: «Жывым не здавацца!» Але — о, цуд! — да яго ехалі па лашчыне Ман і баец, адзін.

— Вось ён! — радасна ўсклікнуў хлопец.

Ман саскочыў з сядла.

— Сербануў вады? Ажно пасінеў, нябога. Ехаць можаш? Сядай на майго каня. Скачы па лашчыне. На ўзлессі пад дубамі цябе будзе чакаць Андрэй. А мы з Іванам затрымаем іх. Яны пакуль што на тым баку. На конях. Але, па ўсім відаць, намераны перапраўляцца. Вынюхваюць, ці няма атрада ў засадзе, ці не былі мы прыманкай.

Ман памог Золатаву ўзлезці ў сядло. І тады ён сапраўды зноў адчуў сябе на кані. Страсянуў страх, набыў моц. Прыгнуўся да грывы, дзіка гікнуў каню ў вуха, ударыў абцасамі ў бакі і прымусіў яго з ходу памчаць ускач.

Праз хвіліну ззаду затрашчалі аўтаматы. Аўтаматамі ўзброены Ман і баец Іван Хіла, па іх стралялі з вінтовак. Калі выскачыў з лашчыны на ўзгорак, над галавой неяк аслабела дзынкнула куля. Але і яна спалохала. Якія там дубы? Дзе той Андрэй?

Конь вынес яго да арэшніку, за ім — асіннік, а далей — ельнік. Толькі там, каля ельніку, спешыўся, бо на кані праз гусцеж не прабрацца — выкалеш вочы. Але, ведучы каня ў повадзе, ён усё далей і далей паглыбляўся ў лес. Страляніна на лузе сціхла. Але над галавой стракаталі сарокі і таксама палохалі: чаму так трывожна? І чаму ляцяць не ўперад, а назад? Ці не ідуць паліцэйскія па яго слядах?

Баяўся нават разуцца, каб выліць ваду з ботаў.

Лес за дзесятак кіламетраў ад лагера Золатаў не знаў, ды ў такое надвор'е, без сонца, і мясцовы чалавек можа пайсці ў лесе не ў той бок. І ён доўга блукаў, выбіраўся на ўзлесак і, як толькі адкрывалася поле ды яшчэ з недалёкімі хатамі вёскі, тут жа спяшаўся паглыбіцца назад у пушчу, хоць разумеў, што і там можна наскочыць на ворагаў. Вунь як яно бывае: ехалі спакойна ўдалечыні ад вёскі, і на табе. Адкуль чорт прынёс іх, паліцаяў? Падпільнаваць не маглі — назад ехалі зусім па іншай дарозе. Ман умее прадбачыць, але тут і ён спатыкнуўся. Чым там кончылася ў яго? Двое на добры дзесятак. Навошта трэба было ўлазіць у такі бой? Захацеў паказаць свой гераізм?

У думках набліжаўся да таго, каб віну за сваю бяду зваліць на таго ж Мана. А бяда яго заключалася толькі ў тым, што ад мокрага адзення дубянеў. Спрабаваў бегчы побач з канём, але мокрыя анучы націралі ногі.

Урэшце яму пашанцавала: выбіўся на знаёмую просеку. Тут ужо не шкадаваў каня і праз чвэрць гадзіны прымчаў у лагер.

Камісар і начальнік штаба вельмі ўстрывожыліся за камандзіра. Паднялі атрад па трывозе: камандзір у бядзе!

Праз пяць мінут конны ўзвод гатовы быў скакаць на выручку. Дзе застаўся камандзір, растлумачыць Золатаў не мог, але ўспомніў, што Ман сказаў пра паліцыю: «Каменскі гарнізон». Па гэтых словах Ігар здагадаўся, дзе яны маглі перапраўляцца праз рэчку.

Канечне, Золатаў памкнуўся паехаць з імі. Але калі пераапрануўся ў сухое, яго пачало ліхаманіць і... ванітаваць. Куды ў такім стане ехаць!

Хворага Брагінскага таксама не ўзялі, і той даглядаў начальніка асобага аддзела з увішнасцю міласэрнай сястры: хутаў у кажух, паіў чаем і самагонкай, горача паліў буржуйку.

На змярканні ўзвод вярнуўся, але Мана і яго ардынарцаў з імі не было.

Ігар Кіпень панікаваў; прапанаваў тут жа, не чакаючы нават позняй ночы, напасці на каменскі гарнізон. Прыйшлося астуджаць яго:

— Ты што ж, лічыш, што Аляксей Іванавіч мог здацца ім? Не той чалавек.

Але, не той. Аднак:

— Ды іх і мёртвых трэба вызваліць!

— Гародзіш ты, хлопча, глупства. Няўжо думаеш, што іх выставяць у царкве, каб заўтра адслужыць паніхіду? Калі, не дай бог, забілі, то кінулі целы ў рэчку. Але дзе Андрэй? Яго не маглі забіць. Пачакаем Андрэя.

— Не, я так не магу, — не здаваўся Ігар. — Паеду з хлопцамі ў разведку.

Золатаў зразумеў, што трэба браць камандаванне ў свае рукі, інакш ініцыятыву можа захапіць гэты хлапчук. Другога такога выпадку не будзе! Безумоўна, ён па-чалавечаму шкадаваў Мана. Але вайна ёсць вайна. І раскісаць на ёй не дазволена, асабліва яму, чэкісту, камандзіру спецгрупы. Пакуль што не таіў нават ад сябе, што праз няшчасце яму ўсміхнулася ўдача: збываецца яго мара. Падняўся з-за стала, падперазаў папругу і ўладна сказаў:

— Да звароту Манюка (чамусьці не Мана-Манюка) атрадам камандую я! Аперацыю адмяняю! Разведку пашлём, але не цяпер, на ноч гледзячы. Пашлём раніцою.

Кіпень, добры, мяккі хлопец, мусіў згадзіцца, але пачаў апранацца.

— Ты куды?

— Пагавару з людзьмі. Байцы ўсхваляваліся.

— З людзьмі пагавару я сам. Пайшлі разам.

Выйшлі з ліхтаром, без яго і па пратаптаных сцежках не прайсці, ноч — вока выкалі. Узняўся вецер. Ажно свістаў у верхавінах сосен. Шум бору гараджаніна Золатава па-ранейшаму і зачароўваў і палохаў: у такім шуме і вартавыя нічога не пачуюць, пра гэта ён неаднойчы думаў у ветраныя ночы.

Спыніліся каля зямлянкі разведчыкаў, бо адтуль гучаў смех. Вясёлы смех. Гэта як пацвярджала яго, Золатава, думку пра людзей: вось яны якія, а Ман так верыў у іх адданасць.

Цікава, чаму ім так весела?

Адчыніў дзверы і... аслупянеў. Перад буржуйкай на калодзе сядзеў Аляксей Іванавіч у сухім адзенні. Вясёлы. Смяшыў байцоў. Чым? Ці не расказам пра тое, як ён, Золатаў, прыняў халодную ванну? Уявіў, як Ман мог расказваць, і ажно перасмыкнула яго. Не адразу нават выказаў радасць, што бачыць камандзіра жывога і здаровага.

— Ты тут?

— А вы думалі, я плыву ў Бярэзіну ў абдымку са шчупаком?

Разведчыкі засмяяліся.

— Я нічога не думаў.

— Чаму вы мінулі Андрэя?

— Чорт яго знойдзе, вашага Андрэя. Лес вялікі.

— А ён вас бачыў. І мы вас доўга шукалі.

Злосць Золатава на Мана закіпела: навошта яму трэба высвятляць такія дэталі тут, у прысутнасці байцоў? Каб зняважыць яго? І яшчэ адно вы-

водзіла яго з раўнавагі — упартае нежаданне камандзіра перайсці з ім на **«ты»**. Усім кажа **«ты»**, не толькі маладым Кіпеню, Брагінскаму, байцам, але і старэйшаму за сябе камандзіру дыверсійнай групы чыгуначніку Каралёву, кухарцы цётцы Баслычысе. Цётка гэтая не саромеецца на людзях прабраць камандзіра за атрадную гаспадарку, і Ман толькі пасміхаецца з яе крытыкі. Да ўсіх ён — народнік, а да яго, Золатава, — інтэлігент. І ніяк Золатаў не можа зразумець, што гэта — павага да яго звання, падкрэсленае захоўванне вайсковай субардынацыі ці хітры здзек, насмешка. Якаў Міхайлавіч ненавідзеў псіхалагічныя тонкасці, людзей ненавідзеў, якіх цяжка «раскусіць», расшчапіць на клеткі. А ён жа таксама лічыў сябе псіхолагам. Выходзіць, ёсць розныя ўзроўні псіхалагічных здольнасцей. Злавала і тое, што яго ўласны настрой, найтанчэйшыя хістанні настрою Ман лавіў, як добры сейсмограф.

Вось і тут: адразу пачуў, што ён, Золатаў, кіпіць. А Ман сапраўды пачуў гэта і без усялякай задняй думкі, шчыра пашкадаваў начальніка асобага аддзела. Упершыню, відаць, трапіў чалавек у такі пераплёт, таму не дзіва, што пасля ўсяго перажытага завёўся ад лёгкага папроку: чаму мінуў Андрэя? Забыцца на тое, што яны шукалі яго, хваляваліся, узяць віну на сябе.

— А мы ў лесніка абсушыліся. А паліцаяў, двух, мы ўсё ж ссеклі. Лопухі. Усім атрадам, гуртам, пачалі перапраўляцца праз рэчку на тым жа бродзе. О, пабачылі б вы, як астатнія крутнулі назад! І на сяброў сваіх, што вываліліся з сядла пасярод рэчкі, забыліся. Не падумалі: а можа, хто ранены, не забіты? Адзін грэбаўся на абрыў, ды Іван... — і не скончыў, што зрабіў Іван, «закрыў» тэму, непрыемна было ўспамінаць пра жорсткасць вайны, пераключыўся на іншае: — Што перадала Масква?

— Мы яшчэ не выходзілі ў эфір.

— А я прывёз апошнія зводкі Саўінфармбюро. Толькі прамокла мая торба. Зводкі — ладна, я іх запомніў. Вось гэтага багацця шкада, — дастаў з вайсковай сумкі мокрую кнігу, — «Каралева Марго». Чытаў хто? Эх вы, прафесары! Высушу — дам пачытаць. Спаць пяць начэй не будзеце. Хто мне дакладваў, што ў Каменцы ўсяго пяць паліцэйскіх? Атрох! Заўтра зробі вылазку туды. Што людзі будуць гаварыць пра сённяшнюю падзею? Каго мы адаслалі туды, — кіўнуў угору, — ворагаў ці дурняў? Шкада, калі на нашу кулю наскочыў дурны сынок добрай маці.

Золатаў засек і гэта ў сваёй памяці: паліцэйскіх пашкадаваў. Неяк у размове раскулачаных шкадаваў: маўляў, у тых, каго везлі ў Сібір, дзеці ў вагонах мерзлі. Вось такі добры дзядзька камандзір атрада — усіх шкадуе.

«Слаба цябе гартавалі, Аляксей Іванавіч, у бальшавіцкім горане, — падумаў Золатаў. — Слаба».

Толькі сябе лічыў ён чалавекам ва ўсіх адносінах загартаваным — фізічна і маральна.

Ці не вынікам загартоўкі такой было і тое, што, не дурань выпіць, Золатаў ніколі не выпіваў перад тым, як выходзіць на сувязь з Цэнтрам, быццам начальства магло ўнюхаць радыёхвалі. Не ён жа ключом працаваў — радыст, у таго павінна быць цвёрдая рука, каб не змяніўся почырк, што там, у Маскве, магло насцярожыць. З некаторымі тайнамі разведкі ён па сутнасці пазнаёміўся толькі перад адлётам, тыдні два іх вучылі, не больш. Але пра тое, што радыст павінен быць у адным, спакойным і цвярозым, стане, каб почырк не паламаўся, — пра гэтую, вядомую дапытліваму школьніку, тайну ведаў даўно. Іншай, не менш адказнай, работай прыйшлося яму

займацца ў органах; у яго рабоце рацыі пакуль што не прымяняліся. Ён меў справу з пісьмовымі данясеннямі.

Ман толькі аднойчы і то як бы між іншым, у гутарцы, спытаў, што ён перадае ў Маскву. А тут, калі ішлі ад разведчыкаў да камандзірскай зямлянкі, спытаў бадай з камандзірскай патрабавальнасцю:

— Што данясеш сёння?

— Пра становішча ў Мінску.

— Пра Кавалёва не перадавайце.

— Чаму?

— Праверыць трэба. Нічога не ведаем, адны чуткі, адна баба сказала, а кінем на чалавека цень. Паставім кляймо... Хто адмые на мёртвым?

«Ах, добранькі, ах, добранькі».

І без гэтага папярэджання ён не перадаў бы пра Кавалёва, не таму, што спадзяваўся на больш дакладную інфармацыю, а таму, што хацеў расцягнуць Дзядзюлевы навіны надаўжэй, каб даць тым, што сядзяць у маскоўскіх кабінетах, зразумець: не спіць ён тут у шапку, наладзіў разведку так, што ўвесь час атрымоўвае свежыя дадзеныя. Няхай адчэпяцца з Мінскам. Каму так хочацца паслаць яго на верную смерць? Ёсць зайздроснікі. Хіба яму трэба было ляцець у тыл, а тым больш лезці ў фашысцкае логавішча!

«Добранькі — цень кінуць баішся. Бойся, каб яна не ўпала на цябе».

І з'явілася ў начальніка асобага аддзела нядобрае, зларадна нейкае, пачуццё да чалавека, які гадзін колькі нават ратаваў яго ад смерці. Тут жа склаўся ў галаве новы тэкст радыёграмы. Менавіта з Кавалёва трэба пачаць — фігура, сакратар гаркома! Трэба ўдарыць, як кажуць, козырам. Уявіў, як начальнікі прымуць гэтае паведамленне. Яго непасрэдны начальнік палкоўнік Акцябрскі, які спрабаваў не адпусціць яго, узрадуецца, пахваліць. Начальнік разведупраўлення генерал Кротаў, як заўсёды, усумніцца і загадае камандзірам іншых атрадаў праверыць; двух сваіх дублёраў ён ведае. Няхай правераць! Калі чалавек «пакаштаваў кашы» фашысцкай і больш месяца жывы, то можна без праверкі не сумнявацца, што выдае ён сваіх, не ўсіх, безумоўна, адразу, тактыка падследных вядомая, ва ўсіх іх адна псіхалогія, калі пяткі падсмажваюць ці іголкі пад ногці заганяюць: цыркаюць патроху — абы следчы расшчапіў абцугі ў дадзены момант.

— Дзядзюля не падумаў. Што пачуў ад першай сувязной, тое і выдаў на-гара. Так нельга!

«Бач ты, які дабрадзей!»

— Да чаго ты заклікаеш, Аляксей Іванавіч? Не разумею. Каб нам з табой цямнілі, праўды не казалі? Між іншым, я не думаю, што Дзядзюля так усё і вылажыў. Растапырвай кішэню шырэй. Гэтага хітругана і кулака я наскрозь бачу. Як ён за лыжкі з табой таргаваўся! Не сорамна табе лыжкі прадаваць сваім?

— За патроны — не сорамна.

— Адзінае апраўданне.

Між тым, Аляксей Іванавіч падумаў: «Цімоху няма чаго цямніць перада мной. А вось табе дарэмна ён усё вылажыў. Баліць у яго душа за людзей, таму і выгаварыўся. Шчыра Цімох гаварыў, даверліва».

— Пра Кавалёва не перадавайце, — яшчэ раз папрасіў Ман. — Пакуль што. Я, між іншым, таксама ведаю гэтага чалавека.

— Вось як! Усіх ты ведаеш.

— У вобласці ж працаваў.

— Добра, не перадам.

Аднак перадаў з поўнай упэўненасцю, што Кавалёў выдае сваіх, таму, маўляў, і арыштаў гэтулькі. Не падумаў нават пра законы канспірацыі. Добра ведаў іншае — як умее следчы апарат рабіць ланцуговую рэакцыю: кожны наступны будзе выдаваць новых і новых, Кавалёў — Падковіна, Падковін — Молатава...

Вярнуўся з радыёрубкі вясёлы, радасна ўзбуджаны.

— Камандзір, выстаўляй увесь свой запас! Ёсць прычына выпіць!

— Якая прычына? Што вылезлі сухімі з рэчкі?

«Сцёбаеш па вачах? — падумаў Золатаў. — Пачакай. Я сцёбну не так». Але не месца тут ды і не час драпацца з гэтым «святым». І настрой не той — настрой сапраўды такі ўзняўся пасля сувязі; бо да інфармацыі яго праявілі надзвычайную цікавасць, загадалі праз паўгадзіны зноў выйсці на сувязь. І хоць другі сеанс быў кароткі, а загад сухі і нялёгкі: разведку ў Мінск актывізаваць, — настрой ад гэтага не пагоршыўся, бо ён здагадваўся, каму была даложана яго радыёграма.

— І гэтая прычына немалая — што мы высахлі пасля купання. Маглі і не высахнуць. Але ёсць прычына больш важная. Глабальная. Усенародная. Разграмілі немцаў пад Сталінградам.

Адзначыў, што паведамленне гэтае Ман прыняў спакойна, быццам ведаў ужо радасную навіну. Вельмі ўзрадаваліся Брагінскі і Кіпень. Камісар па-камсамольску выгукнуў «ура!». Начальнік штаба, які зусім расхварэўся, рухава падняўся са свайго тапчана, пачаў зашпільваць гузікі гімнасцёркі, рукі дрыжэлі, і яму нялёгка было гэта рабіць, падперазаў папругу — як рыхтаваўся ў баявы строй. Вочы яго набрынялі слязьмі, затуманіліся акуляры, ён праціраў іх, надзяваў і зноў праціраў.

— Во гэта радасць! Якая радасць, таварышы! Во за гэта і я вып'ю. Цяпер мне і паміраць не страшна.

— Капітан! Пачую яшчэ раз ныццё пра смерць...

— Я не ныю, дарагі Аляксей Іванавіч! Я спяваю гімн. І малюся. Не смейцеся. Цяпер я разумею, калі, з якой нагоды ў мамы з'яўлялася жаданне заспяваць песню і сачыніць малітву, малітву падзякі. Так яна моліцца сёння. Я гэта чую. Чую. Мая мама, таварышы мае дарагія! Каб атрымаць яшчэ і гэтую звестку — ад мамы... ад сям'і.

— Якаў Міхайлавіч! Дык што там перадалі? Што? — дапытваўся між тым Ігар, яму карцела хутчэй паведаміць такую навіну байцам атрада.

— Перадалі коратка. вельмі коратка: «Разгром немцаў пад Сталінградам. Слухайце радыё». О, каб была магчымасць, я сказаў бы ім за гэтую параду — «Слухайце радыё!» — пару гарачых слоў. Яны думаюць, у нас тут радыё, як у Маскве, — на кожнай сасне па рупару. Чыноўнікі! Бюракраты! На батарэі дыхнуць баімся — каб хапіла на перадатчык.

— Дзядзюля абяцаў, — сказаў камандзір.

— Дзядзюля абяцаў? — здзівіўся Кіпень. — Што ён у нас запросіць за батарэі?

Аляксей Іванавіч засмяяўся нейкай сваёй думцы.

— Папросім пазычыць. Пасля вайны разлічымся — свае людзі.

А Брагінскі кружыў па цеснай зямлянцы вакол печкі і ўсё гаварыў пра Сталінград і... пра маці — як у гарачцы, як у сне. Але слухаў яго адзін Ман. Радаваўся яго ўзбуджанасці ад такой навіны і адначасова трывожыўся.

Часцей за ўсё Навум успамінаў жонку і сынка, але, адчувалася, з боязю: а раптам іх няма жывых? А тут раптам згадаў маці і гаворыць пра яе з упэўненасцю, што яна жывая, што яна моліцца за перамогу і за яго, сына. Чаму? Розуму недаступна чалавечая логіка, яе праявы ў хвіліны радасці і гора, мужнасці і страху. А калі перамешана ўсё разам, як у гэтага нябогі Брагінскага, дык такі чалавек падобны на вар'ята ці на святога.

Трэба ўсё ж угаварыць яго вярнуцца да Дзядзюлі, палячыцца, там два дактары, а ў іх адзін фельчар, а галоўнае, што Дзядзюля, чортаў даставала, усё можа здабыць, з-пад зямлі, як кажуць. Дастаў бы і лекі патрэбныя. Праўда, лекі ён не шкадуе, і сёння шчодра дзяліўся імі ды яшчэ выказаў народную мудрасць: за лякарствы плату грэх браць.

— Сёння я вып'ю. Адзін раз можна. Вып'ю і буду спяваць песні. Я ж добра спяваў. Вы не чулі, як я спяваў. Гэта — ад мамы. Як спявала мая мама! — высокі Брагінскі паднімаў рукі над галавой і ляпаў далонямі па столі зямлянкі, як бы выбіваючы ўрачысты матыў. Потым усё роўна што спатыкнуўся — спыніўся перад камандзірам, разгублена і няўпэўнена, неяк зусім па-дзіцячаму спытаў: — Можна?

— Выпіць?

— І спяваць.

— Можна, — з бацькоўскай усмешкай дазволіў Аляксей Іванавіч.

— Вы пабачыце — я ачуняю. Ачуняю. Мне ўжо лепш. Ад вашага лякарства, Аляксей Іванавіч.

— Во гэта голас капітана! — выгукнуў Ман і лёгка ляпнуў Брагінскага па плячы і спалохаўся, пачуўшы яго кастлявае плячо і як хіснуўся хворы ад дотыку. Дрэнна гэта, калі чалавек хістаецца ад ветру. Але тым больш трэба яму радасць. Тым больш. Толькі радасць можа вылечыць. Няхай спявае, няхай смяецца.

Паклікалі Баслычыху. Яна была паўнаўладнай гаспадыняй прадуктовых запасаў і выконвала загады толькі трох чалавек — камандзіра, камісара і свайго непасрэднага начальніка — намесніка камандзіра па гаспадарчай частцы былога старшыню райспажыўсаюза Рамана Квіткоўскага. Але Ігара яна неаднойчы ўжо прабірала, што бярэ прадукты звыш нормы, асабліва даставалася яму за спірт: «Малады, а зіркаеш у пляшку. Глядзі, давядзе яна цябе...» — «Цётка Моця, да чаго яна давядзе на вайне? Кончыцца вайна — жанюся, і жонка «завяжа». — «Завяжаш вас, чарцей, Вось мой...» — але ніколі не канчала размову пра грахі свайго Пятра: на вайне ён, на фронце, а таму прымхліва баялася асудзіць яго.

Баслычыха кабета дзябёлая, працавітая — не дарма ордэн заслужыла за лён — і добрая, але язык мела востры. Ордэнам яна ганарылася і, калі яе афіцыйна выклікалі ў камандзірскую зямлянку, амаль заўсёды з'яўлялася ў новай кофтачцы, на якой прычэплены ордэн.

— Матрона Карнееўна, дайце нам па акрайцу хлеба, капусты і... нацадзіце па кроплі... — бадай вінавата папрасіў камандзір.

— І вітаміна цэ — сальцэ, — засмяяўся Ігар.

— І без сальцэ да дзевак бегаеш.

— Хто гэта вам напляткарыў?

— Увесь раён гудзіць.

— Ну і ну! У вас што — радыё ёсць?

— А можа, і ёсць.

— Сапсаванае яно ў вас. Глупства перадае, а вось такой навіны не прынесла — немцаў пад Сталінградам пабілі.

— Праўда? — вочы ў жанчыны радасна загарэліся, яна глядзела на Мана, чакаючы пацвярджэння ад яго.

— Праўда.

— Праўда, праўда. Мне Масква па рацыі перадала, — пасляшаўся засведчыць Золатаў.

— Ой, мужчынкі! Дык я ж вам такую вячэру згатоўлю! — і раптам накінулася на Кіпеня: — Чаго ж ты сядзіш тут сіднем? Ідзі людзям раскажы!

— Во, Аляксей Іванавіч, каго трэба ставіць камандзірам аб'яднаных сіл, а вы Дзядзюлю хочаце выбраць...

— Брахуна таго? Не ўздумайце!

Золатаў уздрыгануўся, бо мільганула думка: а што, калі артыст Дзядзюля насачыняў пра Мінск? Во плюхнешся. Не, не можа быць! Гэтым не жартуюць. Ды і звышсур'ёзны Ман адразу раскусіў бы. А Ман вельмі сур'ёзна паставіўся да лёсу Кавалёва. Аднак адчуванне нейкай неасэнсаванай трывогі засталося. Ад пачуцця гэтага, як прыступ хранічнай хваробы, зноў абудзілася падазронасць: нікому з іх тут нельга верыць. Але ад каго тады атрымоўваць інфармацыю? Наколькі прасцей было да вайны: інфармацыю можна было атрымаць тую, якая патрэбна менавіта яму, менавіта сёння, ды і на заўтра заўсёды рабіўся задзел. А тут такога задзелу не зробіш.

У хвіліны трывогі, няпэўнасці, згрызот сумлення яму заўсёды хацелася напіцца. Але чортава цётка праявіла невялікую шчодрасць, сапраўды толькі нацадзіла, чаму «святы» Ман-Манюк яўна радаваўся. І гэта таксама раздражняла. Зноў Золатаў думаў пра тое, што па сваёй прыналежнасці да работнікаў асобага назначэння ён павінен быць тут поўным уладаром, адзіным камандзірам. Дык не ж, не даюць. Не разумеюць. Дэмакратыю разводзяць, наўгародскае веча.

Ігар спаў ужо. Золатаву не спалася; не памагла і самагонка. Сорак вёрст непрывычнай язды ў сядле, купанне ў рацэ адзывалася такім болем у паясніцы, у нагах, у плячах, што ён не знаходзіў сабе месца, не ведаў, як легчы на цвёрдым сенніку. Раздражнялі кашаль Брагінскага, шастанне па зямлянцы мышы, іх старой знаёмай, якая пасля кожнай вячэры падбірала на падлозе крошкі. Але найбольш усё ж раздражняў Ман сваёй разьбой — дня яму мала, быццам дзяцей карміць з гэтых лыжак. Заснуць перашкаджаў яшчэ і страх, што захварэў, бо таксама кашляў, коратка, суха, — як падражняў капітана. Цела гарэла і свярбела.

Усё жыццё ён жыў з гэтым страхам — захварэць. На вачах у яго, малога, памерлі ў іх шматдзетнай сям'і дзве яго сястрычкі. Ён радаваўся, што тут, у атрадзе, можа, упершыню за жыццё, страх захварэць пакінуў яго. Якая дробязь — захварэць у той час, калі жывеш пад пагрозай смерці без хваробы. Праўда, да сённяшняга дня смерць ні разу не пралятала так блізка, і ён не думаў пра яе. Але так паводзілі сябе амаль усе партызаны — не баяліся смерці і баяліся радыкуліту. Баяўся Брагінскі, але яму ёсць чаго баяцца, яго хвароба смяртэльная. А чаму да яго вярнуўся гэты даўні брыдкі страх? Чамусьці здавалася, што, як толькі ён зляжа, тут жа яго перайграюць, абскачуць. У чым — ён не здолеў бы адказаць. Хто — ведаў пэўна: во гэты рэзчык лыжак, сённяшні яго выратавальнік і заўтрашні...

Золатаў уздрыгнуў, калі дзверы зямлянкі раптоўна адчыніліся і там угары, на паверхні зямлі, нехта кашлянуў зусім інакш, чым кашляў Брагінскі і кашляў ён, — там здаровы кашаль, тытунёвы.

— Можна, Аляксей Іванавіч?

— Давай, давай, Андрэевіч. Толькі не вельмі гудзі, тут некаторыя ўжо спяць.

У зямлянку ўпоўз, шорхаючы брызентавым плашчом, камандзір падрыўнікоў Каралёў. Чалавек гэты як бы ўвасабляў вобраз партызана — такога, якім уяўляў іх Золатаў у Маскве, — дзед згорблены, зарослы. А тут такіх убачыў нямнога, лічы, двух: вось гэтага Каралёва ды Дзядзюлю. Не, Дзядзюля, што загрыміраваны артыст: занадта дагледжаная барада, спецыяльна адрошчаная. Сапраўдная партызанская барада ў Каралёва. Вунь на ёй нават кроплі вады блішчаць. Адкуль? Не чуваць жа дажджу. Напіўся вады?

— Я на аганёк, Іванавіч. Вярнулася маё войска.

— Без страт?

— Без страт.

— З удачай?

— Без удачы, — уздыхнуў Каралёў. — Дрэнныя нашы справы, Іванавіч. З мінамі. Зноў дала асечку.

— Не ўзарвалася?

— А добры эшалон прагрукаў з танкамі.

— Жаль.

— Табе — жаль. Ты не знаеш, колькі я пашкроб патыліцу. А хлопцы мала не плакалі. А можа, лічы, што і з удачай. Са злосці пеканулі па будцы, дзе іх варта. Колькі ссеклі — не знаю, але аднаго разявaку прыхапілі з сабой.

— Паліцая?

— Немца.

Золатава што ўзрывам падкінула на канапе. У міг падхапіўся, адкінуўшы кажух, якім накрываўся, хоць у зямлянцы было душна.

— Вы прывялі немца? Палоннага? Давайце яго сюды!

Золатаў забыўся пра ўсе свае болі. Хутка нацягнуў на голыя ногі пакарабачаныя ад сушкі боты.

— Навум, спіш? Пад'ём! Работа табе! Баявая. А камісару нашаму — хоць з пушкі палі.

— Не бойцеся. Ваш голас мяне заўсёды будзіць, — пазяхаючы, адгукнуўся Ігар. — Ён у вас — як у старшыны майго. Той шэптам казаў «Пад'ём!» — і ўся казарма прачыналася. Так і вы.

«Сапляк! — абурыўся Золатаў. — Голас ты мой чуеш, бо шпіёніш за мной. Толькі тонкая ў цябе кішка».

— А з якой прычыны пад'ём? — хрыплага ціхага голасу Каралёва Ігар не чуў.

— Андрэевіч палоннага прывёў.

— Ух ты! — Ігар падскочыў з большым спрытам, чым Золатаў. Цяжка паднімаўся Брагінскі: спірт сцішыў яго болі, і ён баяўся патрывожыць іх.

— Вядзі свой трафей, Андрэевіч.

Ман згроб нарыхтоўкі, лыжкі, разцы ў кош, схаваў пад канапу. Нават замёў венікам стружкі ў кут, дзе ляжалі дровы, — далей ад буржуйкі. Падперазаў папругу з партупеяй, з пісталетам на баку. Сам пасля пасміхаўся: навошта такі парад? Але першы прывёў сябе ў вайсковую форму Золатаў, яго, мабыць, пераймалі ўсе іншыя. Менш — самы вайсковы сярод іх Брагінскі: не абуўся нават, накрыў ногі шынялём і гімнасцёрку не падперазаў.

Палонны быў варты жалю: нізкарослы худы юнак, толькі рыжыя вусікі адрасціў, але яны брыдка вымаклі ад смаркачоў; шморгаў носам, выціраў рукавом і размазваў па ўсім твары. Глядзеў сабачымі вачыма, просячы літасці, шукаў позіркам старэйшага і, безумоўна, спыніўся на Золатаве, той быў у вайсковай форме і меў паважны выгляд. Ман і Брагінскі адразу па форме вызначылі, што салдат не нямецкі. А якога войска? Ёсць, кажуць, у Полацку фіны, у Мінску — венгры, а недзе на поўдні нават «браты славакі». Назбіраў Гітлер васалаў!

3*

— Ду іст дойч? — у Брагінскага ёсць некаторы запас нямецкіх слоў, але сінтаксіс кульгаў і ў школе і ў ваенным вучылішчы.

Салдат зразумеў і пакруціў галавой.

— Хто ж ты? Фін? Што ты круціш галавой, як удод? — без злосці, са смяшком спытаў Ігар.

— Мадзьяр! — не спытаў, катэгарычна сцвердзіў Золатаў.

Салдат заківаў галавой.

— Мадзьяр, мадзьяр.

— Шпрэхен зі дойч? — спытаў Брагінскі.

Венгр нават гэтага пытання не разумеў, толькі пераключыў увагу з Золатава на Брагінскага.

— Ды ён жа па-нямецку — ні бэ, ні мэ, ні кукарэку, — засмяяўся Ігар, і салдат як узрадаваўся гэтаму смеху, пачаў лісліва ўсміхацца яму, паказваючы маладыя па-дзявочаму прыгожыя зубы; гэтая чалавечая ўсмешка неяк пераўтварыла яго. Цяпер ён не здаваўся брыдкім: замёрзлы, перапалоханы хлапчук. Але ў Золатава была свая ацэнка.

— Г...о, — заключыў ён. — Нічога вы ад яго не вывудзіце, — і, страціўшы цікавасць, пачаў падкідваць у печку дровы.

Салдат пацягнуўся да цяпла, выставіў сінія адубелыя рукі насустрач полымю.

— Няцёпла ж іх адзяюць.

Мабыць, адчуўшы іх цяжкасць, палонны вырашыў памагчы:

— Славен.

— Славак? Ты — славак?

Не, не ён, язык яго, па-дзіцячаму смешна высалапіў свой ярка-чырвоны язык.

— Ах, ты гаворыш па-славацку?

Такому адкрыццю ўзрадаваліся. Гэта ўжо нешта. Кіпень гаворыць папольску, Брагінскі — па-ўкраінску. Плюс руская і беларуская мовы — ледзьве не поўны славянскі набор.

Але і славацкі ведаў ён, відаць, на ўзроўні дыялекту суседняй задунайскай вёскі.

Камандзіры ўзмакрэлі, будуючы неверагодныя словазлучэнні з пяці моў, якімі калектыўна валодалі ў той ці іншай меры. Аднак выпыталі нямнога. Прозвішча, нумар часці, званні, прозвішчы камандзіраў; род войска так і не ўстанавілі, маглі толькі здагадацца, што нейкая ахоўная часць. Звесткі пра ўмацаванні на чыгунцы, пра колькасць кулямётаў, пра мінныя палі — кожны зразумеў па-свойму, між сабой да згоды не прыйшлі.

Салдат адагрэўся і павесялеў. Адказваў ахвотна, мнагаслоўна, але, жадаючы памагчы, таксама ўжываў такую моўную мешаніну, такую тарабаршчыну, што ніводзін венгерскі ці славацкі прафесар мовы не дайшоў бы да сэнсу. Ігар разумеў гэта і смяяўся. Смех зняў у палоннага страх, і ён хапаў камісара за рукі і рысаваў штосьці на яго далонях.

— Паваражыць хоча, ці што?

— А ў іх там цыганскія звычкі.

— Ды не, то — у румын.

Змарыліся.

Аляксей Іванавіч махнуў рукой.

— Вядзі ты яго, Андрэевіч.

Зморанага Каралёва лінгвістычнымі практыкаваннямі ўвагналі ў сон, ён моцна спаў, седзячы на падлозе. Ледзьве расштурхалі.

— Куды яго?

— Сапраўды — куды?

Ман задумаўся.

— Няхай у нашай зямлянцы паспіць, — проста сказаў Каралёў. — Косцік павартуе, мы яго не бралі з сабой, выспаўся.

Золатаў зняважліва пасміхнуўся і, працягнуўшы руку, сарваў з цвіка ватнік. Апрануў і тут жа, падняўшы крысо, дастаў з кабуры пісталет, сунуў яго ў кішэню фуфайкі.

— У акоп яго! Дайце ліхтар.

Ад нечаканасці ўсе аслупянелі. Першы сарваўся з месца Ігар — загарадзіў палоннага ад маёра.

— Вы што! Не! Не! Не маеце права!

— А што ты думаеш рабіць з ім? Цалавацца? Сапляк! — ніколі яшчэ Золатаў не гаварыў з камісарам так груба, хоць заўсёды даваў зразумець розніцу ва ўзросце і званнях.

— Расстраляць — не дам! — глуха прагудзеў Каралёў. — Не знаю, што рабіць, але не дам. Застрэліць яго трэба было, калі ён з аўтаматам быў. Дарэмна ўзялі...

— Вядзі, Андрэевіч, — зморана сказаў Ман і, устрапянуўшыся, строга: — Але глядзі... Будзеш мець справу з ім, — кіўнуў на Золатава.

— Вучоны, — буркнуў падрыўнік, узяўшы палоннага за каўнер і павярнуўшы да дзвярэй. — Ідзі, ваяка...

Калі яны выйшлі, Золатаў даў волю сваім пачуццям. Ніколі так не зрываўся, ніколі не быў у такім гневе. Выхапіў пісталет. Стрэліў у сцяну. Спалоханы Брагінскі адняў у яго пісталет, кінуў на тапчан. Хацеў па-добраму абняць.

— Якаў Міхайлавіч, Якаў Міхайлавіч...

Але Золатаў так піхнуў свайго хворага любімца, што той ледзьве не зваліўся на печку, мог бы апячыся. Такіх слоў ад яго не чулі — самыя прасоленыя мацюкі.

— Гаўнюкі вы, а не партызаны! Бабы! Саплякі! Вам не ваяваць, а курэй мацаць! У бірулькі гуляць! Вам запішуць вашы подзвігі!

Малады гарачы Кіпень абурыўся.

— А што вам не падабаецца? І хто вы такі? Прыблуда!

— Я — прыблуда? Я? Шчанюк саплівы! Нос вытры!

Ман па-камандзірску злосна крыкнуў невядома каму:

— Спыніце, чорт вазьмі! Разышліся! — і да Ігара — памяркоўна, з грубым жартам: — Хадзем адальём. Мача ад галавы адхлыне. І каравулы праверым.

Але і на двары Ігар не адразу супакоіўся.

— Мяснік! Сволач!

Ман ціха сказаў:

— Ён хворы чалавек, Ігарок. Бойся яго.

На другі дзень Золатаў пра палоннага ні слова, быццам ягоны лёс начальніка асобага аддзела не датычыўся. Паводзіў сябе так, як бы і не было начной сутычкі.

А венгр уцёк. Праз два дні. Не ад Каралёва, на шчасце. Ад Баслычыхі. Далі ёй палоннага памагчы на кухні, а яна яго, разява, паслала па дровы за стайню і спахапілася, можа, праз паўгадзіны.

Ман падазраваў, што здарылася гэта не выпадкова, і разгневаўся, учыніў жанчыне разнос, прабіраў па-партызанску, не саромеючыся самых салёных слоў. Матрона плакала, кляла венгра: ягня, а спрыту хапіла.

А Золатаў слухаў, маўчаў — ні слова і пераможна пасміхаўся.

З Матронай ён пагаварыў пасля, дні праз тры.

Камандзір не сумняваўся, што пра эпізод гэты ён радзіруе ў Маскву і напэўна не ў партызанскі штаб. А ў тым другім штабе нічога не забываюць.

5

«Варыянт чатыры» — выхад у лес абаім, разам, з Цнянкі, ад Аксанінага дзядзькі. Быў яшчэ варыянт з сумесным выхадам з Бараўлян, ад Стасевага швагра, гэта ў тым выпадку, калі яна першая пачуе бяду і падасць сігнал, што ніводнаму з іх заставацца ў горадзе нельга. Не, гэта ўжо, бадай, «варыянт пяты», апошні, калі трэба было выходзіць паасобку — як хто здолее. За без малога паўтары гады жыцця ў акупацыі, не існавання — барацьбы, яны шмат чаму навучыліся, ведалі ворага, сваіх сяброў, памочнікаў і паміма агульных правілаў канспірацыі выпрацавалі свае, на якія спадзяваліся, бадай, больш. Праўда, ідэю сігналаў адзін аднаму — па якому варыянту дзейнічаць — даў Піліп Станулін. Але нават яму не адкрылі ўсе свае варыянты. Выхад праз Цнянку Піліп ведаў, праз Бараўляны — не. Дзядзьку ні ў якія іншыя дзеянні не ўцягвалі, добра мець чалавека, на якога не падае і цень падазрэння. Але ў тайну сваю Аксана яго пасвяціла. Горш было з цёткай — хваравіта баязлівая яна была. Да Аксаніных паходаў адносілася насцярожана. Аднак медыкаменты партызаны забіралі ад іх, ад дзядзькі і цёткі.

Аксана ішла ў лес толькі з асобымі данясеннямі ці з людзьмі, якіх тэрмінова патрабавалася пераправіць, але з людзьмі яна да дзядзькі не заходзіла.

Швагру свайму Шабовіч, зрэдку наведваючыся, і знаку не даў, хто ён, чым займаецца акрамя сваёй фельчарскай работы, толькі Аксану звазіў, пазнаёміў з яго сям'ёй. Але і Стась і Аксана верылі, што ў небяспечную хвіліну гэты з выгляду пануры мнагадзетны чалавек не падвядзе, выручыць з любой бяды. А вера яму ад улад асобая — дарожны майстра. Піліп, між іншым, пачуўшы пра такога швагра, загарэўся жаданнем зрабіць яго разведчыкам: чалавек, які з дня ў дзень на дарозе, нямала бачыць і мае магчымасць прасачыць, падлічыць, хто куды едзе, што павезлі з горада і ў горад. Але Стась катэгарычна адмовіўся ўцягваць бацьку чацвярых дзяцей у небяспечную гульню.

«Варыянт», прынесены Чурсіхай, незвычайнай пасыльнай, — Аксана ведала яе, вадзіў Стась знаёміцца з «сябрамі», — не спалохаў, бадай, узрадаваў: жывы Стась, здаровы. Яна зранку пачула пра начную аблаву, колькі чалавек урачоў і сясцёр не з'явіліся на работу, і ўсю раніцу жыла ў трывозе і напружанасці, невядомасць для яе — самае пакутлівае. Яна любіла яснасць і пэўнасць.

Увогуле Аксана чалавек супярэчлівы. На здзіўленне ўсім, нават бацькам, спакойная, да адчайнасці смелая, з маленства завадатаркай была, але плаксівая. Не ад болю плакала — ад чуллівасці. У маленстве плакала над замерзлай птушкай, над прыдушаным кацянём, галасіла на пахаваннях чужых людзей, магла заплакаць над пакутамі хворага, што доўга перашкаджала ёй стаць хірургічнай сястрой, хоць аперацыйная была яе марай з медтэхнікума. Стась неаднойчы кпіў з яе плаксівасці.

Варыянт радаваў яшчэ і таму, што выйдуць яны са Стасем — пасля іх збліжэння, іх жаніцьбы яна неаднойчы ўпотай марыла знайсці бяспечны для ўсіх выпадак перабрацца ў лес, у партызаны.

Цяжкімі былі зборы. Пераважала жаночае: хацелася як можна больш забраць нажытага дабра — бялізны сваёй, кофтачак, спадніц. Але як забраць? Трэба разумная мера; выменьваць ідуць з немалымі мяшкамі, і варта на дарогах да гэтага прывыкла, а на выхадзе з горада па Даўгінаўскім тракце яе ведаюць усе паліцаі. Аднак акрамя адзення нельга не ўзяць лякарства, бінты, якія прыпасла; не з голымі ж рукамі прыйсці ў атрад. Мера, нарэшце, трэба не толькі для аховы, але і для гаспадыні — каб не здагадалася, што кватарантка ўцякае. Гаспадыня — чалавек надзейны, але, калі яе прыцісне нават у паліцыі, яна, узлаваная, што кватарантка знікла так падманна, можа нагаварыць лішняе — здагадкі свае выкажа пра людзей, якія наведваліся да яе, Аксаны. А многія з гэтых людзей застаюцца ў горадзе, ды некаторыя і да спраў іх падпольных не маюць ніякага дачынення — невінаватыя, а могуць пацярпець.

Бінты, у іх — шпрыцы, таблеткі і лепшае адзенне Аксана накруціла на сваю тонкую талію, ад чаго прыкметна папаўнела, а таму мусіла апрануць не цеснаватае паліто, а летні прасторны плашч, урэшце, цяпер гэта нікога не здзіўляе — людзі адзетыя хто ў што, асабліва ў гэты пераходны асенні час, — і ў плашчах, і ў кажухах.

Ад таго, што яна мусіць пакрыўдзіць старую добрую жанчыну, Аксана нават паплакала трохі. Чакала, калі гаспадыня адлучыцца некуды, яна не была дамаседкай — збірала навіны, як пчала нектар. Заглянула да яе. І пераканалася, што непаседлівая Ядвіга Паўлаўна нікуды не збіраецца — у яе забалела паясніца, папрасіла Аксану нацерці яе настойкай наготкаў.

А час ляцеў, кароткі шэры дзень схіляўся на вечар. А трэба ж не толькі выйсці з горада, пакуль відно, але і дайсці да Цнянкі, зрэдку па дарозе ідуць нямецкія машыны, у цемры могуць спыніць адзінокую жанчыну і, калі хочаш, пацікавіцца і мяшком, і ёй.

Не ведаючы, як выйсці з дому, Аксана расплакалася перад гаспадыняй зусім шчыра. Напалохала старую.

— Што з табой Аксаначка, дзіцятка маё? З работы прагналі?

— Не.

— Стась? Арыштавалі?

— Не. За што яго арыштуюць? — калі дала волю слязам, не мела ніякай версіі для апраўдання іх, а тут раптам версія з'явілася, самая праўдападобная: — Дзядзька на міне падарваўся.

І як усё стала проста — і збірацца, надзяваць тры кофтачкі і... развітвацца.

Горад Аксане не спадабаўся: многа паліцыі і немцаў на вуліцах, больш, чым раніцою, і ўсе падазрона аглядваюць кожнага прахожага. Яе спынялі двойчы, правяралі аўсвайс. Але мяшка не трэслі, у горадзе і раней гэта рабілі рэдка, часцей не тады, калі людзі ішлі на мену, а калі вярталіся з вёсак — тады лезлі ў мяшкі, забіралі «калым», самагонку і сала забіралі падчыстую. Тых, хто выходзіў з горада, абшуквалі на кантрольных пастах.

На посце яе добра ведалі, там каравулы былі пастаянныя, начальнікаў яна купіла за гасцінцы — за самагонку, спірт; Дзядзюля ніколі не адсылаў яе назад з пустымі рукамі, заўсёды несла торбы поўныя, нярэдка пад прадуктамі — міны для групы Станудіна.

Дарога гэта была «няменная», паўночныя раёны лічыліся беднымі, асноўны паток мяшочнікаў цягнуўся на багатую Случчыну. Аднойчы начальнік паста ўчыніў ёй допыт: «Чаму ходзіш сюды?»

«Пан начальнік, родныя мясціны, знаёмыя людзі. А свае сваёй больш давяраюць, больш спагадаюць. Ды і не думайце, што тут бядней жывуць. На Случчыне шляхта, яна любіць сваё дабро выстаўляць, а тутэйшыя людзі маюць завядзёнку прыбядняцца».

«Хітрая ты».

«Жыццё ўсяму навучыць».

Жыццё навучае. Але жыццё можа і правучыць. У такім становішчы любы недарэчны выпадак можа паламаць самыя вывераныя планы. Пра гэта Аксана не забывалася і не столькі спадзявалася на сваё ўменне, вопыт, колькі на ўдачу — «ненадзейную сяброўку сваю», так казала Стасю. «Я малюся ёй, удачы, як багамацеры». Пры сваёй адчайнасці яна мела і прымхлівасць — верыла ў прыкметы. Загадала: будзе на посце знаёмы тоўсты немец — усё абыдзецца добра.

Спынілі яе незнаёмыя паліцаі, злосныя, прыдзірлівыя, гатовыя вытрасці мяшок. Бадай, ні разу яшчэ яна не палохалася гэтак, бо разумела, што яе правал пагражае Стасю. Не пойдзе ён сам у атрад, вернецца назад у горад, каб знайсці яе сляды. А калі ён пайшоў на гэты, апошні, па сутнасці, варыянт, значыцца, пагроза над ім павісла незвычайная. Пашкадавала, што захапіла бінты і лекі. Увогуле гэта самыя ходкія рэчы для абмену — лекі, але за вынас іх караюць. А яе нечаканае знікненне з бальніцы, безумоўна, звяжацца са знікненнем Шабовіча. Калі яго шукаюць, ёй не адгаварыцца ні хворай цёткай, якой яна і раней амаль адкрыта (на посце паказвала, чым і заваявала давер) насіла лекі, ні менай. Але тут — во ўдача! — з буданчыка выйшаў тоўсты немец. Ледзьве не радасна павітаўся: «Гутан таг, фрэйлін... фрау...»

Пажмурыўся, што сонны кот, і, жартаўліва, робячы выгляд, што абыходзіць цэлую гару, абышоў вакол яе, засмяяўся і паляпаў далоняй па яе мяккім жываце.

«Гут!» — і паказаў свой жывот: маўляў, даганяеш.

Аксана спачатку пахаладзела: во ўліпла, усяго ж месяц назад ішла тут што трэсачка, не паўнеюць гэтак за такі кароткі час. А немец ледзьве не сілком сцягнуў з яе плеч мяшок — Аксана аблілася халодным потам, — паважыў яго, вярнуў ёй і сказаў з папрокам: «Найн гут».

Хоць немец быў немалады, але слаба назіральны — не вельмі помніў, за які час прыкметна паўнеюць цяжарныя, ці, можа, страціў адчуванне часу і здалося яму, што бачыў ён гэтую жанчыну, якую тады лічыў фройлен, не адзін, а тры месяцы назад.

Немец мякка і добра, бадай жа з бацькоўскай клапатлівасцю пачаў гаварыць, што не трэба ёй з такім цяжкім мяшком хадзіць у дальнюю дарогу ды яшчэ па такой пагодзе: паказаў на яе гумавыя боты — халодныя. Нязвыклыя словы, але Аксана разумела іх і адчувала ўдзячнасць гэтаму чалавеку, хоць тут жа папракала сябе, што раскісла ад чалавечай спагадлівасці — знайшла каму дзякаваць! А малады паліцай, зараза, перакладаў зусім іншае — строгае ўшчуванне: што сёння ён мае ўсе падставы арыштаваць яе, але адпускае з умовай, што вяртацца яна будзе пaслязаўтра, калі яго дзяжурства, і не з пустымі рукамі — з самагонкай.

Паліцаю хацела паказаць кукіш: во табе, жывадзёр! Але пачціва ківала немцу:

— Добра, паночак, добра. Як жывуць панавы дочкі?

Пра дачок сваіх ён расказваў яшчэ ўлетку, калі, вяртаючыся ад цёткі, яны са Стасем частавалі ўвесь пост самагонкай і чарніцамі. Паліцай пераклаў, выходзіць, усё ж ведае мову, не гарадзіў адсябяціну. Немец не адказаў, але праслязіўся: штосьць нядобра ў яго там. І Аксана ў знак маўклівага спачування таксама ўраніла слязу і... пацалавала яго ў калючую шчаку. Бацька чатырох дачок зусім расчуліўся. Малады паліцай пажартаваў:

— Ты мяне пацалуй, то ўбачыш, як зенітка зрыхтуецца да бою.

Немец цыкнуў на яго.

Аксана радавалася ўдачы, але немец не адпускаў яе: захацелася яму праявіць клопат, пасадзіць яе на машыну спадарожную. А калі яна можа тут прайсці, тая машына? Дарога, лічы, тупіковая, толькі да Паперні гравійная, праўда, недалёка ад Цнянкі стаіць нямецкая часць, але садзіцца на машыну з салдатамі ніякага жадання не было.

Нямецкая дабрыня — горш за бяду, калі хочацца немцу зрабіць ласку — адгаварыцца немагчыма. Аксану ажно ліхаманіць пачало ад нецярпення. Можа, Стась даўно ўжо там, а яна будзе сядзець са старым немцам і маладымі паліцаямі, усміхацца ім, мянташыць языком. О, жах! Памагла яе плаксівасць. Шчыра расплакалася. Збянтэжыла нават паліцаяў. Што такое? Цётка ў яе захварэла, родная цётка, якая вырасціла яе. Не можа яна чакаць, да вёскі ж якая гадзіна хады. Яна на крыллях паляціць туды. Кранула немца такая добрая пляменніца. Яму б такую! Да яго яўна нехта з блізкіх праявіў няўдзячнасць, зрабіў прыкрасць.

Адчапілася-такі ад дабрака. І далей не ішла, а сапраўды ляцела, потам аблівалася пад цяжарам мяшка.

Удача з немцам... І... не тое што няўдача, а бог ведае што з цёткай, з роднай цёткай, якую любіла, якая любіла яе. А тут як звіхнулася жанчына. Было ад чаго — бачыла, як расстрэльвалі яўрэяў, дзяцей, жанчын. Год таму назад бачыла гэтую жудасць і з таго часу ніяк не магла пазбавіцца страху, больш таго, страх яе разрастаўся.

Дзядзька Ігнат скардзіўся Аксане: начамі не спіць Алёна, кожнага шораху баіцца, а калі страляць пачынаюць — немаведама што робіцца з ёй, разоў колькі ў паграб лезла.

Да прыходаў пляменніцы цётка даўно ставілася насцярожана — здагадвалася, чаму тая ўпотай адыходзіць не ў той бок — не на Мінск. Але таму, што Аксана падвяргае сябе смяротэльнай небяспецы, любіла яе яшчэ больш, гадзінамі стаяла над соннай, малілася за яе на каленях перад абразамі, захлыналася ад слёз, калі пляменніца вось так адыходзіла. Развагі хапала, што да падола свайго пляменніцу не прывяжаш, але страх пераважаў над усімі іншымі пачуццямі.

А тут усё іншае заглушыў дзікі страх.

Як толькі Аксана пераступіла парог, цётка адхіснулася ад яе, як ад здані, ад прывіду, глядзела агністымі ад бяссоння вачамі і шаптала так, быццам у хаце быў нехта чужы:

— Прыйшла? Прыйшла? І смерць прывяла? Смерць прывяла! Глянь, яна стаіць за табой! Згінь, згінь!

Аксана ад нечаканасці ажно азірнулася. Але за ёй стаяў дзядзька Ігнат. Цыкнуў на жонку:

— Сціхні, Алёна. Сорам! Які сорам! Лічы, дачка прыйшла ў госці, а ты пляцеш бог ведае што.

Моцна ўразіла Аксану такая сустрэча. І спалохала. Сюды ж прыйдзе Стась. Што цётка можа сказаць яму? Яўна гэта хвароба. Ці валодае яна хоць сваімі пачуццямі? Не дай божа выскачыць на вуліцу і закрычыць.

— Цётачка, што гэта вы! Я ж лякарствы прынесла вам.

— Смерць ты прынесла. Смерць!

— Сціхні, дурная! — узлавана крыкнуў Ігнат.

Утаймавалася Алёна неяк адразу. Але страх, як агонь, які тушаць, вырваўся ў новай праяве. Абняла госцю, цалавала яе рукі і рыдала, галасіла, як па нябожчыцы, — ажно жудасна зрабілася.

— Аксаначка, дзіцятка маё роднае, што гэта ты робіш? Няхай яны

заб'юць мяне, няхай я не дачакаюся з фронту Паўліка свайго. Але ж табе жыць трэба! Што я мамачцы тваёй скажу? Не ўсцерагла. Не ўсцерагла. А як жа цябе ўсцерагчы, калі ты звярам у пашчу лезеш? Не адпушчу я цябе ні туды, — кіўнула ў адзін бок, панізіўшы голас да шэпту, пасля ў другі, — ні туды.

— Добра, цётачка, добра, — бачыла, што аспрэчваць няма сэнсу, чалавек у стане бессвядомасці ці, ва ўсялякім разе, хваравітай свядомасці.

Ігнат зняў з Аксаніных плячэй мяшок і непрыкметна вынес з хаты, схаваў у надзейным месцы, бо здагадваўся, што не лекі для цёткі, не падарункі ім — гасцінцы для партызан. Невядома, што можа прыйсці ў галаву хвораму чалавеку, пачне трэсці гэты мяшок ці захоча спаліць, выкінуць у рэчку, а яна недалёка — за гародамі, выкінула ж нядаўна ў рэчку яго паляўнічую стрэльбу, якую ён хаваў у хляве, уначы выкінула, цішком, не падумаўшы. Улетку стане ў Цне вады па калена, і вылезе стрэльба на вочы невядома каму, вось тады і пачнуць высвятляць: чыя? Але што ты дакажаш хвораму чалавеку? Так і не сказала, у якім месцы выкінула, каб пашукаць, калі спадзе вада.

Але на мяшок Аксаны спачатку не звярнула ўвагі. Баязлівым шэптам, але зусім свядома расказвала пра прычыну свайго страху.

— Аксаначка, што яны робяць, ірады? Што робяць! Дзяцей расстралялі перад праўленнем. Пазаўчора. Васілька, хрэснічка майго, і Косцю. Вінтоўкі ў іх знайшлі. І гранаты. Навошта ім тыя гранаты? Дзеці ж горкія, па чатырнаццаць гадкоў. Кажуць, яны сабралі гэтае аружжа яшчэ летась. Чаму не здалі? Чаму не здалі? А ты ўсё носіш, усё носіш. Не пушчу. Нікуды не пушчу! Дзе твой мяшок? Дзе? Схавалі? Знюхаліся? Аксаначка! На каго ты спадзяешся? На ветрагона гэтага, Ігната? Ды ён жа, можа, і вінаваты ў смерці дзяцей. Па вачах яго зладзейскіх бачу, што знаў пра аружжа тое, на рыбалку ж хадзіў з Васільком і Косцікам. Дзетачкі мае родненькія! Анёлы вы нябесныя! Маліся, Аксанка, маліся за душы іх нявінныя.

У цяжкай, незвычайнай сітуацыі апынулася Аксана. Слухала цётку, углыблялася ў яе страх, разумела яго, а думала пра Стася.

Сканаў кароткі асенні дзень. Наступала ноч, чорная і глухая, як вугальная шахта. А Стася няма. Спадзявалася, што ён ужо чакае яе. Калі і як ён выйдзе з Мінска? Ці знойдзе ён у такой цемры хату? Быў жа тут толькі двойчы, улетку, калі пад акном шумелі клёны. Ён звярнуў яе ўвагу, што лёгка знойдзе хату ўначы — па клёнах. У яго надзвычайная здольнасць — на ўсялякі выпадак усё запамінаць: людзей, дарогі, сцежкі, дрэвы. Але цяпер клёны голыя і падобныя на ўсе іншыя дрэвы, у такой цемры наўрад ці можна іх пазнаць. Забрыдзе ў чужую хату. Добра, калі да сумленнага чалавека. А калі да паліцая? Трэба папільнаваць на двары, яна пачуе і пазнае яго крокі і не дасць яму блукаць па вуліцы ці па гародах. Але цётка не адпускала яе ад сябе. Выйшла нібыта па патрэбе — цётка следам, у сенцах стаяла, слухала. То шыпела, што Аксана смерць прывязла, адхрышчвалася, як ад прывіду, то не адступала ні на крок, быццам толькі пляменніца магла засцерагчы яе ад смерці.

Сказала ўпотай дзядзьку, што павінен прыйсці Стась, што ў горадзе яны заставацца не могуць, пойдуць у лес. Зразумеў Ігнат усю незвычайнасць становішча, трывогу Аксаніну, згадзіўся падкаравуліць, сустрэць чалавека, які будзе чаўкаць па гразі — на вуліцы ці на гародзе.

Сказаў, што хоча схадзіць да суседа. Куды там — слухаць Алёна не хацела.

— Нікуды не пойдзеш, сядзі дома!

Аксана пагразіла, што раз цётка так баіцца яе, то не застанецца яна ў іх хаце, лепей у суседзяў пераначуе. Пасля не рада была, што сказала так, бо заліла яе цётка слязамі, абсыпала папрокамі. Каб у дзядзькі больш мужнасці было, каб ён умеў па-гаспадарску цыкнуць. Дык і дзядзька разгубіўся, хоць разумеў Аксану, яе трывогу за мужа. Тады Аксана пусціла ў ход тую ж зброю, што і цётка, — слёзы, разрыдалася, ажно захлынулася.

І Алёна змяніла гнеў, злосць на мацярынскую ласку.

— Што з табой, Аксаначка? Па кім ты плачаш так?

— Стась...

— Што Стась? Што з ім?

— Стася шукаюць. Ён можа прыйсці сюды. А як ён знойдзе хату? Колькі разоў ён тут быў... улетку...

І зноў паварот, зноў слёзы і праклёны.

— Гэта ён... ён уцягнуў цябе. Ён вядзе цябе на шыбеніцу. Знайшла мужа! Бандыт, галаварэз, антыхрыст! Каб нагі яго не было ў маёй хаце, у маім двары! Згінь, нячыстая сіла!

Абразілася Аксана за мужа свайго. Хворая-хворая цётка, але нельга патураць ёй, помніла лекцыі па псіхіятрыі, што ўтаймаваць такога чалавека можна часам жорсткасцю.

— Ну, калі ён бандыт, то і я бандытка. Ён антыхрыст, дык і я такая ж. Мы неразлучныя, цётка Алёна. І ніхто нас не разлучыць, сам бог, калі ён ёсць. Яго нагі не будзе ў вашай хаце — і маёй не будзе.

Дзіўна: новы прыліў любові да пляменніцы не выплеснуў. Села Алёна на ўслон пад абразамі і — як анямела, здранцвела.

Аксана надзела свой плашч і адно толькі пачула ўслед:

— Дзіцятка пашкадуй, бязбожніца, — убачыла цётка яе паўнату, паверыла ў яе цяжарнасць, абнімаючы, не намацала тугіх бінтоў.

Паклікала Аксана дзядзьку, каб паказаў, дзе мяшок схаваў. Блізка — у стажку сена.

— Ашалела баба. Ашалела. Гэта хвароба, Аксаначка, хвароба, даруй ты ёй. Пасля расстрэлу хлопцаў памуціўся яе розум. А чаго ёй баяцца, скажы, калі ласка? Мільёны маладзейшых паміраюць на фронце, пад бамбёжкамі, ад голаду. Вунь немцы пішуць, што абкружаны імі Ленінград дажывае свае дні, бо людзі ўсе памерлі, войска адно трымаецца, бо воінаў неяк кармілі, з самалётаў харч кідалі. А што ёй? Ну, памрэш ты, то памры, як людзі. Куды ты пойдзеш?

— Пайду ў канец вёскі. Стась будзе ісці з горада.

— Не хадзі. Стань вунь за адрынай у завулку. Там ты будзеш чуць і вуліцу і гарод. Бачыш, падмаражвае. Пасвятлела ад зорак. Але да кожнага сустрэчнага не кідайся, а то нарвешся на гада.

— Я крокі яго пазнаю.

— Так здаецца табе. Кажух вынесці?

— Не трэба.

— Лёгка ты апранута.

— На мне тры кофтачкі.

— Пайду, можа, угаманю Алёну. Бываюць у яе прасвятленні... Яна ж любіць цябе. Ад любові гэта, Аксанка.

— Я знаю. Але Стась у хату не пойдзе. Што ён падумае, калі яна...

— Растлумач яму.

— Начаваць мы ўсё роўна не будзем. Пойдзем далей. Толькі б сустрэцца нам. Супакойце яе, скажыце, што мы пайшлі.

— Думаеш, ад гэтага ёй будзе лягчэй? Калі чалавек хворы... Але, мо-

жа, супакою, валяр'янкай напаю. Каб яна магла заснуць, трэція суткі вачэй не звяла. Я буду выходзіць, кашляць. Ты не бойся.

— Я не баюся. Я аднаго баюся...

— Не бойся, прыйдзе. Стась такі хлопец, што ўсіх іх абвядзе вакол пальца. Тут у гароджы лаз ёсць у завулак. Калі што — у лаз і... у прыбіральню. У хлеў не лезь, козы там, шум узнімуць. Дурная скаціна. Гэта табе не карова.

Рыпнулі дзверы ў сенцы. Слухала Алёна іх шэпт.

— Ідзіце, дзядзька. Дзякую вам.

— Няхай бог беражэ вас. Не быў я набожным чалавекам. Але цяпер часам малюся разам з Алёнай. Будзе мне бяды з ёй. Вылечваецца гэта хоць, Аксаначка?

— Знайдзіце бабку.

— Ты верыш у бабак?

— Я веру ва ўсё тое, што можа памагчы чалавеку.

— Трымайся, дачка.

— За што трымацца?

— За жыццё трымайся. Цяпер толькі б выжыць.

— За жыццё я трымаюся.

— Салдацкі ў цябе лёс будзе.

— І быў. А які ж цяпер яшчэ можа быць, калі трэба бараніць дзяцей, якіх страляюць?

— Прымі маё блаславенне.

— Дзякую. Скажыце цётцы, што пайшла я без крыўды. Не, цяпер не кажыце, пасля.

Асцярожна рыпнулі і наружныя дзверы.

Ігнат кашлянуў: тут я. Прашаптаў:

— А ты замры пакуль што.

Але ў хуткім часе выйшлі яны абодва, шукалі яе. Цётка прыглушана плакала. Дзядзька ўздыхаў.

— Няма яе. Пайшла наша Аксаначка. На ноч гледзячы. Во да чаго твая дурнота давяла. Во.

Не выдаў яе. Пасля з'явіўся сам.

— Бяда ды годзе. Месца не знаходзіць. Карае сябе. Можа, вернешся?

— Не.

— Я пакараўлю за цябе.

— Не. Я сама.

Так Аксана прастаяла паўночы на сваім незвычайным посце. У ранні вечар праходзілі блізка ці далёка людзі. Шоргалі ботамі па мёрзлай корцы зямлі. І яна да болю ў вушах услухоўвалася ў крокі, каб пазнаць яго. А потым хутка пагаслі бледныя агеньчыкі ў вокнах — газнічкі і лучына на прыпечках. Падалі зоркі. Брахалі два ахрыплыя сабакі, адзін — недзе далёка, другі блізка, у суседнім двары. Падобна, што толькі два іх і засталіся на ўсё сяло. Магчыма, першы чуў яе і трывожыўся — сабакі таксама жывуць пад страхам. А можа, блукае па гародах Стась, шукае хаты? Шорхае па сцежках, пратаптаных вакол. А мяккая пасля выбранай бульбы зямля на гародах не вельмі яшчэ зацвярдзела. Ды і хадзіць ён будзе не так, як вяскоўцы, — амаль усе ўподбег, нават стары з кіем прайшоў даволі паспешліва, то гулка, то мякка стукаючы кіем.

Мароз прабіў яе плашч і кофтачкі. Цягнула вярнуцца ў двор і пагрэцца хаця б у стажку. Але разумела, што там засне і... праспіць Стася. Які

жах — праспаць роднага чалавека, так, бывае, маладыя маці прысыпаюць маленькіх дзяцей — прыдушваюць іх у сне.

Упала зорка, блізка, над Мінскам, і нагнала страх: ці не яго гэта зорка, ці не разам з жыццём яго сарвалася ў глыбіні неба? Ходзіць жа легенда, што кожны чалавек мае сваю зорку, памірае чалавек — памірае зорка. Прымхліва адганяла страшныя думкі.

«Божа, я раблюся падобнай на цётку. У душы маёй пасяляецца страх. Што я буду рабіць, калі Стась не прыйдзе гэтую ноч? Колькі я магу чакаць яго? Дзе? Вярнуся ў Мінск і там буду шукаць яго след. Не, ён не можа загінуць. Не! Адступі, кашчавая! Адступі!»

Яна знала, як лёгка гінуць людзі — на фронце і тут, у акупацыі, у Мінску і ўсюды — у кожным горадзе, у вёсках, у лясах, дзе партызаны. Але яна заўсёды адганяла думкі, што можа загінуць Стась. Уласную смерць дапускала. Але яго!.. Чалавек, якога кахаеш, уяўляецца бессмяротным, вечным, як само жыццё, сама ўсёпераможная любоў.

Верыла Аксана, што Стась прыйдзе. І дачакалася. Пачула яго далёка, на той дарозе, што праз завулак вяла ў поле і далей — у лес. Ён ішоў асцярожна, не грукаючы ботамі, але спешліва — спяшаўся да яе. І яна пайшла яму насустрач. Убачыла, як постаць ступіла ўбок, пад дрэвы, што чарнелі на фоне зорнага неба, і злілася з дрэвамі, з зямлёй, растала ўначы. І спалохала думка, што гэта ёй здалося, ад доўгага ўслухоўвання ў начную цішыню і ўглядання ў беспрасветную ноч пачаліся галюцынацыі; здаралася такое пасля цяжкіх аперацый з лятальным зыходам: не спала і... бачыла чалавека, які памёр на яе вачах, жывога, гаварыла з ім.

Не, яна яўна чула крокі. І былі то яго крокі.

Яна паклікала спачатку ціха:

— Стась! — потым гучней: — Стась! Гэта я.

І ён азваўся.

— Аксана!

Падняўся з зямлі. Яна кінулася да яго. Цалавала халодныя шчокі, вусны і... плакала. Не магла стрымаць сябе — ад радасці залівалася слязамі.

— Што здарылася, Аксаначка?

— Я пеpакалаціласяза цябе.

— Ды выpваўся я, лічы, з самай пашчы іх клыкастай. Вырваўся. Было дзела пад Палтавай. Я раскажу табе. Ты стаяла на двары? Чаму?

— У цёткі вывіх.

— Вывіх чаго?

— У галаве. Страх у яе. Тут дзяцей расстралялі. У хату не пойдзем, хоць развітацца з дзядзькам... ды і з цёткай... хочацца. Яна ж не вінаватая, цётка, гэта хвароба... ваенны сіндром псіхапатыі, так бы, напэўна, назваў наш Вайтовіч. О, колькі іх, такіх сіндромаў! А якая галава вытрымае, Стасік? Чалавек жа не машына. Сын на фронце, а побач страляюць дзяцей. Чыя галава вытрымае? Як ты ішоў? Па полі?

— Не пытайся. У горадзе я пералез сто платоў. Тую ноч і гэтую. Гароды, гароды... і поле, поле... грузка. Як стаміўся, каб ты ведала.

— Я знаю, Стасік. Я знаю. Але я баюся яе хваробы. Чалавек не адказвае за свае ўчынкі. Мы пойдзем.

— А я і не збіраўся начаваць тут.

— Я вазьму мяшок. У мяне там мяшок. У двары.

Пакуль яна хадзіла па мяшок, ён заснуў, сеўшы пад старую грушу на другім баку дарогі. Ледзьве знайшла яго. Спалохалася страшэнна: куды знік чалавек? Пакуль не пачула цяжкае дыханне з падсвістам.

Не магла сказаць колькі, але доўга, вельмі доўга стаяла над ім, пільнуючы яго сон. Застылі, ацяклі ногі — села побач, аднак тут жа падхапілася, бо баялася заснуць. Стась захроп, і гэта ўчуў блізкі сабака, спалохана забрахаў, разбудзіўшы свайго адзінага калегу на другім канцы вуліцы.

Трэба ісці! Трэба ісці! Вунь як павярнууся хвост Мядзведзіцы!

— Стась! Стась! Прачніся, маё стомленае дзіця.

— А-а? — і ў кішэню рукой. — Ах, гэта ты! — і ціха засмяяўся. — Нагнаў я Чурсікам страху — пісталет забраў. А Хрысціна — чалавек. Рызыкаваў я, даручыўшы ёй схадзіць да цябе. Не памыліўся. Хоць, ведаючы, што зброя ў мяне, а не ў яе мужа, здагадвалася, што першай ахвярай будзе ён. Іншага выйсця ў мяне не было б.

— Пайшлі, Стась.

— Ага, пайшлі.

— Рэчку пяройдзем па мосце. Прыйдзецца ісці па вуліцы.

— Думаеш, бобікі каравуляць уначы? Наўрад.

— Сабачка звяглівы... чуе чужых — відаць, паліцэйскі. Я пайду ўперад, разведаю мост.

— Цяпер я цябе не адпушчу. Я буду весці цябе за руку.

— А я — цябе.

— Усю дарогу.

— Усё жыццё.

Стась прыглушана засмяяўся.

— Надоўга ты загадваеш.

— Бог знае, якое доўгае яно будзе.

— А вось гэта ты кінь... не думай, не трэба. Я мінулую ноч у турме не думаў. Верыў... адчуваў, ці што?.. што буду жыць, хоць разумеў: калі яны ведаюць хоць дзесятую долю таго, што я зрабіў, ім мала мяне расстраляць.

— Цішэй ты. Дзверы рыпнулі. Гэта дзядзька. Ён слухае мяне. Я схаджу да яго.

— Не, не трэба. Не хадзі.

Яны доўга слухалі, ці не рыпнуць дзверы зноў — дзядзька пойдзе ў хату. Не дачакаліся. Цішком прайшлі па завулку міма адрыны. Дзядзька пачуў, што іх двое, і бадзёра кашлянуў — пажадаў гэтак шчаслівай дарогі.

6

Аксану пабудзіў стук колаў. Яна прачнулася і пачула, што конь фыркае ледзьве не над галавой, зусім побач. Па карэннях і змёрзлай за ноч зямлі колы звычайнай фурманкі тарахцелі, што трактарныя. А Стась спаў, не чуў.

Яны ішлі ўсю другую палавіну ночы, арыентуючыся па зорках. У іх не было гадзінніка, час вызначалі па той жа Вялікай Мядзведзіцы, хоць астраномы былі слабыя. Хутчэй час адчувалі іх ногі, іх цела — па зморы. Адчувала Аксана. Стась не адчуваў, спаў на хаду. Аксана зразумела гэта, калі разоў колькі ён не адгукваўся на яе словы. Потым спатыкнуўся, упаў на калені. Аксана падхапіла яго.

— Ты спіш, Стась?

— Я сплю. Ты знаеш, я нават бачу сны. Во зараз — многа людзей. Як бы ў нейкім парку. Святочныя людзі. Радасныя. Калі ты бачыла радасных людзей? І ад таго мне стала лёгка, я фізічна адчуваў, як з цела майго выцякае, як нясвежая кроў, чорная стома. А з паветра, празрыстага, сонечнага, улівалася ва ўсе поры цела нябачная бадзёрасць. Што бальзам. І міг, нейкі міг мне стала вельмі лёгка. А разбудзіла ты — і ногі што чыгунныя.

— Дай я пранясу мяшок.

— На.

І зноў ён спаў ідучы. Аксана падтрымлівала яго пад руку, каб не спатыкнуўся.

— Паспім, Стась.

— Паспім, — згадзіўся ён, хоць раней настойваў, што паспяць яны ўдзень, у надзейным лесе, разведаўшы наваколле.

Але яны ўжо з паўгадзіны ішлі па лесе і пераканаліся, што гэта вялікі лес.

Збочылі з дарогі як можна далей і леглі пад густой елкай на мяккі мох, падаслалі Аксанін плашч, накрыліся цёплым паліто, якое даў Чурсік, і ў міг заснулі.

Але, выходзіць, дарога падвяла іх, напэўна, яна рабіла круты паварот у той бок, куды яны аддаляліся, а ў сапраўднасці зноў набліжаліся і, не выйшаўшы на яе зноў, леглі за якія тры дзесяткі крокаў.

Аксана прыпаднялася. Ужо добра развіднела. Але дрэвы расплываліся ў марозным тумане. Дальнія дрэвы. А фурманку яна ўбачыла — да яе рукой падаць. Невялікі, але ладны гняды конь. На возе, у перадку, фурман. Едзе павольна. Хто ён? Ранні селянін па дровы? Ляснік? Аксана не разгледзела добра, але ёй не спадабалася фуражка ездавога. Падобная на паліцэйскую, хоць, магчыма, і леснікоўская.

Чалавек ад'ехаў сотню крокаў, за елкі, тпрукнуў, спыніўся. Конь сыта фыркнуў.

Тады Аксана разбудзіла Стася, разбудзіла па-мацярынску, як будзяць дзіця, — пацалавала ў вусны, зашаптала:

— Прачніся, Стасік. Чуеш, фыркае конь? Міма нас праехаў нехта, на возе.

Ён паступіў не вельмі асцярожна: адразу падхапіўся, схапіў мяшок, паліто.

— Бяжым.

Нізка схіліўшыся, яны пабеглі пад кашлатыя елкі. Але елак адна града, а далей пачынаўся асіннік, рэдкі, голы.

Аксана азірнулася і ўбачыла, як мільганула паміж дрэў форменная фуражка.

— Ён бяжыць за намі.

— Бяры правей, у ельнік. А я спытаю, што яму трэба.

— Стасічак, не страляй, калі ён... Напалохай.

Кінуўшы Аксане мяшок, Шабовіч дастаў з кішэні «вальтэр», узвёў і лёг паміж купінамі. І ў гэты ж міг грымнуў вінтовачны стрэл. Адзін, праз нейкі час другі. Гухнула, што з пушкі, ажно з асін пасыпалася сухое лісце.

Заканчэнне будзе.

Мал. **А. Карповіча.**

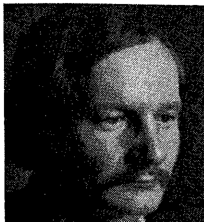

Уладзімір Мароз

ВЯРТАННЕ

Апошні святлафор — і вырываемся
У ясны і вятрысты краявід.
Муры, бывайце!
Хутка аддаляемся,
Матор імкліва цягне ў волі вір.

Туды наш шлях, дзе хаты некаменныя
Стаяць-жывуць зусім без цеснаты.
Дзе ранкам будзяць пеўні званкаспеўныя,
Ажно гараць ад грабянцоў платы.

А наша хата і зусім прыволіцца —
Жыве наўзбоч і вёскі, і дарог.
Душа ніколі тут не заняволіцца,
Бо гэта меса, пэўна, бог бярог.

У кожнай хаце ёсць вясёласць з ласкаю,
Спакой грыбны і светлы у лясоў.
І прыйдзе ноч, як у дзяцінстве, казкаю
І закалыша светлай марай сон.

СЕРАБРАНКА

...Калісь былі тут Срэбныя Млыны —
Святлом зіхцелі, яснаю пяшчотай...
Перамалолі іх, а не яны —
І нехта ганарыцца умалотам.

Ну ведама — паўстаў мікрараён,
Народу процьма, шлях грыміць трамвайны.
Той звабны час амаль што не відзён...
І так абрыдла шэрая звычайнасць.

Іду на бераг Свіслачы-ракі
І слухаю мінуўшчыны пававы.
Як я — вось тут стаяў юнак, які
У непарушнасць свету чыста верыў.

Зарэчны парк там, сколак даўніны,
Збярог сябе, людской не зведаў ласкі...
Прыслухайся — пачуеш, як Млыны
Яшчэ і сёння срэбна баюць казкі.

ПАЎДНЁВАЕ

Спякотай падсмажаны дзень
Тапталі па вуліцах горада.
Хаваўся, пацвельваўся цень
Жадана, і мройна, і горача.

Знайсці немагчыма куток,
Дзе можна было б прыпыніцца
Каб смагі пазбыцца густой,
Пяшчотнай гаючай напіцца.

Бо смага і вусны і рот
Спаліла,
Душу разам з целам.
Кашулі выдубліваў пот
І перафарбоўваў набела.

Зусім не такога цяпла
Імкнулі,
Другой асалоды.
Упоперак рэчка цякла,
Але не адкрыла нам броду.

СУМ ПА ФРАНЦІШКУ СКАРЫНЕ

Брат мой на месяц і зоры
Цяжкі пагляд не падыме.
Мякка, ціхмяна агорне
Сум па Францішку Скарыне.

Тайна улоння сусвету
Так і знікае загадкай.
Сонца ўзыходзіць над светам,
Хочаш — рукою пакратай.

Дня скрыжаванне і ночы —
Толькі імгненне, не болей.
Годнасць глядзіць вочы ў вочы,
Нельга яе заняволіць.

Працу, служэнне айчыне,
Сонца, і месяц, і зоркі.
Добра. І ўсё ж на чужыне
Сум не салодкі, а горкі.

Толькі адданыя словы,
Ў бездань пазнання прарывы.
Брат мой, ачніся нанова!
Дзякуй,
Францішак Скарына.

■

Хата ўрастае ў зямлю,
Глыбей карані пускае.
Трывалая, хоць і старая,
Хата ўрастае ў зямлю.

Яе не аддзеліш ніяк
Ад дрэў, і ад траў, і ад поля,
Яна — векавое прыволле.
Яна — радаводны наш знак.

І мы з кожным годам мацней,
Глыбей у жыццё урастаем,
Вытокі свае адкрываем,
Каб промні не згаслі надзей.

І нас не спрабуй аддзяліць
Ад роднай зямлі, Беларусі,
Ад вечнай зямлі, Беларусі,—
На ёй да спачыну нам жыць.

ТРЫВОГА

І пакінула вера людзей —
Не знаходзяць нічога святога.
Збракавала любві і надзей.
Недзе блытае побач трывога,
Сумны верш так і просіцца сёння,
Ён трывожыць, заснуць не дае.
На збяднелым жыцця перагоне
Кожны ведае меркі свае —

Ні назад, ні наўзбоч, ні уперад.
Каб другога пачуць і паслухаць,
Трэба зноўку ў святое паверыць
І паклікаць да брацтва па духу.

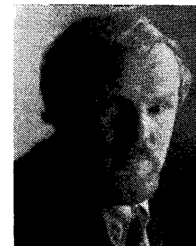

Леанід Дайнека

ЖАЛЕЗНЫЯ ЖАЛУДЫ

РАМАН

Была Чорная Русь, была Чырвоная,
ёсць Русь Белая, але ніколі не было і
(дай, неба!) ніколі не будзе Русі Шэрай.
З перадуманага

— Хто пасадзіў вас, дубы Панямоння?
— Пярун і Пяркунас.
Невядомы беларускі паэт
XVI стагоддзя

Кожнаму насельніку цудоўнага беларускага
краю ўласціва любіць даўніну сваёй зямлі,
цікавіцца ёю.
Зміцер Леанардаў. «Полацка-Віцебская старына», выпуск II, 1916 г.

НЕКАЛЬКІ СЛОЎ ПРА ТОЕ, ЯК З'ЯВІЛАСЯ ГЭТАЯ КНІГА.

Усё пачалося з таго, што мне і маім калегам-пісьменнікам нарэзалі ў чыстым полі па чатыры соткі зямлі і прапанавалі зрабіцца садаводамі-аматарамі. Я, параіўшыся з жонкаю і сынамі, згадзіўся. Не тое, каб было ў мяне дужа шмат часу, але я ўспомніў, што я — сялянскі сын, ажыў ува мне сялянскі патрыятызм, які (вось дзіва!) ластаўчыным нявынішчаным гняздом ляпіўся ў душы. А мне ўжо гадоў дваццаць, калі не болей, здавалася, што я стопрацэнтны гараджанін. «І Парыж калісьці быў вёс-

каю»,— бадзёра сказаў я сам сабе, купіў новую вострую рыдлёўку, апрануўся папрасцей і паехаў электрычкаю на сваю фазэнду. Дадому прыцёгся позна ўвечары. Балела спіна, смылелі далоні. Жонка са шкадаваннем пазірала на мяне. «Ці ёсць у нас родзічы або знаёмыя сярод палярных лётчыкаў?» — звышбадзёра спытаўся я ў яе. «Навошта табе?» — не зразумела, разгубілася жонка. «Ды праз год трэба заказваць грузавы самалёт. Завалім Нарыльск беларускімі агуркамі і клубніцамі».

Гэта, вядома, быў жарт. Але капанне на невялічкім участку захапіла мяне і ўсіх маіх сямейцаў. Мы, як, дарэчы, і нашы суседзі, пакрысе пачалі адчуваць сябе антэямі, якім дае сілу адзін толькі дотык да роднай зямлі. А я ж капаўся на ўчастку цэлае лета, бо вырашыў уласнымі рукамі заліць падмурак пад хату.

Трэба зазначыць, што сыны ў мяне з фантазіяй. «Добра было б выкапаць зараз паўнюткі гаршчок золата»,— сказаў аднойчы малодшы сын, выціраючы з ілба гарачасалёны пот. «Золата? На гэтым полі?» — іранічна глянулі на яго старэйшы і сярэдні мае сыны. Юныя няверы мелі рацыю. У свой час гэтая зямля стваралася не для золата. Калісьці ледавік, як няўмольны магутны бульдозер, прыпоўз сюды са Скандынавіі і страціў сілу, пакінуўшы пасля сябе безліч марэнных узгоркаў. Не адну рыдлёўку разбіў я з сынамі аб камяні. «Добра было б выкапаць тут старадаўнюю берасцяную грамату,— не здаваўся малодшы.— Да Заслаўя адсюль два кіламетры, а Заслаўю — тысяча гадоў». Пры гэтых словах ягоныя апаненты прыціхлі і спарней налеглі на рыдлёўкі. А я з нечаканым сорамам адчуў, што яшчэ тыдзень-другі, і садавод накаўціруе ўва мне пісьменніка, які, як пішуць крытыкі-ўсяведы, «распрацоўвае гістарычную тэматыку». Я ж і сапраўды капаюся ў святой зямлі! Амаль тысячу гадоў назад тут магла хадзіць Рагнеда! Ізяслаў мог ехаць следам за маці на рахманым нетаропкім коніку! Будучы полацкі князь быў яшчэ дзіцем, і яму давалі адпаведнага каня! Я пляснуў рыдлёўкай аб гліну, пайшоў у суседні гаёк, у роздуме стаў пад маладой бярозаю...

Назаўтра ў нашым сямейным катлаване, які мы капалі ўжо месяц, пачалі адбывацца цуды. «Знайшоў!» — крыкнуў раптам старэйшы сын, укленчыў і голымі рукамі пачаў разграбаць рыжы вільготны жвір. «Нейкая жоўтая папера! Нейкія старадаўнія пісьмёны!» — усхвалявана залапаталі два астатнія мае жэўжыкі. Ах, манюкі! Ах, мілыя сабачаняты! Вось чаму яны ўвесь вечар круціліся ўчора, як змоўшчыкі, каля газоўкі — рыхтавалі, капцілі «старадаўнюю паперу», а сёння падкінулі яе ў катлаван. Класічны прыклад навукова-археалагічнай фальсіфікацыі! Было ўжо такое, сынкі, не раз было. Нядаўна я даведаўся, напрыклад, што ёсць вучоныя, якія катэгарычна адмаўляюць існаванне ўсёй **антычнасці,** гэта значыць не вераць у старадаўнюю Грэцыю і Рым, на ўсе гэтыя цудоўныя статуі, будынкі, фрэскі. Маўляў, іх «падрабілі» тытаны Адраджэння. Шмат жа давялося б ім падрабляць! Але як бы там ні павярнулася, я быў удзячны сынам за своечасовы напамінак, што зямля, на якой мы будавалі сваю хату, не магла быць і не была бясплоднай у гістарычным плане. Гісторыю і экзотыку мы, беларусы, шукаем звычайна ў Францыі, чытаючы Дзюма, у Англіі і Шатландыі, чытаючы Вальтэра Скота. Але яшчэ Сенека сказаў: «Радзіму любяць не за тое, што яна вялікая, а за тое, што яна радзіма».

Так з садавода-аматара я зноў ператварыўся ў белетрыста. І ўсе мае думкі ўладна прыцягнуў, прывабіў да сябе паўночна-заходні кут Беларусі. Сапраўды, мы шмат ведаем, шмат чыталі пра Полацк і Мінск. А што мы ведаем (прабач, Заслаўе) пра Навагрудак? Толькі тое, што там ёсць замак Міндоўга і што ў тым краі нарадзіўся і тую цудоўную зямлю да самай смерці апяваў Адам Міцкевіч, называючы яе «Літвою». У галаве ў мяне, як стрэмка, засела: Навагрудак, Навагрудак... Я не раз бываў там, бачыў залітую месячным святлом Свіцязь, кратаў рукою халодныя валуны Міндоўгавага замка. Здалёку руіны замка нагадваюць зубы, іклы нейкай дагістарычнай жывёліны, якая ў страшэннай напрузе хоча выпнуць з-пад зямлі галаву.

Мяне зацікавіла сама назва горада. Чаму — Навагрудак? Гэта вынік паланізацыі, тлумачылі мне. Слова «гарадок» пад уплывам польскай мовы пачало вымаўляцца як «грудак». Але я паспрабаваў не згадзіцца. А чаму гэта назва не магла пайсці ад старадаўняга беларускага слова «груд», «грудок», што азначае ўзвышанае месца, бугор? Прыйшлі аднекуль аднойчы людзі, убачылі прыгожае высокае месца, новы груд, і заклалі горад, сказаўшы: «Хай пад божым сонцам будзе новы град на новым грудзе». Але, калі я перачытаў беларуска-літоўскія летапісы, давялося адмовіцца ад сваёй, здавалася б, такой абгрунтаванай і смелай думкі. Усе летапісцы называлі горад «Новогородком», а жыхароў горада — «новогорожаны», «новогорожане». Значыць, усё-ткі не «груд», а «горад», «гарадок».

Вельмі хвалявала мяне, вельмі прымушала працаваць маю думку і фантазію тая акалічнасць, што ў свой час Навагрудак быў сталіцай Вялікага княства Літоўскага. Дарэчы, у «Большом советском энциклопедическом словаре» аб гэтым не сказана. І, дарэчы, нельга прайсці міма такога факта: наша навука тую беларуска-літоўскую дзяржаву, сталіцай якой быў Навагрудак, упарта называе Вялікім княствам Літоўскім, а летапісцы называлі яе Вялікім княствам Літоўскім, Рускім і Жамойцкім.

Адным словам, я захварэў Навагрудкам. Гэта было як шыфр, як таемны сігнал — Навагрудак, або Нава́градак, як называе сёння гэты горад мясцовы люд. Варта было пачуць, прачытаць гэта слова, і адразу бачыўся Нёман, бацька-Нёман, як заве яго народ, адразу далятаў гром лютых сечаў, хруст дзідаў, іржанне коней, крыкі вояў. Мне здавалася, я чую нямоўчны шум бору, шолах бясконцага дажджу, бачу крыжыкі птушак на небасхіле. Куды ляцяць вольныя птушкі? Хто іх чакае? Можа, яны стукнуць у акенца, прарэзанае ў суровай каменнай сцяне. Бледны дзявочы твар свеціцца ў цемры акенца. Даўно заснуў горад. Наўкола — змрок, халадэча... Толькі не спяць вартавыя і закаханыя. Чуйна прыслухоўваецца дзяўчына — вось-вось павінен прагучаць тупат конскіх капытоў. Сядміцу назад малодшая дружына пайшла ў наезд за Нёман, каб мячом і дзідаю пералічыць рэбры ў крыжакоў. Прывязі, прывязі каханага, конь, а не залітае цёплай крывёю сядло.

Па даверлівасці і нявопытнасці я расказаў аб сваіх «навагрудскіх мроях» аднаму вядомаму, хоць яшчэ і маладому, журналісту. Яго ўжо называлі ў «абоймах», і ён хадзіў з пузатым жоўтым партфелем, напакаваным рукапісамі, з радасным бляскам геніяльнасці ў вачах.

— Кінь, стары,— хіхікнуўшы, сказаў гаспадар жоўтага партфеля.— Навошта табе ўсё гэта? Навагрудак, Літва, крыжакі... Ты ж не Адам Міцкевіч. Пішы пра сучаснасць. Хочаш, паедзем у Салігорск. На радыё нарысок пра шахцёраў заказалі. А гісторыя...— ён махнуў рукою.—Пустое ўсё гэта, неперспектыўнае.

Я тады змоўчаў, але падумаў сам сабе, маючы на ўвазе гэтага звышупэўненага рыцара сучаснай тэматыкі: «Дрэнная тая птушка, якая брудзіць уласнае гняздо». І адразу ж мне ўспомніліся словы мудрага чалавека: «Час і наша жыццё, як страла, ляцяць у адным кірунку, уперад. Назад мы можам рухацца **толькі памяццю**».

Чаму мы ў большасці сваёй не ведаем імёнаў уласных прадзедаў? Вы скажаце, што мы не шляхцюкі, не дваране, што рабочыя або сяляне з-за сваёй сацыяльнай забітасці і прыніжанасці не мелі магчымасці цікавіцца сваім радаслоўным генеалагічным дрэвам. Што ж, у гэтым ёсць рацыя. Але кітайскія і в'етнамскія сяляне, калі іх спытаць, упэўнена назавуць імя любога свайго продка, які жыў тысячу гадоў назад. Значыць, трэба вучыцца гістарычнай памяці. Іншага шляху няма, калі мы хочам застацца народам.

Думаючы пра ўсё гэта, адчыняю жалезныя дзверы памяці, бяру ў руку пяро.

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

I

У лютую чэрвеньскую спёку прывалокся з-за Нёмана калека. У яго не было левай рукі і правай нагі. Заместа іх з дзіравага запыленага радна тырчалі кароценькія чырвоныя кульцяпкі. Мухі, чорныя і сінія, роем насіліся над ім, садзіліся на непакрытую спатнелую галаву, нават на бровы і вейкі, нібыта быў ён ужо мерцвяком.

Яму адчынілі браму новагародскага замка, і ён адразу ж упаў, уткнуўся тварам у гарачую зямлю, заплакаў. Крываваты дубовы driving?

Новагараджане, усхвалявана перагаворваючыся, стоўпіліся вакол прыхадня, чакалі, пакуль ён аддыхаецца і можна будзе распытаць яго. Нехта здагадаўся прынесці карэц з халоднай вадою. Калека, не ўстаючы з зямлі, доўга піў, аж нешта шчоўкала ў ягоным горле.

— Ты хто? — не вытрымаў, прысеў побач з ім на кукішкі новагародскі меднік Бачыла.

— Чалавек, — ледзьве варушачы языком, адказаў калека.

— Бачу, што чалавек, — зазлаваў меднік. — Але хто цябе так абкарнаў, як бярозу пры дарозе?

Бачыла быў чалавек вельмі цікаўны, гаваркі. Нездарма новагараджане жартавалі, што, калі меднік гаворыць, у яго агонь з рота скача. Бачыла аж працінаў калеку зялёнымі, як маладая трава, вачамі.

— Хто ты? — насядаў ён. — Скажы.

— Слізкі ж у цябе язык, — не вытрымала ўдавіца Мархва. Мужа яе, дружынніка Астаха, у мінулым сонцавароце забілі тэўтоны.

Бачыла, як шылам кальнуў, зірнуў на ўдавіцу, хацеў ударыць гняўлівым словам, але ў натоўпе прашумела:

— Далібор ідзе... Далібор...

Княжыча Далібора ўсе пабойваліся. Было яму толькі васемнаццаць сонцаваротаў, але постаць меў карчавітую, далоні каляныя, чэпкія, твар нахмурана-суровы, а вочы няўсмешлівыя. Чорныя валасы густой грывою спадалі на загарэлую да цемнаты шыю. Далібор уладным позіркам як бы рассунуў перад сабой натоўп, спытаўся, узяўшы рукі ў бокі, у прыхадня:

— Адкуль ты і што табе трэба ў Новагародку?

Ён заўсёды стараўся гаварыць «па-княжаму» — Наваградак называў Новагародкам.

Калека ўздрыгнуў, выгінаючыся ўсім тулавам, няўклюдна сеў на пясок. Хацеў устаць перад княжычам, але не змог, не хапіла сілы, і ён сказаў, седзячы:

— Як вада да вады, так і кроў да крыві дарогу знойдзе.

— Калі я цябе зразумеў, ты з Новагародскай зямлі? — строга звёў чорныя бровы Далібор.

— Сысунком-млекасосцам купала мяне маці ў Нёмане, а завуся я Валасачом. Нагу ж і шуйцу * нямчыны мне адцялі, — хуценька адказаў калека. Ён пазіраў то на Далібора, то на людзей, што маўкліва абкружалі княжыча і яго. Страх ліпеў у самай глыбіні зрэнак. Нібы чакаў знявечаны Валасач, што вось зараз, праз міг, адбудзецца нешта дужа непажаданае, прыкрае. І сапраўды, удавіца Мархва (а яна па ўзросце была самай старэйшаю з новагараджан, што сабраліся тут) раптам войкнула і аж прыкрыла абсіверанай даланёю вочы.

— Дык гэта ж вяшчун з Цёмнай гары, — спалохана і разгублена прамовіла яна. — Як я яшчэ зялепухай-дзеўчынёхаю была, ён на Цёмнай гары сядзеў, святое вогнішча паліў. Бацька князя Ізяслава, князь Васілька, прагнаў яго за Нёман, у пушчу. І ягоных старцоў-ведуноў прагнаў. Дванаццаць старцоў жыло на гары. Праўда ж, ты — вяшчун?

Пры гэтых словах удавіцы Валасач з палёгкаю ўздыхнуў, нібы скінуў з плячэй і душы камень-жарнавік. Лагодная ўсмешка ўспыхнула на твары.

— Пазнала. Вяшчун я, — з нейкай задаволенасцю сказаў Валасач і глянуў на Далібора. — Твой дзед знішчыў наша капішча. Звер-зверам быў твой

* Шуйца—левая рука.

дзед. А зараз, княжыч, загадай мне прынесці кавалачак хлеба і жменьку вады. Чалавек датуль жыве, пакуль есці хоча.

Ён засмяяўся. І ўжо ні кропелькі страху не было ў позірку.

— Ты, — аж задыхнуўся ад гневу Далібор і нават узмахнуў кулаком. — Камар балотны. Чарвяк падземны. Як смееш майго дзеда, новагародскага князя, сваім брудным языком бэсціць?

— Загадай жа, княжыч, адсекчы мне астатнюю руку і нагу, — спакойна сказаў Валасач, — або загадай прынесці хлеба.

Далібор пры словах калекі гнеўна пачырванеў, крута павярнуўся, амаль пабег у бацькаў церам. Бачыла-меднік, што цікаўна стаяў у княжыча за спіною, не паспеў адскочыць убок і схапіў поўху. Меднік цёр вуха, а Далібор, шпарка крочачы ў церам, чуў, як былы вяшчун казаў новагараджанам:

— Прыпоўз паміраць на родную зямліцу. У кожнага з жывых такое будзе. Але не гэта страшна мне. Страшна тое, новагараджане, што сіла вялікая і злая ідзе на нас. Жамойту тэўтон падмяў пад сябе. Ідзе сюды. Нікога не шкадуе.

«Я загадаю кінуць яго ў вір галавою, — задыхаючыся, думаў Далібор. — Не, няхай цемрука раздзяруць на кавалачкі сабакі. У бацькавых пастухоў добрыя псяюхі».

Разгневаны княжыч па адкрытай засланай мядзведжымі і барсуковымі шкурамі галерэі ўзбег на другі ярус церама і вока ў вока сутыкнуўся з маці і братам Някрасам.

— Глебачка, — ласкава сказала княгіня Мар'я і пагладзіла сына па чорнавалосай галаве, — чаму ты такі невясёлы?

Хрысціянскае імя ў яго было Глеб, ён не любіў гэта імя, але маці ўпарта называла яго толькі Глебам, Глебачкам, бо князь (а яна вельмі хацела, каб яе сын стаў некалі новагародскім князем) не можа не быць хрысціянінам.

— Дажыў да старых капытоў, а розуму не мае, — злосна выдыхнуў Далібор, усё яшчэ ўспамінаючы дзёрзкага калеку.

— Пра што ты гаворыш, Глеб? — не зразумела маці.

— Там, каля замкавай сцяны, ляжыць прыблуда-калека, — стомленым голасам адказаў Далібор. — Агідны, мокры... Мухі з усяго Новагародка зляцеліся да яго.

— Дык у яго ж адзін капыт, а не два, — весела выгукнуў Някрас, малодшы Далібораў брат, і кпліва, як падалося Далібору, засмяяўся. «Ужо быў там, бачыў», — здагадаўся Далібор, глянуўшы ў цёмна-арэхавыя шчаслівыя вочы свайго вельмі прыгожага брата. Сябе Далібор лічыў непрыгожым і не вельмі каб перажываў раней, ды на васемнаццатым сонцавароце жыцця пакутліва пачаў разумець, што ў мужчыну жанчына шукае не толькі сілу, багацце, знаны род, але і лепасць твару. Нашто ўжо маці — заўсёды ласкавая, усмешлівая з ім, Даліборам-Глебам, — але і яна больш прывячае прыгажуна Някраса, у хрышчэнні Нікадзіма. Цяжка жыць на белым свеце, адчуваючы, што цябе родныя табе людзі любяць не на ўсё сэрца, не на ўсю душу. Яны хаваюць гэта, яны абсыпаюць цябе пацалункамі, але не-не дый мільгане ў позірку раптоўная халоднасць — так у зацішку цёплага маёвага лесу побач з яркімі вясёлымі кветкамі надараецца ўбачыць вастразубы камячок нерасталага лёду. Чуў жа Далібор, як маці, разгневаная нечым, сказала пра яго: «Касавура гэты...» Ён і сапраўды, калі злуе, калі штонебудзь не ўпадабае, упарта схіляе лабатую галаву, касавурыць чорным вокам з-пад шырокага калматага брыва.

— Глеб, Нікадзім, — устрывожана глянула на сыноў княгіня, — пра якога калеку вы кажаце?

— Ды ляжыць там адзін ля сцяны. Смокча гразь, — весела сказаў Някрас. Ягоныя светла-русыя даўгаватыя валасы на канцах злёгку кучаравіліся, адлівалі цёмным золатам.

— Навошта такога пусцілі на дзядзінец? — захвалявалася княгіня. Яна, як з самага свайго дзяцінства помніў Далібор, не магла пераносіць, трываць рознае людское калецтва, чалавечую кроў. Неяк прызналася сынам, што маленькаю дзяўчынкаю ў начной апачывальні, калі яшчэ жыла ў Менску, бачыла жахлівую Маўку. У той Маўкі прыгожы белы твар, але няма спіны. Маўка нахілілася над маленькай князёўнай, пацалавала халоднымі губамі і раптам рэзка крутнулася, і ўбачыла змярцвелая князёўна ўсе яе ўнутранасці, усе вантробы, убачыла, як пругка сціскаецца і расціскаецца сэрца, як дыхаюць лёгкія, як трапечуць сіне-чырвоныя жылы... З таго часу палахлівая яна, як асінавы ліст, што ўздрыгвае нават ад птушынага свісту.

— Пойдзем, матуля, глянем на яго, — шырока ўсміхаючыся, прапанаваў Някрас. Княгіня пацямнела ў твары, з нейкім болем і шкадобай зірнула на малодшага сына, моцна сціснула цвёрдыя вусны.

— Не пайду, — адказала пасля маўчання. — Трэба, каб добрыя людзі дагледзелі яго, накармілі, напаілі... Загадай чаляднікам, Глебачка, — павярнулася яна да Далібора.

— Добрых людзей мышы паелі, — выгукнуў між тым Някрас і, шпарка збегшы па галерэі, накіраваўся да гарадской сцяны, дзе ўсё гусцеў натоўп. Далібор пайшоў за братам. Княгіня глядзела, як зыркае чэрвеньскае сонца няшчадна лье гарачыя прамяні на галовы яе сыноў, чарнавалосую і русавалосую, перахрысціла іх услед.

Валасачу ўжо прынеслі карчажку з халоднай вадой, удавіца Мархва разаслала на зямлі белы абрус, клапатліва паклала на яго хлеб, печанае мяса. Валасач з вялікім смакам еў, піў ваду і пачуваў сябе дужа шчаслівым чалавекам.

— Пэўна, багацеем зрабіўся ты ў чужых землях? — седзячы на кукішках каля Валасача, пацікавіўся меднік Бачыла.

— Э, які багацей з валачая *? — з хрустам абгрызаючы свіную костку, адказаў Валасач. — Па маёй адзежы вош вашанят водзіць. Хочаш, адну табе дам.

Ён памкнуўся рукою да сваёй загарэлай расхлістанай грудзіны. Меднік, як уджалены пчалою, ірвануўся ад калекі. Натоўп зарагатаў.

Валасач, задаволены сабою, старанна абгрыз костку, высмактаў з яе мозг, потым шпурнуў сабакам. Тыя пакаціліся клубком, толькі пыл за курэў.

— Нельга есці мазгі жывёліны, бо дурнем будзеш, — рашуча прабіўшыся праз натоўп, сказаў Валасачу Някрас.

— Княжычы прыйшлі, — усклікнуў калека. Здавалася, што ён вельмі ўзрадаваўся. Ён выцер сухім кулаком губы, потым растапыранай пяцярнёй пачаў шкрэбці сваю грудзіну. Далёка не кожны асмеліўся б рабіць такое ў прысутнасці княжычаў. Някрас грэбліва зморшчыўся, чмыхнуў носам, сказаў:

— Балотам смярдзіш... Мы ў Навагародку не любім такіх. Трэба загадаць нарэзаць свежай лазы, спусціць табе парткі і даць добрага прачуханца, добрую лазню. Згодзен на такое?

* Валачай — валацуга.

— Лёгка ўсё бяззбройнае, голае падпарадкоўваецца зброі, — усміхнуўся ў адказ Валасач. Новагараджане, што заціхлі пры з'яўленні княжычаў, навастрылі вушы. Дзіўныя словы гаварыў гэты прыхадзень, гэты былы вяшчун.

— І ці далёка ты хадзіў за Нёман? — стрымліваючы злосць, спытаў Далібор. Ён глядзеў на тоўстых мух, якія віліся над галавою калекі, глядзеў з агідай.

— На слабога каня болей мух садзіцца, — перахапіўшы ягоны позірк, прамовіў Валасач. — А хадзіў я далёка, ой далёка. Асабліва, калі маладзейшы быў і дзве нагі было. Пабачыў зямліцу. Вялікая яна, аж да мора. А за тым морам народ-жабаед жыве. Жаб травяных есць, як мы гавяду.

Пры гэтых словах усе новагараджанкі і некаторыя з мужчын зморшчыліся.

— Вялікая зямля, — вёў сваё Валасач. — Лясоў, балот-дрыгавін уга колькі. Быў я ў аўкштайтаў у градзе Кернаве, быў я ў літоўскага князя Міндога, які ў сваёй Варуце ў лясах ля ракі Руты сядзіць.

— У кунігаса Міндоўга быў? Які ён? — хуценька запытаўся Далібор. Голас у княжыча ўздрыгнуў, і ўсе заўважылі гэта. Але княжыч і не хаваў сваёй усхваляванасці. Апошнім часам і ад бацькі, князя Ізяслава, і ад новагародскіх баяр і купцоў неадноўчы чуў ён гэта імя: Міндог... Міндоўг... Нешта ад глухога яловага лесу, над якім стогне навальніца, было ў гэтым слове.

— Калі твой дзед, князь Васіль, знішчыў наша капішча, пайшоў я з надзейнымі людзьмі на ўсход ад Нава́градка, — з ахвотаю пачаў расказваць Валасач. — Там у пушчах літва сядзіць. Чаму да літвы пайшоў? А куды яшчэ ісці было? Не да нямчынаў жа, што прусаў у рабстве чорным трымаюць і на жамойтаў пруць. І ў Пінеск або Галіч ісці не выпадала — там татары, як крумкачы-мертвакпюі, кружыліся. Пайшоў я да літвы. Пайшоў таму, што народ гэты і тварам і звычаем на нас падобны. І веру дзядоў-прадзедаў яны моцна шануюць. У іх Пяркунас. У нас Пярун.

— У нас Хрыстос, — рашуча сказаў Далібор.

— Няхай сабе будзе і ён, — адразу згадзіўся Валасач, не панізіўшы і не павысіўшы голас. — Але я са сваімі людзьмі пайшоў да Пяркунаса святы агонь, святы зніч паліць. Пайшоў да святых дрэў, да зялёных дубоў.

— Цябе самога трэба спаліць, як струхлелы корч, — перапыніў яго Някрас.

Былы вяшчун пільна зірнуў на прыгожага княжыча, нешта шапнуў сам сабе.

— Што шэпчаш? — уз'юшыўся Някрас.

— З Перуном размаўляю, — адказаў Валасач.

— Брудны абрубак! — закрычаў светлавалосы княжыч і затупаў нагамі. — Гэта Хрыстос цябе пакараў! Глеб, — звярнуўся ён да брата, — пойдзем да бацькі, возьмем дружыннікаў, каб гэтага цемрука зашылі разам з ягонай блявоцінай у мяшок і ў Нёман завалаклі. Не! У суседняе балота, бо ў Нёмане вада гніць пачне.

Ён наўмысна прыпомніў хрысціянскае імя брата — Глеб, хоць у цараме, дома, звычайна зваў яго Даліборам. Далібору край як хацелася даведацца пра кунігаса Міндоўга, неахвотна згадзіўся ён з малодшым бра-

там, памкнуўся за ім, але былы вяшчун працяў Далібора вострым позіркам, павольна расчэпліваючы губы, сказаў:

— Як ты ні старайся, ніколі не зможаш змяніць колер сваіх вачэй.

Дзеля чаго сказаў ён такія словы? Што меў на ўвазе?

Княжыч Далібор пільна пазіраў на Валасача, напружана ўдумваючыся ў пачутыя словы. Вешчуны, былыя або сённяшнія, дарма слоў на вецер не кідаюць — усё ў іх узважана, адмерана, усё мае патаемны сэнс, трэба толькі дужа захацець. Сказана ж у святым пісанні, што на адно сонца глядзяць усе жывыя людзі і некалі, праз вякі, павінны сталкавацца, паразумецца між сабою.

— Адзінаўладцам літоўскім хоча зрабіцца Міндоўг, — пасля кароткага маўчання загаварыў Валасач, напэўна ж, здагадаўшыся, якіх слоў чакае ад яго княжыч Далібор. — Ліцвіны Міндоўгавы ідуць у бой у мядзведжых шкурах і равуць, як мядзведзі. Не хацеў бы я яшчэ раз глянуць у вочы Міндоўгу. Ён, кунігас, карае жахлівай смерцю ўсіх сваіх сяброў маладосці, каб астатняя літва думала, што ён не нарадзіўся ад смяротнай жанчыны, а як кавалак гарачага жалеза ўпаў з нябёсаў. Сын у яго ёсць, Войшалкам клічуць. Ён і сапраўды — вой шалёны, сэрца мае суровае, як у свайго бацькі. Але бачыў я аднойчы, як ён плакаў, схаваўшыся ў лесе.

Далібор прагна слухаў пакалечанага вешчуна і быццам бачыў непраходную пушчу, дзе ўладарыць Міндоўг з Войшалкам, звярыныя сцежкі, засыпаныя мяккім лісцем і расой, залатыя іскры ручаёў.

— Пойдзем, Далібор, — тузануў брата за рукаў ільняной кашулі Някрас. Далібор схамянуўся, са шкадаваннем пайшоў следам за Някрасам.

— Не хоча пакланіцца Міндоўгу літва, але што паробіш, — казаў наўздагон ім Валасач. — Кланяцца моцнаму нас навучыла маланка. У чыстым полі ў лютую навальніцу ўпадзеш на зямлю — і ты жывы.

Княжычы, не азіраючыся на вешчуна, шпаркім крокам рушылі да церама. Натоўп перад імі разломваўся, развальваўся на дзве палавіны, быццам бярозавы кругляк, у які ўпэўнена і лёгка ўваходзіць дубовы клін. Вельмі непадобныя былі княжычы. Грубая чарната валасоў Далібора, яго ная камлюкаватая постаць, вялізныя жылістыя рукі рэзка адрозніваліся ад шаўкавістай русявасці і гнуткасці малодшага брата. Не ведаўшы іх, можна было падумаць, што не з аднаго ж і таго мацярынскага лона з'явіліся яны на божы свет. Дарэчы, балбатлівыя доўгія языкі, а іх, як усюды, хапала і ў Новагародку, казалі, што ў свой час княгіня Мар'я мела салодкі грэх з адным з галіцкіх князёў. Вядома, такое казалі на пачцівай адлегласці ад князя Ізяслава, а то адразу загадаў бы набіць жалезных цвікоў у язык. Як бы то ні было, а браты-княжычы моцна сябравалі і адзін за аднаго не задумваючыся перарэзалі б глотку любому нядобразычліўцу.

Свайго бацьку, князя Ізяслава, яны сустрэлі на двары церама ў акружэнні купцоў і залатароў з вакольнага горада. Разам з князем быў навагародскі ваявода Хвал, высокі, магутнаплечы, са светла-жоўтымі, заўсёды як бы трохі мокрымі валасамі. Купцы і залатары пачціва пакланіліся княжычам і прыціхлі. Ваявода Хвал злёгку кіўнуў галавою. Князь Ізяслаў, убачыўшы сыноў, перапыніў сваю вельмі ажыўленую гаворку з купцамі і залатарамі, спытаў:

— Глеб і Нікадзім, вучыў вас сёння ляшскі настаўнік рукапашнаму бою?

На людзях ён ужываў толькі хрысціянскія імёны сыноў.

— Вучыў, — адказаў Далібор.

— А ты чаму маўчыш, Нікадзім? — незадаволена звярнуўся князь да малодшага сына.

— Вучыў, — паспешліва прамовіў Някрас і пачырванеў.

Ізяслаў, строга звёўшы густыя русыя бровы, падышоў да яго ўпрытык, сказаў, узяўшы сына за плячук:

— Даносілі мне чалядзіны, што няма ў цябе належнага старання ў войскіх справах, што з вялікай неахвотаю бярэш у дзясніцу сваю меч. Праўда гэта?

Нікадзім маўчаў. Князь Ізяслаў са злосцю глядзеў на доўгія сынавы валасы, што жаноча віселі-віліся ўздоўж ружовых шчок, на ягоную далікатную шыю, на вузкае падбароддзе, абсыпанае юначымі прышчыкамі. Вось гэтыя прышчыкі, такія безабаронна-пяшчотныя, гэтая не надта загарэлая скура, калі ўвесь горад пёкся пад сонцам, гэтыя бясхмарна-блакітныя прыгожыя вочы давялі князя да шаленства. «Ззяе, як вясновы ручай», — падумаў пра сына Ізяслаў і, каб не ўдарыць яго зняважлівым словам прылюдна, бо меў за сабой такі грэх, сашчаміў косці рук, хруснуў пальцамі. Някрасам па настойлівай просьбе княгіні Мар'і назвалі малодшага сына, схаваўшы пад такім імем прыгажуна. Доўга не знойдзе яго смерць, бо будзе шукаць непрыгожага.

— Да літвы паедзеш, Глеб, да Міндоўга. Праз сядміцу паедзеш з ваяводам Хвалам, — строга сказаў старэйшаму сыну князь і адвярнуўся. А сыны глядзелі на яго з замілаваннем, бо моцна любілі, хоць кожны па-свойму. Ізяслаў быў апрануты ў сіняе тонкай воўны карзно з чырвонымі разводамі на грудзях. На правым плячы карзно зашпільвалася вялікай срэбнай фібулай і давала волю правай руцэ. Левая рука хавалася пад крысом. Зялёную ядвабную кашулю з касым выразам, з якога вылузвалася магутная загарэлая шыя, цесна падпяразваў шырокі скураны пас. На ім зіхцелі рознакаляровыя металічныя бляшкі. На галаве ў новагародскага князя, хоць займала дых спёка, горда сядзела шапка з ярка-чырвонага сукна, аблямаванага светлым сабалiным футрам. Князь без шапкі не князь.

— Бацюхна, — трохі павагаўшыся, прамовіў Далібор, — вяшчун Валасач вярнуўся. Нагі і рукі не мае. Гаворыць, што нямчыны адцялі.

Гэта навіна, як заўважыў Далібор, здзівіла і адначасна ўзрадавала князя. Незразумела толькі было, чаго ён радуецца. У хрысціянскі горад вярнуўся паганец, і ўжо кіпяць, як мухі, каля яго людзі. Зноў могуць слабыя духам перавярнуцца ў паганства.

— Прыпоўз паміраць, — лагодным голасам сказаў Ізяслаў і, зняўшы шапку, трохі астудзіў ад ліпучага поту галаву.

Усе яны, князь Ізяслаў з сынамі, ваявода Хвал, купцы і залатары, пайшлі туды, дзе на самым санцапале сядзеў Валасач.

— Князь ідзе, — спалохана шапнуў вешчуну меднік Бачыла. — Пакруцішся ты зараз у яго, як бяроста на агні.

Але той і краем вуха не павёў. Сядзеў, шкроб пяцярнёй сваю грудзіну. Пэўна, столькі грозных і вялікіх людзей бачыў на сваім вяку, што патроху адвык іх баяцца.

Новагараджане адступіліся ад Валасача, далі праход князю.

— Ці ты гэта? — спытаў Ізяслаў.

— Я, прыснапамятны князь. Як ты яшчэ ўпоперак лаўкі ляжаў, мяне твой бацька, князь Васіль, прагнаў з Наваградскай зямлі, — адказаў Валасач.

— Чаго ж ты хочаш ад мяне?

— Хачу кончыць свой век на радзіме.
— А не баішся мяне?
— Кажуць, што ты князь акрутны *, але, бачыць неба, я не баюся цябе.

Такі адказ спадабаўся Ізяславу, і ён урачыста прамовіў:

— Бойся толькі бога, бо ўсе мы, і князі, і рабы, у божых руках. Ты быў віновен перад вечнай памяці бацькам маім, але я здымаю з цябе віну. Вяртайся на Цёмную гару і сядзі там да самай смерці сваёй. Можаш там агонь запаліць у гонар свайго Перуна.

Натоўп, як уражаны маланкаю, знямеў, а потым загаманіў на ўвесь рот, на ўвесь голас, і невядома было, ухваляюць або ганяць новагараджане княжую волю. Ды князь Ізяслаў не вельмі каб прыслухоўваўся да гаворкі. На сённяшні дзень ён моцна сядзеў у сядле, чэпкай рукой трымаў баяр, купцоў і ўвесь пасадскі люд. Новагародская зямля шырока рассунула свае межы, абапіраючыся на Нёман, вадзяны ход у Варажскае мора. Купцы з усёй Русі і амаль з усёй Еўропы прывозілі свае тавары і свае кашалькі са срэбрам у Новагародак. Гэта ў Полацку веча дакрычалася да таго, што полацкія князі сядзелі як вераб'і ў каноплях, баяліся дыхнуць без згоды веча. І што гэта дало? Страціў Полацк вусце Дзвіны, усе свае багатыя землі над Дзвіною. Лівы і латыгола, якія былі вечнымі даннікамі Полацка, ператварыліся ў тэўтонскіх рабоў. Кожны, хто мае меч і сілу, нясе гэты меч у Полацк і там гаспадарыць. У Новагародку зусім не такое. Тут калі князь, дык князь, калі халоп, дык халоп. Тут усе жывуць па ўставах князя Ізяслава Васількавіча, нястомнага ў сечы і ў працы нашчадка менскіх Глябовічаў. Як жа не быць нястомным яму, князю, калі, куды ні кінь вокам, акружаюць Новагародскую зямлю моцныя вастразубыя суседзі. Татары прыйшлі са стэпаў, разбурылі стольны Кіеў, накінулі на выю аркан многім і многім народам і ўвесь час падціскаюць, трывожаць з поўдня. Спіш і, здаецца, чуеш, як грымяць капыты іхніх коней. З Варажскага мора, з прускіх земляў жалезнай гарой навальваюцца тэўтонскія рыцары. У іхніх атрадах ёсць рыцары-ключы, што нясуць у бой сцягі, на якіх крывёй ворагаў намаляваны ключы ад божага неба. Князь Канрад Мазавецкі, пэўна, ужо не раз праклаў той дзень, калі запрасіў рыцараў з Паноніі, дзе яны ваявалі супраць уграў, да сябе пад бок, каб кінуць іх на прусаў. Рыцары, як тая амяла, усмакталіся-ўпіліся і ў прускую, і ў польскую зямлю. Але і сам Канрад, як толькі выпадае магчымасць, вядзе сваіх ляхаў на Валынь, на суседніх яцвягаў. Сонцаварот назад разам з князем Данілам Раманавічам Галіцкім і кунігасам літоўскім Міндоўгам ударыў Ізяслаў па Канраду.

— Навошта, бацюхна, вешчуну ласку сваю княжацкую дорыш?—занепакоена спытаў Далібор. Ён, як і Някрас, думаў, што загадае бацька біць прыблуду свежай лазой, гнаць у каршэнь, ды атрымалася неспадзяванка.

— Няхай сядзіць на Цёмнай гары,—гледзячы ў чорныя вочы сыну, сказаў Ізяслаў.—Трэба нашай Новагародскай зямлі з Міндоўгам пабрацімства ўзяць. Сёння ён самы моцны і пакуль што самы ўдачлівы кунігас у Літве. Міндоўг, як і ўсе ягоныя аднапляменнікі, паганец. Няхай жа глядзіць і ведае, што мы, новагараджане, можам розных багоў шанаваць. Молімся Хрысту, але і не тушым зніч, які запаліў Пярун.

Ён паклаў Даліборy цяжкую руку на плячо.

* Акрутны—грозны, жорсткі.

— Да Міндоўга пасылаю цябе, сын. Памятай: на вялікую справу ідзеш. Разам з ваяводам Хвалам выведай, вынюхай, чым жыве Літва. Пільны вокам і цвёрды сэрцам будзь. Потым усё мне раскажаш. Веру табе так, быццам пасяліўся ў тваёй душы і яе дыханне чую.

Далібор, уражаны такімі словамі, прыкусіў губу, нізка пакланіўся бацьку.

II

— Чаму мяне разам з табой не захацеў бацька паслаць?—усхвалявана запытаў у брата Някрас, як толькі яны засталіся адны.

— Не ведаю,—са спачуваннем гледзячы на яго, адказаў Далібор. Яны залезлі на самы верх вежы, што ўзвышалася над дзядзінцам. Вежу яшчэ не дабудавалі. Велізарныя камяні, звезеныя з глухіх мясцін, грэлі пад пякучым сонцам шурпатыя бакі. Шмат холаду было ў камянях, але чалавек сабраў іх разам, навекі склеіў-злучыў іх між сабой вапнаю, і яны былі ўжо сцяной, вежай. І яны наліваліся цяплом і сілай, каб потым, калі пойдзе на прыступ вораг, устояць у самым лютым агні.

Браты на нейкі міг адчулі сябе птушкамі, што ўзляцелі над родным горадам. Далёка бачылася з вышыні. Новагародскі дзядзінец мясціўся на высокім узгорку, але людзі зрабілі яго яшчэ вышэйшым, нанасілі зямлі і камянёў. На суседнім ніжэйшым узгорку зіхцеў рознакаляровымі вокнамі багатых сядзіб, грукаў малаткамі кавалёў вакольны горад. Як два гнязды адной магутнай птушкі былі яны, вакольны горад і дзядзінец Новагародка. З поўначы і захаду вакол дзядзінца быў пракапаны роў. Дзёгцярна-чорная вада ў ім блішчэла пад сонцам. Побач з ровам грозна ўзвышаўся земляны вал, асядланы дубовай сцяной. Паднóжжа вала было выкладзена камянямі. У вакольным горадзе на храме Барыса і Глеба свяціўся вялізны срэбны крыж, асяняючы хрысціянскія магілкі. На магілках аддавалі зямлі толькі новахрышчаных дзяцей. Іхнія дзяды-прадзеды ляжаць у паганскіх курганах, якія даўно зараслі лесам і якіх так шмат каля Новагародка.

— Калі б я пачынаў будаваць наш горад, я абавязкова паставіў бы яго на Нёмане. Чаму новагараджане вырашылі сяліцца ўдалечыні ад ракі?—у глыбокім одуме прамовіў Далібор.—Тавары з Варажскага мора і з Русі да нас трэба цягнуць на калёсах і санях па сухапутку. Які гэта горкі пот, я сам зведаў, калі ішоў з бацькавым абозам з Менска.

Някрас, пазіраючы ўдалячынь, прыкрываючы далонню вочы ад сонца, няўпэўнена сказаў:

— Можа, яны баяліся ракі.

— Баяліся ракі?—здзівіўся Далібор.—Хіба можна баяцца ракі, вады, баяцца Нёмана? Хаця рака—дарога, а на дарозе сустракаюцца не толькі сябры. Пойдзем, Някрас, на вал. Там я ўчора шмат спелых суніц бачыў.

Браты хуценька спусціліся з вежы, подбегам прыпусцілі да вала. Далібор, як заўсёды, бег наперадзе. Някрас—следам за ім. Па вяровачнай лесвіцы, якую скінуў зверху вой-ахоўнік, яны ўзабраліся на вал, на дубовую сцяну, потым, абдзіраючы жываты, саслізгнулі са сцяны на знешні бок вала. Там укленчылі ў траву, кідалі ў рот буйныя падпечаныя сонцам ягады. У самай сіле быў звонкі летні дзень. Распрамянёнае сонца плыло над Новагародкам, над дзядзінцам і вакольным горадам, над пушчамі і лугамі, над курганамі, у якіх вечным сном спяць прадзеды. Вой на сцяне за-

плюшчваў вочы і ўсё роўна бачыў сонца — нязгасны залаты круг. Пчолы вылётвалі з глыбіні лясоў, пілі, аж захлынаючыся, гарачую духмянасць кветак, цяжка вярталіся дадому, да бортных дрэў, з дуплаў якіх, напоўненых па самы край, выліваўся, цёк шырокімі бліскучымі ручаямі іскрыста-жоўты мёд. Мурашкі і мухі прагна лезлі з усіх бакоў і тапіліся ў мёдзе.

— Ягада забівае кветку, — сказаў раптам Далібор, уважліва пазіраючы на прыгожы абліты сонцам сунічны кусток, дзе побач красаваліся чырвоныя ягады і пяшчотна-белыя падобныя на зорачкі кветкі. Някрас, нічога яшчэ не разумеючы з братавых слоў, сеў на кукішкі поруч з ім, плячо ў плячо.

— Бачыш? Ягада забівае кветку, — зноў паўтарыў Далібор, не адрываючы позірку ад сунічнага кустка. І як бы нейкая заслона адчынілася братам, як бы ўпаў змрок з вачэй і яны на кароткае імгненне глянулі ў самы корань усяго існага. Нараджэнне ягады было смерцю кветкі. І гэтак — усюды, гэтак — заўсёды. Радасць і боль жыцця былі зліты ў адно цэлае.

— Княжычы, што вы там знайшлі? — гукнуў са сцяны русабароды вой. Пот цёк па ягоных маладых шчоках. Далібор з Някрасам, быццам пабуджаныя гэтым голасам, зірнулі адзін на аднаго, засмяяліся. Потым прутка ўскочылі на ногі, каб бегчы ў церам да настаўніка-ляха, і тут заўважылі на лугавіне, што была побач з валам, вешчуна Валасача. Ён сядзеў на траве, падставіўшы змарнелы твар сонцу, і шчасліва ўсміхаўся. Ды зусім не вешчуну здзівіліся яны. Побач з ім сядзела маладзенькая прыгожая дзяўчына ў скураным вяночку са шклянымі падвескамі і карміла Валасача суніцамі, дастаючы іх з невялікага лубянога кубарыка. Дзяўчына, пэўна, даўно ўжо бачыла княжычаў, бачыла, як шукалі яны ягады, але вось яны зірнулі на яе, і яна сарамліва зачырванелася, апусціла вочы з доўгімі светлаватымі вейкамі.

— Арол і арліца, — гучна сказаў Валасач княжычам, маючы на ўвазе сябе і дзяўчыну.

— Я яе ведаю, — шапнуў Далібор Някрасу. — Гэта дачка залатара Івана з вакольнага горада. Я толькі не ведаю, як яе завуць.

Яны смела, як і належыць княжычам, падышлі да вешчуна і незнаёмай дзяўчыны, спыніліся насупраць іх.

— Як цябе завуць? — спытаў у дзяўчыны Далібор.

Яна спалохана ўзнялася з травы, хуценька абцягнула, прыгладзіла адной рукою прыпол вышытай чырвонымі і чорнымі ніткамі белай ільняной кашулі, а ў другой руцэ моцна трымала кубарык, на самым сподзе якога яшчэ віднеліся ягады. У яе былі на дзіва чыстыя праменна-блакітныя вочы, роўны маленькі носік і пухлыя пунсовыя губы. І не ад суніц была свежая пунсовасць, а прыродная, дадзеная ад самага з'яўлення на белы свет. Калі яна ўзнімалася з травы, Далібору кінуліся ў вочы далонькі яе загарэлых рук, схаваных у доўгія рукавы. На запясцях рукавы былі сцягнуты ў зборкі, якія прытрымліваліся абручамі-бранзалетамі. У выразе кашулі княжыч убачыў пяшчотны пачатак цвёрдых смуглаватых грудзей.

— Я Лукера з вакольнага горада, — сказала дзяўчына.

— Ты дачка залатара?

— Усё княжыч Далібор ведае, — усміхнулася Лукера і ўжо смялей зірнула на яго.

Далібора ўразіла іскрыстасць яе вачэй. «Як вада ў Нёмане», — падумаў княжыч.

— Навошта з вешчуном водзішся? — строга спытаў ён у Лукеры.

— Папрасіў я, каб яна мяне пазёмкамі накарміла, — адказаў за дзяўчыну Валасач. — Дачка майго сынаўца *.

— Залатар Іван твой сынавец? — здзівіўся Далібор.

— А чый жа? Мой. Я, княжыч, з вялікага і багатага роду. У Навагрудку адвеку мой род адным з першых быў. А стары я, як вунь той дуб, што ў полі стаіць. Але жыву. Перунова страла яшчэ не паслана па маю душу. Зараз Іван прыгоніць з вакольнага горада коніка і паеду я на Цёмную гару. Ідзі, Лукера, — мяккім голасам сказаў ён дзяўчыне. — А праз сядміцу прыходзь з сяброўкамі сваімі да мяне на гару.

Лукера пакланілася Валасачу, пакланілася княжычам, паставіла каля Валасача кубарык з ягадамі і шпарка пайшла ў вакольны горад.

— Прыгожая яна, — задуменна прамовіў Далібор, праводзячы Лукеру позіркам.

— Прыгожая, — згадзіўся Валасач. — А ведаеш, калі чалавек прыгожы бывае? Калі душа ў яго спакойная, калі болькі на душы не сядзяць. Шмат пабачыў я людзей. Я малым хлапчанём бегаў тут яшчэ тады, калі пушча засявала поле вакол Наваградка дзікім насеннем. Колькі князёў бачыў я! Я быў у самога Крыва-Крывейты, пакуль не выгналі яго крыжакі з-пад святога дуба. Я сядзеў на Цёмнай гары, паліў агонь Перуну, і мне ўсе так верылі, што жанчыны з'ядалі адбіткі маіх слядоў на снезе. Вялікая зборня людзей жыве на зямлі, і мала між імі прыгожых таму, што неспакойныя душы маюць, таму што смерці баяцца. Не гнявайся дужатка на мяне, княжыч Далібор, але я скажу, што і ты непрыгожы.

Пры гэтых словах вешчуна Далібор злосна бліснуў вачамі. Ягоны ж малодшы брат нават сціснуў кулакі. Моцна сябравалі княжычы, хадзілі заўсёды разам, быццам злыганыя, і калі крыўдзілі аднаго, соль крыўды раз'ядала сэрца другому.

— Маўчы, дупло дубовае, — грозна сказаў Някрас, упрытык падступаючы да вешчуна. Такімі словамі хрысціяне заўсёды абражалі паганцаў, дзяцей Перуна. Але вяшчун спакойна глядзеў на княжычаў, спакойна сядзеў на траве і нават паспяваў лавіць у свой загарэлы кулак мух, што нястомна кружыліся над ім.

— Ад мух не адцерабіцца, — нібы пажаліўся ён. — А ты, княжыч, не сярдуй. Кажу табе так, бо моцную душу ў табе бачу, крамянёвую, жалезную. Вялікі лёс табе наканаваны. Праз усё ты пройдзеш, усяго паспытаеш. І радасць напаткаеш, і боль, і здраду. Памятай, што жыццё — пастаянная здрада. Вечар здраджвае раніцы, стары чалавек здраджвае самому сабе, які калісьці быў маленькім. Такую мудрасць я ад Крыва-Крывейты пачуў. І ты яе запомні.

— Бог забраў у яго розум, — сцішэлым голасам сказаў Някрас Далібору. Але Далібор прагна слухаў словы вешчуна.

— Скажы, а што мне наканавана? — спытаў ён, пранізліва гледзячы на Валасача.

— Галаву тваю ў княжай шапцы бачу, — цвёрда адказаў вяшчун. — Наваградак у вялікай сіле і ў вялікай славе бачу. Дзяржаву магутную бачу, якую з попелу і крыві ўзнімеш, выпестуеш ты і твае аднадушнікі.

Вочы ў вешчуна натхнёна заблішчалі, шчокі запунсавелі. Ён свідраваў княжычаў сваім позіркам, палохаў і адначасна прыцягваў да сябе, як бы накідваючы на іх нябачнае сіло.

---

* Сынавец — пляменнік.

У гэты час пачулася парыпванне колаў, і ўсе трое ўбачылі вазок з лубяным верхам. Невялікі, але мацнаногі конік, махаючы хвастом, жвава бег па зялёнай лугавіне. Мухі дапякалі коніку, сонца смаліла з вышыні. Возчык, пад'ехаўшы да княжычаў і Валасача, зняў з галавы сплеценую з чароту і сасновых карэньчыкаў круглую шапку, пакланіўся.

— А дзе Іван? — строга запытаў у яго Валасач.

— Іван загадаў перадаць, што хапае яму таўкоты і без цябе, — не міргнуўшы вокам, адказаў возчык, які аказаўся светлавалосым хлапчуком з вясёлымі вачамі. — Іван загадаў завезці цябе на Цёмную гару. Я дапамагу табе сесці.

Ён саскочыў з вазка.

— Памажы, памажы, — лагодна згадзіўся Валасач. Ужо седзячы на вазку, вяшчун прамовіў, пазіраючы на княжычаў:

— Рознымі дарогамі пойдзеце вы, браты. Гуляйце, баўцеся ў залатым малалецтве вашым, пакуль не развяло назаўсёды жыццё. Ці задумваліся вы, чаму рэкі цякуць у розныя моры? Чаму Нёман бяжыць да варагаў, а Дняпро да грэкаў? Не ведаеце? Так і яно. А ты, княжыч Далібор, прыйдзі да мяне на Цёмную гару. Слова хачу табе сказаць.

— Якое слова? — запытаў Далібор.

— Тое слова кажацца з вока на вока, пры святым агні, пад зялёным дубам. Толькі табе і небу можна пачуць яго.

— Вурдалачына стары, — не вытрымаў Някрас. — Не чакай, ніхто да цябе не пойдзе. Быў бы я новагародскім князем, ляжаць табе ў Нёмане з булыгай на шыі.

— Золата плавіцца агнём, а чалавек няшчасцем, — адказаў яму вяшчун. — Таму ты і не князь, а толькі княжыч. І заўсёды будзеш ім. Ёсць вялікія мужы, такія, як твой князь-бацька, міласнік Ізяслаў, а ёсць мышва, што круціцца, пішчыць у мужоў пад нагамі. Запомні гэта.

Валасач узяў у хлапчука-возчыка з рук хварасціну, шлегануў каня, і вазок, парыпваючы і пагрукваючы, пакаціўся па зялёнай лугавіне. Раз'ятраны Някрас ірвануўся быў следам, але Далібор прытрымаў яго за плячук. Новагародскія княжычы стаялі і глядзелі, як узбіваецца з-пад конскіх капытоў жоўты пылок, як падскоквае вазок, як падскокваюць разам з ім дзве спіны і дзве галавы. Адна спіна была вузкая, хлапчукоўская, пругкая, як малады зялёны парастак, другая, Валасачова, шырэйшая, але старая: сонцаварот-другі — і сагнецца ў крук.

На дзядзінцы княжычаў ужо чакаў лях Костка. Гэтага ляха вывеў з палонам з Мазавецкай зямлі Ізяслаў Новагародскі, калі разам з галічанамі і Міндоўгам хадзіў на мазавецкага князя Канрада. Добрым рыдзелем * быў у сябе на радзіме Костка, у апошняй сваёй сечы з новагараджанамі паклаў чацвярых вояў, разваліўшы іх сякераю ад ключыцы да сцягна, але ляснулі булавою яму па галаве, разбілі жалезную шапку, і ўпаў харобры лях, каб ачомацца ўжо з дубовай калодкай на шыі. Да скону веку насіць яму на смуглым ілбе буйную сінаватую зорку, след таго страшнага ўдару. Князь Ізяслаў упадабаў палонніка, загадаў зняць з яго калодку, наблізіў да сябе і нават зрабіў настаўнікам сваіх сыноў. Пасля сямі гадоў няволі па хрысціянскаму звычаю хацеў адпусціць ляха ў Мазовію, але Костка адказаў, што нікога ў яго на белым свеце няма і да самай смерці сваёй будзе жыць ён у Новагародку. І яшчэ сказаў, што не сумна будзе яму ляжаць у гэтай зямлі, бо ў будучым завалодаюць ёю ляхі. Смяяліся новагараджане на такія словы, але Костка быў упарты, цвердзіў, што ў сне пачуў такое прароцтва ад свайго ляшскага бога.

Пад прыглядам Косткі княжычы скінулі з сябе кашулі, потым чаляднікі нацёрлі ім спіны і грудзі ваўчыным і барсуковым салам, каб цела было слізкае, каб меч не так чапляўся за яго. Костка даў ім невялікія круглыя шчыты, даў драўляныя мячы, для схову галавы загадаў надзець лёгкія сплеценыя з жалезнага дроту шапкі. Чаляднікі засыпалі круг дзесяць на дзесяць сажняў жоўтым рачным пяском, прывезеным з Нёмана. Наўкол гэтага рысталішча сабраліся княжыя баяры. Наперадзе ўсіх стаяў князь Ізяслаў.

Костка аб'явіў, што будзе біцца супраць княжычаў, таксама распрануўся да голага цела, узяў драўляны меч. Вырашылі біцца да чырвонага рубца, бо сінякі сапраўдны вой не павінен нават заўважаць. Трохі збоку чакалі свайго часу зялейнікі з прымочкамі, націраннямі і белымі ручнікамі ў руках.

Князь Ізяслаў пляснуў у ладкі, і бой пачаўся. Далібор з Някрасам, як галодныя ваўчаняты, рынуліся на ляха. Замільгалі мячы. Захрабусцеў пясок, і ўзвіўся пыл. Костка са спакойнай усмешкай на твары адбіў першы наскок-наступ княжычаў, вёртка ўхіліўся ад іхніх мячоў, сваім дастаўтакі, пеканўў Някраса па плячуку. Той сашчаміў зубы, але нават не зморшчыўся, бо ўсе баяры і сам бацька глядзелі на яго, а яшчэ таму, што мужчына павінен вучыцца цярпець боль.

— Горкі корань у вучэння, ды салодкія плады, — паблажліва сказаў лях Някрасу і ледзь паспеў вывернуцца з-пад магутнага ўдару, які нанёс Далібор.

— Бі лацінніка! — выгукнуў нехта з зялейнікаў, што цярпліва чакалі свайго часу.

— У яго ўжо лыткі трасуцца, — здзекліва дадаў другі.

Князь Ізяслаў гнеўна зірнуў на зялейнікаў, і яны адразу ж прыкусілі языкі.

— Пакажыце, сыны, на што вы здатныя, — ціхім голасам прамовіў князь. Княжычы пачулі бацьку і патроілі свой напор. Ды Костка быў дужа вёрткі. Цяжка было дастаць ягонае смуглае цела, на якім сінелі старыя рассечыны ад мячоў. Засланіўшыся шчытом і мячом, праходзіў, прасвідроўваўся ён, як яшчарка праз пясок, між княжычамі. Сам жа біць шкадаваў. Някрас, зразумеўшы гэта, закрычаў:

— Ты што нас гладзіш, лях?! Дай мне толькі дабрацца да цябе!

Занадта нецярплівым ва ўсіх сваіх справах і парываннях быў малодшы княжыч, і гэта не раз, як кажуць смерды, бокам яму вылазіла. «Часта будзе ў цябе, сын мой, чуб надзёрты», — гаварыў Някрасу князь-бацька, але і любіў за такую гарачку.

Сонца ў гэты самы міг прашыла промнямі лахманок хмаркі, што вісеў над Новагародкам. Мяккім жаўтавата-шэрым святлом заліўся пясок рысталішча, і Далібору падалося, быццам не на пяску б'юцца яны, а таўкуцца па самыя костачкі ног у густым мёдзе. Расказваў нядаўна бацька, як знайшлі ў пушчы смерда, што палез выдзіраць дупло і па самы пояс уваліўся ў пчаліны мёд. Карачун быў бы смерду, ды, на ягонае шчасце, надарыўся побач мядзведзь і за каршэнь выцягнуў недарэку з мёду. Хлусіў хітры смерд ці казаў праўду — невядома. Адно ісцінна — шмат, вельмі шмат мёду ў вакольных лясах, а дзе мёд, там і сіла.

Улучыўшы момант, з усяго маху ўдарыў Далібор Костку па драцяной

* Рыдзель — рыцар.

шапцы і, здаецца, прыглушыў ляха. Потым ударыў яшчэ, яшчэ, з большай сілаю, з гарачай злосцю, якая нечакана ўспыхнула ў душы.

— Так яму! — заенчыў Някрас і сваім мячом дастаў настаўніка. Лях не на жарт раззлаваўся.

— Абоіх вас за пояс запхну, — прыжмурыўшы калючыя вочы, сурова сказаў ён Някрасу, але ў гэты час князь Ізяслаў махнуў рукой у скуранай пальчатцы. Паядынак скончыўся. Усе зашумелі, пачалі віншаваць княжычаў.

— Ёмка я ляха мячом хапіў, — хваліўся Някрас. Далібор жа падышоў да Косткі, моўчкі глядзеў, як завіхаюцца каля яго зялейнікі.

— Ты хват, княжыч, — усміхаючыся, сказаў Далібору Костка. — А твой брат, прабач мне грэшнаму, ні пёс, ні выдра *.

Гаворачы гэта, ён прыцішыў голас, каб не пачуў ніхто, акрамя Далібора.

Чаляднікі змылі з княжычаў і Косткі бруд і пот, насуха выцерлі іх калянымі ручнікамі. Потым прынеслі з пограба бярозавіку з мёдам у гліняных размалёваных брацінах. Добра пілося, добра адчуваўся порсткі дрогкі бег крыві па ўсім целе.

— Княжычаў Глеба і Нікадзіма князь Ізяслаў да сябе кліча, — абвясціў, нізка пакланіўшыся, надворны хлапчук-халоп. Яны шпарка пайшлі да бацькі, бо не любіў новагародскі князь ні запрашаць, ні загадваць двойчы. Стомленыя, з яшчэ макраватымі валасамі, спыніліся яны на парозе княжай святліцы. Ізяслаў сядзеў, як грузная птушка на гняздзе, на дубовай лаве. На ім была толькі белая нацельная кашуля. Срэбны крыжык свяціўся ў паўзмроку на пукатых грудзях. Увайшоўшы з двара, дзе ззяла сонца, княжычы нейкі час не маглі разабрацца, лагодны ці злосны твар у бацькі. Цёмнымі плямамі бачыліся ягоныя вочы.

— Секліся з ляхам нядрэнна, — пахваліў сыноў Ізяслаў. — Не шкадуйце сіл, вучыцеся ў ляха, бо мячом князь моцны. Гніце свой малады хрыбетнік сёння, каб заўтра ўсе перад вамі гнуліся. Будзе ў вас усё: і срэбра, і дружына, і жонка, аддадзеная богам у вашы рукі, але будзе гэта ўсё, калі не хірлякамі станеце, а храбрымі воямі.

Ізяслаў узняўся з лавы, упрытык падышоў да сыноў. Яны ўбачылі, які ў яго стомлены, быццам падталы твар. А кроплю часу назад, на двары паміж баярамі і купцамі, бацька быў такі вясёлы, рухавы, глядзеўся такім зухам, аж вачэй нельга было адвесці. Значыць, расслабіўся перад сынамі, распусціў вузел на душы, каб трошкі вальней дыхнуць. Далібору зрабілася шкада бацьку, але гэту сваю шкадобу ён не выдаў ніводным рухам, ніводным словам. Князёў не шкадуюць. Гэта тое самае, што шкадаваць неба альбо маланку на небе.

Ізяслаў тройчы пляснуў у ладкі, і ў святліцу адразу ж увайшоў перапалоханы рудабароды чаляднік.

— Прынясі мапу **, — загадаў князь.

Чаляднік пакланіўся і як вокам міргнуць разам са сваім напарнікам прынёс у святліцу вялікую мапу, намаляваную яркімі фарбамі на шчыльнютка збітых белых дубовых дошках. Мапу паклалі на стол. Рэкі на ёй былі адзначаны бліскучым срэбным дротам, азёры і Варажскае мора вы-

* «Ні пёс, ні выдра» — выраз у польскай мове, які адпавядае нашаму «ні рыба, ні мяса».
** Мапа — геаграфічная карта.

кладзены сінім шклом. Далібор з Някрасам уперылі прагныя позіркі на мапу, як галодныя на ежу. Рэдка, дужа рэдка паказваў каму-небудзь князь Ізяслаў Новагародскі сваю прыгажуню, змайстраваную купцамі і залатарамі з вакольнага горада.

— Вось наш Новагародак! — захоплена ўсклікнуў Далібор. — А вось Нёман!

— Каб бог пажадаў зрабіць вас птушкамі, сыны мае, — паважна, усміхаючыся ў вусы, сказаў Ізяслаў, — і каб вы маглі ўзляцець над цвердзю зямною, з-пад воблакаў, зверху, вы б убачылі такое. Вось наша Новагародская зямля. Бачыце? Як круглы войскі шчыт, абпалены ў сечах, ляжыць яна між суседніх земляў і народаў. Вось Нальшанская зямля. Вось Дзятлава. А вось край жамойтаў — Каршува, Княтува...

Доўгім смуглым пальцам, на якім ззяў залаты пярсцёнак з густа-зялёным каменьчыкам-гарошынкай, ён паказаў сынам землі жамойтаў.

— А вось тут літва Міндоўгава сядзіць. Як клін, уразаецца яна між намі і Менскім княствам. Даўным-даўно, калі нашы прыснапамятныя прадзеды, крывічы з дрыгавічамі, прыйшлі сюды, каб закласці Новагародак, яны сустрэліся з літвою, пасуседзіліся з ёй, рассяліліся тут. Потым частка іх пайшла далей, на Рубон, які зараз завецца Дзвіною, абцякаючы з усіх бакоў Літву. Так вясновая вада абцякае камень, абцякае востраў. Я сам не бачыў, але ваявода Хвал расказваў мне, што, калі ён з нашым пасольствам ездзіў да ўладзіміра-суздальскіх князёў, сустрэўся ім народ голядзь, што такім самым востравам ці клінам сядзіць на рацэ Паротве, якая ўпадае ў Маскву-раку. Голядзь і літва з аднаго кораня выраслі.

Князь Ізяслаў уважліва паглядзеў на сыноў. Яны слухалі не дыхаючы.

— А на захад сонца ад Новагародка ляжаць нашы гарады: Услонім, Ваўкавыйск, Здзітаў... Далей за імі ў пушчах жывуць яцвягі, за яцвягамі — прусы, шматлікі і ваяўнічы народ. Прускія землі, Памязанія, Вармія, Самбія, раскінуліся да Варажскага мора і да Віслы. Шмат у іх сваіх багоў. А адным з самых магутных багоў яны лічаць лес. Яны кажуць: «Лес — гэта калыска народа».

— Добра кажуць, — не стрымаўся Далібор.

— Добра, — згадзіўся Ізяслаў. — А вось тут, на адным з рукавоў Віслы, які завецца Нагат, стаіць Марыенбург, горад святой дзевы Марыі, сталіца тэўтонскіх рыцараў.

Далібор з Някрасам нізка нахіліліся над мапаю, каб лепш разгледзець тую дзяржаву і той горад, пра якія апошнім часам столькі розных чутак даходзіла. Яны ўбачылі чырвоны кружок, што прыляпіўся да срэбнага дроціка ракі.

— Рыцары-тэўтоны нядаўна аб'ядналіся з мечаносцамі, якія сядзяць у Рызе і на землях эстаў і ліваў, — гаварыў Ізяслаў. — Пра мечаносцаў вы, вядома ж, чулі, і чулі не раз. У сечы з імі, як бясстрашны леў, загінуў князь полацкага роду Вячка.

— Хто не ведае Вячку! — адначасна ўсклікнулі княжычы.

— Вячку ўсе ведаюць, — згадзіўся Ізяслаў. — Такія людзі жывуць вечна, як багі. Вучыцеся ў яго, дзеці мае, вернасці і мужнасці. Будзеце такія, як ён, ніколі вораг не ўзыдзе на новагародскі дзядзінец, на нашы курганы, у якіх ляжаць косці прадзедаў. Але я вам яшчэ колькі слоў скажу пра рыцараў. У бітве ля Шаўляў амаль дашчэнту высеклі мечаносцаў войскі мясцовых тубыльцаў. Ад страху закалола рыцарам у пяты, і пабеглі яны прасіць рымскага папу, каб выратаваў іх, далучыўшы да Тэўтонскага ордэна. Папа выратаваў мечаносцаў, загадаў ім усюды і заўсёды насіць белыя

плашчы з чорным крыжам. Ідуць гэтыя крыжаносцы вайною вялікай на прусаў, бо прусы, як і родзічы іхнія жамойты і літоўцы, паганцы. А зараз гляньце сюды. На поўдзень ад прусаў жывуць мазуры з ляхамі, пладавіты моцны народ. Вераць яны Хрысту, плоцяць дзесяціну і святапетрык, срэбра з кожнай душы на ўтрыманне лампады, якая дзённа і ношчна гарыць у царкве святога Пятра ў Рыме. За Берасцейскай зямлёю месціцца дзяржава валынян і галічан, адзінаверцаў нашых. А яшчэ далей — угры, чэхі... Колькі разнастайных народаў жыве побач з намі і далёка ад нас! Народ сінь *, які валодае стэпамі і горамі там, дзе ўзыходзіць сонца, кажа: «Няма большага няшчасця, чым няведанне межаў сваёй краіны». Вось для гэтага я і загадаў прынесці мапу. Глядзіце, сыны, запамінайце.

Ён змоўк, пацёр лоб смуглымі пальцамі, рашуча хітануў галавой.

— У кожнага чалавека свой крыж. Мой крыж — Новагародак, зямля Новагародская. Славы і сілы хачу Новагародку. Хай чэрві завядуцца ў вачах у таго, хто хоча ўбачыць пагібель і няславу Новагародка, хто дзясніцу ўздыме на нашу дзедзіну. Даверымся ж ва ўсім богу, бо гасподзь наш вышэй галоў нашых і Зямля на водах і на нябёсах пакладзена ягоным промыслам.

Князь перахрысціўся. Разам з ім перахрысціліся сыны. З шыракагорлай рамейскай амфары, што стаяла ў куце святліцы, князь дастаў пажоўклы скручаны ў трубку пергамен, разгарнуў яго, знайшоўшы патрэбнае месца, сказаў Някрасу:

— Гэта пісанне мудраца Яфрэма Сірына. Чытай адсюль.

Някрас, злёгку пачырванеўшы, пачаў чытаць:

— Мінае дзень, следам за ім ідзе другі, і калі не гадаеш — смерць ужо стаіць над галавою тваёй. Дзе мудрацы, якія напісалі кнігі і пісаннямі сваімі напоўнілі свет? Дзе тыя, каторыя дзівілі свет сваім словам і тварамі, чаравалі сваімі думамі? Дзе тыя, каторыя пышыліся дарагімі шатамі, спачывалі на пурпуровых ложах? Дзе рукі, якія аздабляліся перламі? Дзе тыя, перад загадамі якіх трухлелі і якія панявольвалі зямлю страхам сваёй улады? Скажы зямлі, і яна пакажа табе, дзе яны; спытай магіл, і яны табе пакажуць, куды яны паложаны. Во ўсе яны разам ляжаць у зямлі, усе абярнуліся ў прысак, і не разрозніш, дзе астанкі багатага і дзе парахно ўбогага. Бачыў я, як прагная магіла пажырае і заўсёды не сыта; чым больш нябожчыкаў у яе ўходзіць, тым шырэй разяўляецца яе пашча. Незлічоныя тысячы ляжаць там і багатых, і бедных, незлічоныя соймы бачыў я ляжачых там. Ціха ляжаць яны ў дамоўках.

— Годзе, — сказаў Ізяслаў, і Някрас адразу ж замоўк. Далібор як скамянеў ад пачутага. Жахотнасць і холад былі на сэрцы. Колькі пакаленняў пайшло ў змрок, а ён, Далібор, які яшчэ ні добрай сечы не бачыў, ні жанчыны не аблагодзіў, хоча нечага дамагчыся, хоча нешта зразумець у зямным малачасным жыцці. Навошта бацька загадаў Някрасу чытаць гэтага Сірына? З непаразуменнем глядзеў княжыч на князя і бачыў суровы твар, строгія прыжмураныя вочы, якія, як яму зараз падумалася, амаль ніколі не ўсміхаюцца. Цёмныя няўсмешлівыя бацькавы вочы помняцца з самага зялёнага малалецтва. Нейкае бясконцае чаканне і нейкі одум у іх.

— Вось што такое жыццё, сыны, — прамовіў Ізяслаў. — А ты, Далібор, пачынай збірацца ў дарогу. Праз тры дні да Міндоўга едзеш.

Ноччу над Новагародкам пачало цяжка грымець у небе, а потым аблажны лівень рынуўся на зямлю. Далібора пабудзіла маланка. Жоўтым

* Народ сінь — кітайцы.

трывожным святлом пырскнула ў вузкае акно апачывальні. Далібор усхапіўся, працёр кулакамі вочы. Падалося, што нехта запаліў свечку ля самага твару. Глуха шумела за акном, за сцяной. Шыпела, захліпвалася, булькатала, аж екатала вада. Княжыч узняўся з ваўчыных шкур, на якіх любіў спаць, хоць маці строга забараняла, падышоў да акна, прыпаў ілбом да халоднага шкла. Дажджавыя бізуны шлёгалі па шкле. Чорная цемра, напоўненая жоўтым святлом маланкі, зеўрала за акном. Удары грому былі такія моцныя, такія ляскотныя, раскацістыя, аж звінела ўвушшу. Калі шырока ўсхоплівалася маланка, княжыч на кароткае імгненне паспяваў убачыць то аблітыя вадой, усклычаныя ветрам галіны бярозы, то крыты дорам дах малой грыдніцы, у якой жылі надворныя халопы, то бліскучыя камяні недабудаванай вежы. Усё гэта ярка, дужа выразна выступала з цемры, потым зноў знікала, быццам змывалася, сціралася чорнай рукой навальнічнай ночы. З вялікай аблёгкаю думаў Далібор аб тым, што княжы церам і ўсе пабудовы дзядзінца не можа ўзяць нябесны лятучы агонь, бо на вільчыках і на сценах, на дзвярах і на вокнах ахоўваюць людзей і іхняе багіно ад злыбяды грамнічныя знакі, кругі, перакрыжаваныя стрэламі. Як бы ні гневаліся Ілля-прарок і Пярун, але, убачыўшы гэтыя святыя знакі, адвядуць удар ад Новагародка, і агністы серп маланкі ўвап'ецца ў зямную цвердзь недзе ў пушчах і балотах. Княжыч хацеў быў ужо зноў класціся спаць, як раптам у вока яму кінулася такое, ад чаго перахапіла дыханне. Узмахнула крыллямі маланка, асвяцілася чорнае як бы металёвае неба, і на двары дзядзінца Далібор, ледзь не крыкнуўшы ад здзіўлення, убачыў свайго бацьку, князя Ізяслава. Пад дзікаю навальніцаю бацька стаяў без шапкі, у незашпіленым карзне і трымаў за аброць каня, з якога злазіў нейкі незнаёмец у доўгім плашчы з капюшонам. Бацька нават падставіў плячо, і незнаёмец, пэўна, вельмі змучаны, здарожаны, абапёрся аб яго рукою, цяжка саскочыў з сядла ў гразь. Толькі гэта ўдалося разгледзець Далібору, бо ўсё праглынула чорная прорва віхурыстай дажджыстай ночы. Потым, калі зноў жыхнула маланка, нікога нідзе не было. Толькі тлуста блішчэла гразь ды сцёбаў па лужынах шыпучы густы дождж. Але Далібор не мог памыліцца — некалькі імгненняў назад ён бачыў на начным двары свайго бацьку. Каго сустракаў бацька? Чаму сустрэча гэта адбылася ноччу, а не ўдзень? Гэта выпадковасць ці загадзя было дамоўлена, што незнаёмец прыедзе ў Новагародак пад покрывам ночы? Няўжо бацька, князь, род якога вядзецца ад Глябовічаў і Рагвалодавічаў і якога некаторыя лісліўцы ўсё часцей пачынаюць велічаць вялікім князем, некага баіцца на сваім дзядзінцы, у сваім горадзе, так баіцца, што сустракае сваіх гасцей, хаваючыся, як начны таць? Далібор павольна адышоў ад акна, сеў на ложак, абшчаперыў галаву рукамі. Сум, нечаканы і востры, упіўся ў сэрца, хоць ты крычма крычы. Княжыч ведаў, што не засне ўжо да самага сонца.

III

Раніцою Далібор, успомніўшы запрашэнне вешчуна Валасача, вырашыў з'ездзіць да яго на Цёмную гару. Але перад гэтым агледзеў увесь двор, схадзіў на стайню, пакруціўся каля бацькавай святліцы, ды нідзе не было следу ні начнога незнаёмца, ні ягонага каня. Можна было падумаць, што Далібору прысніўся навальнічны заліты маланкаю і дажджом двор і бацька з таямнічым незнаёмцам. Княжыч пачаў асцярожна выпытваць у брата — можа, той што ведае. Але Някрас шчыра здзівіўся: «Хіба ноччу навальніца была?»

Ускочыўшы на каня, Далібор у суправаджэнні надворнага халопа Найдзёна, які на коніку-карузліку пачціва трымаўся ззаду, выехаў праз браму з дзядзінца. Пасля начнога дажджу лясы і палі сохлі пад сонцам. Густой парай была засцелена зямля. Дажджавыя чарвякі-робакі выпаўзлі з норак на белы свет. У суседніх з Новагародкам весях, Гарадзілаўцы, Чарэшлі, Рудзе, Суляцічах, радуючыся добраму сонцу, спорна працавалі смерды. Над Рудай тапырыліся ў неба слупы брудна-жоўтага дыму. У ямах і ў гліняных домніцах там выплаўлялі руду. Чуўся ляскат малаткоў. Бэкалі авечкі. Брахалі сабакі. У драўляныя вёдры лілося духмянае цёплае малако. Жанчыны, павязаўшы галовы белымі хусткамі, неслі вёдры з малаком на каромыслах дадому. Разамлелыя ад спёкі каровы, зайшоўшы па вымя ў сакаўную траву, глядзелі ім услед. Сустрэўся хударлявы светлавалосы смерд з абвараным на сонцы белым тварам. Убачыў княжыча на кані, хуценька схаваўся за куст. Даўно абжытая чалавекам, багатая зямля была наўкол.

Уехалі ў лес, і згубілася ў зялёных вяршынях сонца. Дрэвы стаялі яшчэ мокрыя. Добра тут хвастаў начны дождж, шмат назбіваў лісця. Нават былі абламаны некаторыя танчэйшыя галіны. У ручаях, што шыліся праз траву і мох, плылі мёртвыя лясныя мышы.

Спусціліся на конях у сырую лагчыну. Лес тут перарваўся вялікім прагалам-палянаю. Леваруч ад сцежкі ўбачылі агромністы таўсматы дуб. Начны ветравал вывернуў яго з зямлі, паклаў набок. Шырокія лісты падсвечвала сонца. Дужа шмат жалудоў было на дубе, шмат іх было рассыпана ў траве. На бугорыстай, пасечанай сякерамі гадоў кары пырхалі бліскучыя стракозы. Даўжэзныя карані, што яшчэ зусім нядаўна жылі пад зямлёю, бездапаможна тапырыліся ў неба, высушваліся сонцам і ветрам і ўвідавочкі бялелі.

— Як жа ты так? — спытаў у дуба халоп Найдзён, калі пад'ехалі да абрушанага дрэва. — Хіба можна было ў гэтым месцы сяліцца? Тут жа балота, зямля мяккая. На сушняку трэба было караніцца, дубе. Слабая тут зямля, не ўтрымала цябе. Твае браты вунь дзе жывуць.

Ён паказаў на заліты сонцам узгорак, дзе стаяла светлая дуброва.

Далібор злез з каня, пагладзіў рукою дубовую кару. Упершыню ў сваім жыцці бачыў ён пераможаны дуб. Часта сустракаліся яму разбітыя, абсмаленыя маланкай, з разарванай карой-грудзінай, з чорнымі ямінамі дуплаў. Як шкілеты стаялі яны. Але стаялі! Гэты ж дуб ляжаў, як мёртвы чалавек. Страшна было бачыць ягонае бяссілле. «Зямля тут слабая, не ўтрымала цябе», — успомніліся княжычу словы халопа. Значыць, на моцнай зямлі трэба сяліцца. Толькі дзе яна, моцная зямля? Зноў прыгадаўся Далібору начны навальнічны двор дзядзінца, бацька, што, хаваючыся ад усіх, сустракаў незнаёмца. Ці на моцнай зямлі жывеш, бацька?

Нарэшце дабраліся да Цёмнай гары. На лясным лужку кінулі коней, спутаўшы іх, а самі па вузкай сцежцы пайшлі на сіні слуп дыму, які нерухома стаяў над шчэццю дрэў. Тут, як адразу прыкмеціў Далібор, было вельмі шмат яшчарак. Яны няспынна мільгалі ў траве, грэліся на камянях і каменьчыках. Іхнія маленькія бліскучыя вочкі-кропелькі як бы танцавалі нейкі танец.

На сухім схіле, трывала ўчапіўшыся каранямі ў зямлю, рос каржакаваты кучомісты дуб, абвешаны ручнікамі. Выявы сонца і маланак, невядомых звяроў і птушак былі вышыты на ручніках. У дубовую кару былі ўвабіты дзіковыя і ваўчыныя іклы. Падножжа дуба апаясваў драўляны памост сажняў на дваццаць удоўж і ўшыркі, засыпаны лісцем. Якраз усярэдзіне памост праломваўся велізарным сіне-зялёным валуном. Побач з валуном з невялікіх камянёў быў выкладзены круглы, як чаша, падмурак для агню, на якім гарэў касцёр. Вяшчун Валасач сядзеў пад паветкай, што ляпілася да дубовага камля. Дробныя лясныя птушачкі мітусіліся каля яго. Вяшчун быў ва ўсім белым, з заплюшчанымі вачыма. Пачуўшы крокі, варухнуў вейкамі. Павольна, неахвотна адкрыліся вузкія, нібы прарэзаныя асакой, палоскі вачэй.

— Прыйшоў? — спытаў, ніколькі не здзівіўшыся, у Далібора.

— Прыйшоў, — сказаў княжыч. — Бедна ты жывеш.

— А навошта жыць багата? Думаеш, багаты і сыты шчаслівы? Бывае дзень, калі сытаму хочацца голаду. Але адашлі халопа. Не для ягоных вушэй наша з табой гаворка.

— Ідзі да коней, — загадаў Найдзёну княжыч.

— Не для сытасці жыве чалавек, а для любові, — прамовіў Валасач, калі халоп бясшумна знік. — Трэба сказаць сабе: «Я люблю няшчасных, люблю калекаў, люблю выкінутых у мора за борт карабля, непрыгожых і дужа прыгожых, слабых і дужа моцных».

— А які я? Слабы ці моцны? — перапыніў яго Далібор.

— Ты слабы, але будзеш моцны.

— Калі я буду моцны? — схапіў вешчуна за плячо Далібор.

Ды Валасач не спяшаўся з адказам. Кінуў у вогнішча сухую галінку, сказаў:

— За кожны жолуд з гэтага дуба мне жанкі з навакольных весяў курынае яйка даюць. Вантробы ахвярных жывёл я спальваю ў агні, а мяса ем. Тым і жыву.

— Не тое кажаш, — раззлаваўся Далібор, — навошта зваў мяне сюды?

Ад гневу ў яго пабеглі жаўлакі па шчоках. Чорныя вочы, здавалася, прабівалі вешчуна навылёт.

— Ну што ж, — урачыста ўзняўся Валасач са свайго сядалішча. — Чуй, святы зялёны дуб. Чуй, святы агонь. Чуй, неба. І чуй ты, княжыч Далібор. Наваградскі князь Ізяслаў Васількавіч не твой бацька, а ты не ягоны сын.

Сказаў ён гэта моцным голасам, рашуча, адчайна-смела, нібы паляцеў з гары. І зноў сеў, уталопіў вочы ў чырвоныя пялёсткі, што круціліся на чорных абгарэлых камянях. Далібор, аглушаны пачутым, таксама глядзеў на агонь. І чамусьці ўспаміналася яму, што нямчын, які мінулым летам прыязджаў з Рыгі, казаў, быццам у агні, у самым полымі, жывуць саламандры, жахлівыя чырванавокія стварэнні. Ні ў вадзе яны не могуць жыць, ні ў зямлі, ні ў зялёнай лістоце дрэў, а толькі ў агні. Вось і зараз пачварна крыўляецца, шчэрыць зубы з агню агідная саламандра. Вось яна паказала Далібору доўгі раздвоены язык. На тым языку ляжыць, перакочваецца гарачы іскрысты вугаль.

Княжыч падскочыў да вешчуна, схапіў загрудкі, аж у таго затрашчала кашуля, трасянуў, што ёсць моцы закрычаў надарваным голасам:

— Што ты сказаў?! Ды я цябе заб'ю!

Па шалёнаму позірку Далібора Валасач здагадаўся, што так яно і будзе, але прамовіў са спакойнай годнасцю:

— Смерці я не баюся, княжыч. Усіх жывых прыбярэ Пярун. Забівай, але спачатку паслухай, што я табе скажу.

Далібор, скрыгатнуўшы зубамі, піхнуў яго ад сябе, і вяшчун асеў каля дуба. З вялікай лютасцю княжыч падчапіў нагою, шпурнуў галавешкі з во-

гнішча. Яны раскаціліся па траве. Княжыч за неабгарэлы канец схапіў галавешку, тыцнуў ёй амаль у твар вешчуну.

— Кажы, а то вочы выпалю!

— Навошта б мне было гаварыць табе тое, чаго я не ведаю?—пачаў Валасач.—Ты сабе жывеш, я—сабе. Ты княжыч, высокага роду, я нікчэмны калека. Ты лётаеш пад воблакам, я поўзаю па зямлі. Дык слухай: ты не сын Ізяслава Васількавіча. Ты—Міндоўгаў сын. А маці твая княгіня Мар'я. Як ёсць, княгіня Мар'я. Слухай. Семнаццаць сонцаваротаў назад я прыслужнікам-вайдэлотам быў у самога Крыва-Крывейты ў Жамойці. Збег я з Наваградка ад папоў і князя і прыбіўся туды.

— За кожнае слова ты адказваеш мне сваёй выяй,—шпурнуў галавешку ў траву Далібор.

— Слухай. Замятня вялікая тады была ўсюды. З Рыгі і Мар'іна Гарадка * перлі рыцары, паход за паходам. Попел на лісцях і траве ляжаў у Жамойці, як снег. Прусы ўцякалі за Нёман. Яцвягі хаваліся ў пушчы, жыўцом закопваліся ў зямлю. Аўкштайты адседжваліся з дзецьмі і жонкамі ў сваіх балотных гарадах. У Літве рэзалі адзін аднаго Міндоўг і кунігасы Рушкавічы. Кроў не высыхала. Князь Ізяслаў уцякаў ад навагрудскіх баяр і купцоў у Здзітаў. І дайшло тады да разумных людзей, што трэба, каб ацалець, агулам трымацца. З'ехаліся Ізяслаў з Міндоўгам, пацалавалі крыж хрысціянскага бога ў навагрудскай царкве на вялікую згоду. А потым і да Крыва-Крывейты паехалі.

Валасач змоўк, як бы падавіўшыся.

— Гавары,—трасянуў яго княжыч.

— Прыехалі да Крыва-Крывейты, і святы вяшчун, бачачы, што ўжо рэкі цякуць не сінія, а чырвоныя, загадаў ім, Ізяславу і Міндоўгу, крэўным ланцугом злучыцца, абмяняцца на тры сядміцы жонкамі, каб нарадзілі ім жонкі сыноў. Клятву далі яны пад святым дубам, перад вачмі Пяркунаса, што так і зробяць. Сваімі вушамі чуў я гэту клятву, кладучы дубовае паленне ў вогнішча. Сваімі вачыма бачыў, як ішлі княгіні Мар'я і Паята да белых шатроў, каб выйсці адтуль праз тры сядміцы. І раз'ехаліся ад святога Зніча князі. І нарадзіўся ты ў Навагрудку, а Войшалк у Варуце.

— Войшалк?—перапытаў Далібор.

— Войшалк.

Вяшчун сарваў пук травы і выцер спатнелы твар. Пэўна, ад вялікага хвалявання выбіўся з сухога цела пот, а можа, і ад страху.

— Калі сказаў праўду, еш зямлю, на якой расце святы дуб,—пільна пазіраючы ў вочы Валасачу, загадаў Далібор.

Не міргнуўшы вокам, вяшчун узяў жменю шэрай лясной зямлі, праглынуў яе адным дыхам. Толькі травінка зачапілася на ніжняй губе. Далібор глядзеў на гэту травінку, на Валасачоў твар, забруснелы ад сонца, і не ведаў, што рабіць. Узвёў позірк угору, убачыў бясшумнае дубовае лісце, а праз яго—блакітныя бяздонныя яміны неба. Усюды была цішыня. Хоць бы хто крыкнуў, грукнуў, хоць бы рыпеў голлем дуб і рэзаў шчаку вецер. Была цішыня, а значыць, вяшчун казаў праўду. Княжыч абыякава, ужо не са злосцю, паглядзеў на яго і пайшоў ад святога дуба. Адпусціўшы халопа Найдзёна ў Новагародак, сеў на каня, павольна паехаў, а куды—сам не ведаў. У нейкую асінавую гушчэчу, у змрок ельнікаў, дзе ўсё заткана бледна-зялёнай заечай капустай. Там ляжалі агромністыя спарахнелыя дрэвы. Некаторыя, паваленыя калісьці бурай, віселі на плячах у сваіх суседзяў, не змогшы ўпасці на зямлю. Не адзін сонцаварот, згінаючыся, крэкчучы ад напругі, трымаюць на сабе жывыя дрэвы мерцвякоў. Конь, палахліва сапучы, правёз Далібора пад імі, прашыўся праз гусцеж нізкарослых бярозак, убіўся ў прыбалатак, падышоў да балота. Княжыч, як сонны, злез з каня, стаўшы па костачкі ў цёмна-рудую халаднаватую ваду. За некалькі сажняў ад яго на травяным гняздзе сядзела ружавадзюбая крыжанка. Убачыла чалавека, здранцвела, заплюснула вока.

Ён быў не тым, кім лічыў сябе заўсёды, лічыў вось да гэтай сустрэчы з вешчуном. Рукі, вочы, ногі заставаліся тыя ж, але кроў была іншая. Міндоўгава кроў цякла ў ім.

Заржаў конь, паклікаў гаспадара. Далібор, плюхнуўшы вадою, пайшоў да яго. І адразу ж сарвалася са свайго гнязда крыжанка.

Шмат што рабілася зразумелым княжычу, калі ён у глыбокім одуме ехаў да Новагародка. І непадобнасць іхняя з Някрасам, і тое, што маці, раззлаваўшыся, называла яго, здавалася, любімага сына, касавураю, і тое, што бацька менавіта яго пасылаў у Літву да Міндоўга.

Ружовы попел хмар плыў над зямлёй. Мацнеў гул ветру ў навакольных лясах. Далібор заехаў у белы бярэзнік, які быў повен травы і кветак, сеў проста на зямлю. Конь пасвіўся непадалёку, ляніва адмахваючыся хвастом ад мух і камароў.

Прыкры ўспамін апёк раптам душу. Успомнілася княжычу, як сонцаваротаў сем-восем назад ён, забеганы за дзень хлапчук, прыйшоў да маці ў апачывальню, прылашчыўся да яе. Яна расчэсвала яму самшытавым грабянцом валасы, цалавала ў макаўку, і ён заснуў каля яе, і яму снілася нешта цёплае, нешта залатое. А ўначы цяжкія жорсткія рукі разбудзілі яго. Ён хацеў закрычаць, але ў апошні міг крык прыліп да гартані. Зусім побач з сабой ён адчуваў гарачае бацькава дыханне. Князь Ізяслаў, пераблытаўшы сына з жонкай, шаптаў п'янаватым голасам: «Мар'ечка, золатка, дзе ты тут?» І гарнуўся ўсё бліжэй. Як страла з лука, вылецеў Далібор з ложка. Чаму ўспомнілася такое? Чаму, як атручаная кветка, выплыла далёкая ноч з глыбіняў памяці на паверхню юнай адзінокай душы?

Княжыч рэзка ўстаў, падумаў з паклівай злосцю: «Княгінь, калі гэта палічаць неабходным баяры і святары, вядуць пакрываць, як кароў, вядуць да быкоў з суседняй дзяржавы». У адзін скок ён падбег да каня, з размаху гоцнуўся ў сядло, ды так, што бедны конь сеў на хвост. З усёй сілы Далібор шлёгнуў яго нагайкаю. Узляцеў на зялёную парослую нізкім хвойнікам выдму і пачуў галёканне людзей, голас сурмы. Яго шукалі. Ён не стаў крычаць у адказ, ціха паехаў насустрач людзям. Ехаў і гладзіў конскую грыву, нібы прасіў даравання за нагайку, чуў, як уздрыгвае конь.

— Вось дзе ты ездзіш, княжыч,—радасна сказаў Костка, параўноўваючыся з Далiборам, асаджваючы свайго каня.—А халопа Найдзёна ўжо б'юць лазою на княжым двары. Як уюн круціцца халоп, крывавай пенай абмываецца. Дужа залютаваў князь Ізяслаў Васількавіч, што халоп вярнуўся адзін, без цябе.

— А што са мной можа стацца, Костка?—уладным голасам перапытаў настаўніка Далібор.—Я не сысунок.

Лях уважліва паглядзеў на княжыча, усміхнуўся куточкамі вуснаў, нізка пакланіўся. Падумаў: «Маладыя арлік выпускае кіпцюры».

Непадалёку ад Новагародка напаткалі купку дзяўчат, з вянкамі на галовах, ва ўсім белым. Твары крамяныя, загарэлыя, валасы як лён і як крумкачова крыло. Паміж імі Далібор заўважыў Лукеру, сказаў:

* Мар'ін Гарадок—Марыенбург, з 1309 года сталіца тэўтонскіх рыцараў.

— Хутка еду ў Літву. Што табе адтуль прывезці?

Лукера ўся ўспыхнула, закрыла твар далонямі. Яна ішла басанож, і Далібору адразу ж кінуліся ў вока маленькія, як выразаныя з беладрэвіны ступні.

— Падвесак прывязі княжыч! Бліскучых бубенчыкаў прывязі, якія там усе жанкі носяць! — весела заверашчалі новагараджанкі. Толькі адна Лукера маўчала. Лях Костка, нагнуўшыся з сядла, пагладзіў ёй галаву сваёй цяжкай рукой, прыцмокнуў языком.

— Якія ў цябе ясны влосы *. Ты — прыгажуня.

— А ты ўжо старушок, — раптам прамовіла Лукера і паказала Костку язык. Усе засмяяліся, і, мабыць, мацней за ўсіх Далібор.

— Вось ты якая, — трошкі збянтэжыўся Костка. — Не такі я стары, як табе здаецца. Але куды ты ідзеш? Няўжо разам з сяброўкамі будзеш паліць паганскае вогнішча на Цёмнай гары? Няўжо будзеш прыслужваць вешчуну? Ад яго ж смярдзіць балотам. Усе тыя, хто пакланяецца Перуну, або Пяркунасу, няшчасныя людзі. Працягні д'яблу пальчык, і ён схопіць цябе за валасы. А ты ж яшчэ маладзенькая.

З вялікай шкадобай Костка пазіраў на Лукеру. Дзяўчына разгубілася, не ведала, што рабіць.

— Я хрысціянка, — ціха сказала нарэшце.

— Хрысціянка? — строга ўсміхнуўся Костка. — Душа твая, як полымя ў вецер, кідаецца ва ўсе бакі. У нас, у ляхаў і мазураў, хрысціянкі ходзяць у святы касцёл.

— Гэта ў вас, — нечакана раззлаваўся Далібор і сваім канём адцясніў Косткавага каня ад Лукеры. — Гэта ў вас...

Лях з непаразуменнем глядзеў на княжыча, а той разгарачыўся, расчырванеўся, з вачэй так і ляцелі злосныя прамяні. Вось-вось за каўнер схопіць настаўніка. «Яна ягоная каханка», — унікліва падумаў лях і адразу ж у глыбіні свайго сэрца пачаў шкадаваць Далібора, бо кахаць паганцаў — тое самае, што цалаваць у атрутнае джала гадзюк.

— Пойдзем, Лукера, — загаманілі дзяўчаты. — Пойдзем.

Узбіваючы босымі пяткамі лёгкі пыл, яны і Лукера разам з імі пашыбавалі да Цёмнай гары. Зноў пачуўся вясёлы смех, бесклапотны віск. Далібор адчуў, як нейкімі халоднымі абцугамі сціскаецца сэрца, прыкусіў губу. А вянок на галаве ў Лукеры сінеў васількамі, аддаляўся, знік у зялёніве лясной дарогі.

— Зачакаліся мы цябе, Глебачка, — кінулася на двары дзядзінца насустрач сыну княгіня Мар'я. Ён спакойна злез з каня, падышоў да яе, спакойна пацалаваў ёй белую халаднаватую руку. І княгіня сваім матчыным сэрцам здагадалася, што нябачная малюсенькая трэшчынка прабегла сёння па сынавай душы.

— Заўтра едзеце, — адразу ж сказаў Ізяслаў. — Даю табе з ваяводам Хвалам тры сотні вояў. І Костка з халопам Найдзёнам паедуць. Пасылай паперадзе дазоры, бо зноў неспакойна ў Літве.

У зборах, у вялікіх рыхтаваннях прабег акраец дня пасля таго, як Далібор вярнуўся ад вешчуна. Вастрылі мячы і дзіды, з каптуром набівалі аўсом паходныя торбы, чысцілі і кармілі коней. Коні на малако перамолвалі зубамі авёс, елі з прагнасцю, прадчуваючы далёкую цяжкую дарогу. Някрас цэлы вечар канючыў у бацькі, каб і яго адпусціў разам з Даліборам. Але князь так цыкнуў, так тупнуў нагою, што давялося, праглынуўшы крыўду, адступіцца. Малодшы княжыч пайшоў да маці ў святліцу і там, калі не было побач староннягa чужога вока, заплакаў.

Стомлены прыйшоў Далібор у апачывальню, распрануўся з дапамогаю надворнага хлапчука-халопа і як камень паваліўся на ложак. Пад падушкаю, напіханай цецеручыным і курыным пер'ем, нешта муляла. Ён адкінуў падушку ўбок і ўбачыў невялічкую фігурку Перуна, вытачаную з мядова-жоўтага бурштыну, і нейкі цёмны металічны шарык. Загадаўшы халопу запаліць свечку, Далібор доўга круціў у пальцах таемны шарык і раптам здагадаўся, што гэта — жолуд, жолуд, адліты з жалеза. Які мудрагель зрабіў яго? Чыя рука і для чаго паклала пад падушку? Маці? Але яна б сказала. Ды і не будзе яна, спрадвечная хрысціянка, важдацца з нейкім жалудом і з вывяй Перуна. Для яе гэта садомскі грэх. Хто ж тады надумаўся на такое? Сам князь? Халопы? А жолуд быў як жывы, асабліва ягоная шапачка-капялюшык. Кожную лусачку, кожную рысачку ахайна і дужа старанна выштукаваў невядомы майстар. Была на жолудзе і зачэпінка, каб, працягнуўшы нітку або дроцік, насіць на шыі. Жолуд, вядома ж, быў абярогам. Але хто і ад чаго хацеў абараніць Далібора? Доўга не мог заснуць у гэту ноч княжыч, а калі ўжо сон склейваў павекі, ціха ўвайшла ў апачывальню маці, села побач з сынам, асцярожна пачала гладзіць яму галаву. У змроку ён не бачыў яе твару, хацеў прыкінуцца, што спіць, але пяшчотныя лёгкія пальцы, як ветрык, бегалі па ягоных валасах. У яго зашчымела на сэрцы. Ён моўчкі пачаў цалаваць матчыны рукі. З пякучай вастрынёй ён зразумеў, што наперадзе чакае невядомасць, трывожная дарога, можа, нават кроў і пакута, і ўсім тым, што з ім здарыцца, матчынаму сэрцу балець да астатняга ўдару. Ён пяшчотней і гарачэй пачаў цалаваць яе рукі. Яна заплакала. Ціхія цёплыя слёзы капалі яму на твар. Маці моўчкі паплакала, моўчкі пайшла. Лёгкі белы абрыс мільгануў у праёме дзвярэй. Зноў на ўсё і на ўсіх навалілася ноч. Некалі, праз доўгія дзесяцігоддзі, на парозе сваёй смерці, сын будзе праклінаць сябе за тое, што не шапнуў ёй тады: «Мамачка... мама».

Новым сонечным святлом успыхнула неба, і Далібор з Хвалам павялі дружыну з Новагародка ў бок літоўскіх лясоў. Там, дзе камень саступае дарогу кветкам і траве, адлягло ў Далібора ад сэрца, забылася начная туга. З прагнасцю глядзеў княжыч навокал. Усё яму было цікава: і ручаі, што, весела пазвоньваючы, беглі да Нёмна, і сем'і дубоў у полі, і зялёны мур лесу, які неўзабаве праглынуў дружыну. У апошні раз азірнуўся княжыч на Новагародак, убачыў бліскучы купал царквы, вежу замка, вал і каля яго ўскудлачанае ветрам дрэва. Ірвануліся зялёныя галіны — падалося, быццам нехта махнуў рукой на развітанне.

За адну-дзве вярсты паперадзе дружыны ішла чата * на самых хутканогіх конях. Калі дарога была вольная і нішто не насцярожвала чатнікаў, яны на лясных выспах запальвалі высокае вогнішча з белым дымам, калі ж надаралася нечаканая перашкода або мог пагражаць вораг — з чорным.

На другі дзень паходу пакалечыў нагу халоп Найдзён. Павёў паіць коней да лясной азярыны і трапіў у самалоў, які новагародскія паляўнічыя называюць ступіцай. Самалоў, хітра зацярушаны травой і свежым лісцем, чакаў ваўка або лісіцу, але напароўся на яго няўклюдны халоп і ад страху заенчыў на ўвесь лес. Падбег Далібор з Косткам, спытаў, сціскаючы меч:

— Што з табою?

* Ясны влосы (польск.) — русыя валасы.

* Чата — разведка, дазор.

— Лесавік за нагу ўхапіў, — закочваючы вочы, млява адказаў Найдзён. Ад перапуду ён сеў на зямлю і стараўся не глядзець на сваю зашчэмленую дзвюма дубовымі дошкамі нагу, бо быў упэўнены, што яе трымаюць зубы лесавіка. Далібор са смехам абсек гнуткія арэхавыя пруткі, якімі ўпіраліся дошкі ступіцы. Халоп на адной назе рвануўся-паскакаў далей ад клятага месца. Усе, хто бачыў гэта, зарагаталі, закрычалі ўслед: «Ату яго! Ату!», але ваявода Хвал адразу ж павялічыў колькасць чатнікаў. Ёсць у лесе самаловы, значыць, недзе побач ёсць іхнія гаспадары. Найдзёну перавязалі нагу сухім чыстым мохам і белым кужалем, пасадзілі на каня, бо ісці не мог.

— Даруй мне, дурню, княжыч, — паныла прамовіў халоп, — цябе я павінен пільнаваць-даглядаць, а не ехаць на кані, як яловая калода.

— Кінуць бы цябе аднаго ў пушчы, каб камары ўсю кроў выпілі, тады б ты вочы займеў, бачыў бы, куды нагу ставіш, — за Далібора жорстка адказаў Костка. Халоп пабялеў, са страхам паглядзеў на яго.

На сухім грудзе пасярод густога лесу напаткалі мноства вялікіх і малых камянёў, якія стаялі і ляжалі асобнымі купкамі.

— Баярскія магілы, — праляцела між воямі.

Далібор і раней бачыў такія камяні, калі разам з князем Ізяславам ездзіў у Веверэск.

— Які народ тут ляжыць? — спытаў ён у Косткі.

Лях толькі паціснуў плячыма. Ніхто не ведаў гэтага. Ведалі толькі, што самыя вялікія камяні стаяць у галаве і ў нагах у нябожчыкаў.

— За грахі пакараны ўсе гэтыя людзі, — упэўнена сказаў вой па імені Вель. — Гасцяваў я ў вотчыне баярына Яромы. Дык там возера ёсць, глыбокае, дна не ўбачыш. Гаварыў баярын, што раней на месцы возера была дужа багатая весь. Прыйшоў туды бог у вобліку старога жабрака і папрасіў, каб накармілі яго. Але ніхто не злітаваўся над старым, крошкі ніхто не кінуў. Толькі адна жанчына пашкадавала жабрака, дала яму паесці і яшчэ бохан хлеба на дарогу. Разгневаўся бог на ўсіх веснякоў, не шкада яму было іх ні капачкі. Шапнуў ён жанчыне: «Збірайся і хуценька сыходзь з вёскі, але, глядзі, не азірайся». Пайшла жанчына, ды ўжо каля самага лесу ўспомніла, што серп у хаце забылася, не сцярпела, глянула назад цераз плячук. І адразу на месцы весі вада раскінулася, возера забушавала, а сама жанчына валуном зрабілася. Жыхароў жа бог ператварыў у камяні і раскідаў на ўзгорку. І сёння яны там ляжаць, як вось гэтыя.

Вель наском скуранога бота тыцнуў абамшэлы камень.

— Як леў мясаедны карае шакалаў, так і Хрыстос пакараў недавяркаў, — выгукнуў Костка.

Усё глушэў лес. У некаторых месцах даводзілася мячамі і сякерамі прабіваць шчыліну ў непарушнай сцяне дзікага хмызу, каб мог прайсці конь. Воі стаміліся. Коні спуджана храплі. Пот выядаў вочы.

Але і ў гэтым, здавалася б, мёртвым гусцяжы пільны позірк мог заўважыць прысутнасць чалавека, які не аднойчы бываў тут, а можа, і зараз сачыў за новагараджанамі, схаваўшыся зусім побач. Пад рэдкім промнем сонца, што часам прарываўся ў лес, успыхваў, блішчэў дасюль непрыкметны ліст. А можа, гэта цікуе насцярожанае чалавечае вока? Пра тое, што гэты лес абжыты людзьмі, даводзіў і самалоў, на які напароўся Найдзён, і камень над ручайком, з якога Далібор глынуў цурок вады. Ужо нагнуўшыся, княжыч убачыў у траве на самым беразе камень. На камені невядомай рукой былі выбіты след босай чалавечай нагі і конская падкова.

— Вось гэта лес, — здзіўлена-разгублена сказаў Далібору Костка. — І звер не пераскочыць, і птах не пераляціць.

Зусім кепска зрабілася новагародскай дружыне, калі ўсчалася непагадзь. Якая ўжо дарога была ў лесе, але дождж разбіў і яе. Падвязалі коням хвасты, каб меней пэцкаліся ў гразі. Дождж дужэў, ляцеў і ляцеў на лес. Глухі бясконцы шум палохаў людзей і коней.

На начлег ваявода Хвал прыпыніў дружыну ў негустым бярэзніку, які светлым акном пракінуўся між старых змрочных елак. Зашыпелі кволыя вогнішчы. Усё было мокрае, слізкае, як балотны вуж. У змроку ўбачылі, як грузна прайшоў непадалёку велізарнейшы зубр. Тры чалавекі маглі б умясціцца між ягоных рагоў. Ён соп, ламаў галлё, злаваў на людзей, што парушылі адзіноту, але падбегчы да вогнішчаў, раскідаць, растаптаць іх пабаяўся і знік за вастраколам дрэў, як гара.

Найдзён дапамог Далібору распрануцца, пачаў сушыць над агнём адзенне, спачатку княжычава, потым сваё. Напялі пад густой елкай паходны скураны шацёр, заслалі зямлю веццем, лапнікам, а зверху паклалі ваўчыныя і мядзведжыя шкуры. Далібор, загарнуўшыся ў тоўстую ваўняную коўдру, чакаў, пакуль халоп прынясе смажаную тураву печань з малаком — любімую страву новагародскіх князёў. Потым разам з Косткам пачыталі вячэрнюю малітву, патушылі свечку, што, уторкнутая ў звярыны рог, цьмяна гарэла ля ўваходу ў шацёр. Лях пайшоў спаць у буданок, дзе павінен быў начлежыць і Найдзён. Далібор стомлена расцягнуўся на цёплых шкурах і раптам спіной адчуў нешта цвёрдае, круглае. Уздрыгнула сэрца. Ён хуценька ўсхапіўся на калені, пачаў у змроку абедзвюма растапыранымі далонямі асцярожна абмацваць сваё ложа. І адразу ж знайшоў тое, што шукаў. Яшчэ не бачачы рэч, якую трымаў у руцэ, княжыч ужо ведаў, што гэта жолуд. Зноў таемны жалезны жолуд! Спачатку хацеў паклікаць Найдзёна і загадаць, каб той запаліў свечку, але перадумаў. Бясшумна падкраўся да чырвоных вуголляў вогнішча, пачаў разглядваць знаходку. Гэты жолуд быў як брат таго, першага. Такі ж старанна адштукаваны, з прыгожай шапачкай-капялюшыкам. Цьмяна блішчэў ён у паўзмроку і, здавалася, халадзіў далонь. Хто ж падклаў яго? Найдзён? Костка? Навошта падклаў? Ва ўсім павінен быць сэнс. Дзеля чаго ж гэтыя загадкавыя жалуды ідуць следам за ім, Далібрам? Княжыч з раптоўнай яраснай злосцю размахнуўся, хацеў шпурнуць жолуд у цёмны начны лес, але ўжо на самым узлёце рукі нейкая сіла астудзіла, прытрымала. Ён уздыхнуў, пайшоў у роздуме да шатра, лёг. Гэты жолуд, вядома ж, абярог, ахоўнік чалавечы, нехта хоча ўратаваць яго, княжыча, ад злыбяды. На першы жолуд ён не звярнуў увагі, і вось з'явіўся другі. Выкіне гэты — падкладуць трэці... Абярогі трэба насіць на грудзях, ля сэрца, але Далібор не паганец, і на грудзях у яго хрысціянскі крыж. У цемры адшукаў княжыч сваю шырокую паходную дзягу, упрыгожаную наборнымі залатымі і срэбнымі бляшкамі, адшпіліў капшук для трута і крэсіва, запіхнуў жолуд туды.

Раніцой зноў рушылі ў дарогу. Праз нейкі час Найдзён паклікаў Далібора:

— Княжыч!

Далібор пад'ехаў на кані, убачыў, што халоп з прасветленым тварам, прыгнуўшыся, стаіць над вялізным мурашнікам.

— Што табе? — строга запытаў Далібор.

— Глядзі сюды, — прыцішыў голас Найдзён і яшчэ ніжэй схіліўся над жоўта-бурай гурбой мурахавіння. Дзіўнае з'явішча ўбачыў княжыч. Дзе-

сяткі, сотні мурашак выпаўзалі з дзірачак-ходзікаў, і ва ўсіх на спіне былі крылы. Вось гэты светлакрылы рой пырхнуў з мурашніка, паляцеў.

— Раз на сонцаварот і мурашка бывае крылатая,— задаволена сказаў халоп, праводзячы позіркам бясшумны рой, потым растлумачыў Далібору: — Гэта мурашыныя князі і княгіні. Апусцяцца дзе-небудзь на зямлю, адгрызуць не патрэбныя болей крылы, выкапаюць ямкі і пакладуць туды першыя яйкі. Глядзіш, новы мурашнік, новы горад вырас. Раз на сонцаварот і мурашка бывае крылатая,— зноў з нейкай радасцю паўтарыў ён.

Далібор пільна паглядзеў на халопа і раптам уявіў, як няўклюдны, але крылаты Найдзён ляціць над лесам, над полем, над морам, ляціць, аддаляючыся ад яго, княжыча. «Паляцеў бы і нават не азірнуўся»,— са злосцю падумаў княжыч і загадаў халопу:

— Едзь за мною і нікуды не сунь свой нос.

Скончыліся адгор'і Навагародскага ўзвышша, пайшла лясістая раўніна. Стаялі доўгія спякотныя дні. Прахалодныя ж ночы былі кароткія, на дзве салаўіныя песні. Вось-вось павінна была быць рака Рута. Недзе тут у сваім горадзе сядзеў Міндоўг. Далібору не цярпелася ўбачыць грознага літоўскага кунігаса.

— Хутчэй,— пачаў падганяць ён ваяводу Хвала.

— Не трэба бегчы паперадзе сваіх коней,— строга і цвёрда адказаў ваявода і кусануў жаўтлявы вус, што азначала вялікую незадаволенасць.

— Але Костка кажа, што нам трэба рухацца як мага хутчэй, бо можам не заспець Міндоўга ў Воруце.

— Костка?— перапытаў Хвал і, нядобра ўсміхнуўшыся, выдыхнуў: — Па чым распазнаюць ляха? На чэраве вісіць бляха.

Злы быў ваявода на Костку, бо бачыў, што вялікую ласку і міласць мае той ад князя Ізяслава Новагародскага. Далібор хацеў гнеўным словам асадзіць наравістага ваяводу, але ў гэты самы час некалькі вояў схапілі свае лукі і з крыкам «Зязюля!» навялі іх на густалапую вельмі высокую елку. Далібор яшчэ нічога не паспеў сцяміць, як з елкі, ломячы голле, гоцнуўся на зямлю дужы светлавалосы юнак. Ён адразу ж усхапіўся на ногі, хацеў ірвануць дубіну-мачугу, якая на скураной пятлі вісела за правым плечуком. Але яму заламалі рукі, адабралі мачугу, і ён толькі часта дыхаў. Вядома ж, гэта быў літовец. Асаністы, шыракаплечы, з прамым тонкім носам, як амаль ва ўсіх яго ўсіх аднародцаў. На ім была белая льняная кашуля з доўгімі рукавамі, якую літоўцы называюць маршкіняй. Кашулю падпяразваў вузкі скураны рэмень, акаваны бронзавымі бляшкамі. Пэўна, каб лаўчэй залезці на дрэва, літовец быў басанож, скураныя ж боты з высокімі халявамі перакінуў, звязаўшы вяроўчынай, цераз плячо.

— Каму служыш, «зязюля»?— запытаў у яго ваявода Хвал.

Ваявода, як і большасць бывалых мужоў-навагараджан, някепска ведаў літоўскую мову, ніколі не браў з сабой тлумача.

— Мой гаспадар кунігас Міндоўг,— адказаў светлавалосы юнак.

— Дым!— закрычалі раптам воі.

Усе ўзнялі галовы і ўбачылі, як з самай вяршыні елкі ўразаецца ў неба рог чорнага густога дыму.

— Ты запаліў?— запытаў ваявода.

— Я. Кунігас Міндоўг павінен ведаць, што да Варуты набліжаюцца чужыя людзі.

Далібор прагна ўслухоўваўся ў гаворку літоўца. Нейкія словы ён разумеў. Родным знаёмым святлом успыхвалі яны ў плыні чужой мовы. Так бывае ў вятрысты непагодлівы дзень, калі то выб'ецца на неба сонца, то зноў схаваецца за чарноцце хмар. Пэўна, праўду кажуць людзі, якія зведалі мудрасць старых пергаменаў, што многія вякі таму назад Літва, Навагародак і ўся руская славяншчына былі братамі па мове і па веры. Гэта было тады, калі аднолькавым голасам спяваў ім свае песні пракаветны лес, калі дзікія коні і дзікія каровы пасвіліся непадуладныя чалавеку ў залітых сонцам сакаўных лугах. Гэта было тады, калі Пярун і Пяркунас сядзелі абняўшыся на высокай гары пад святым дубам, а ў паняволенай Рымам Іўдзеі яшчэ не нарадзіўся Хрыстос.

— Мяне завуць Гінтасам. Я дружыннік кунігаса Міндоўга, а Міндоўг распачаў вялікую вайну супраць свайго брата кунігаса Даўспрунка,— гаварыў між тым ваяводу Хвалу засмучаны юнак.— Калі я вярнуся ў Варуту, кунігас жорстка пакарае мяне.

— За што?— пацікавіўся Хвал.

— Я трапіў у палон да чужынцаў.

— Мы не чужыя,— запярэчыў Хвал.— Мы воі новагародскага князя Ізяслава Васількавіча. Не з мячом, а з мёдам, хлебам і соллю ідзем мы ў Літву да кунігаса Міндоўга, каб стаць братанічамі з ім, каб агульным шчытом прыкрыцца ад татарскіх арканаў і тэўтонскіх арбалетаў. Я дам табе срэбра, Гінтас. Я скажу кунігасу, што ты быў харобры, як пушчанскі тур, і вастравокі, як ястраб.

— Не трэба срэбра, бо ўсё яно належыць нашаму кунігасу. Аддайце мне мачугу,— папрасіў Гінтас.

Яму аддалі баявую дубіну, і ён пацалаваў яе. Доўгія валасы, сціснутыя на лобе і на скронях скураным раменьчыкам, узвіхурыла ветрам. Ён рэзка трасянуў галавой, адкідваючы іх з твару, і ва ўпор глянуў на Далібора. Такіх сініх вачэй княжыч яшчэ не бачыў. У Лукеры з вакольнага горада (Далібор адразу ўспомніў пра яе) вочы таксама былі сінія, нават іскрыстыя. Але там была мяккая цёплая сініна. У Гінтаса ж у позірку быў сіні лёд, сіні мароз. «Не адну дзявочую душу карэжыў ён такім вокам,— падумаў княжыч.— Пэўна, шмат літовачак уздыхае па ім». У астатнім жа, як прыкмеціў Далібор, малады літовец амаль нічым не адрозніваўся ад навагараджан. Гэта не татарын з Алтын-Арды *, ад якога за дзесяць вёрст пахне стэпам. Апрані яго па-навагародску, дай у руку дзіду, пасадзі на каня, і будзе хвацкім дружыннікам у князя Ізяслава. «Мы падобныя,— узрадаваўся свайму адкрыццю Далібор,— з аднаго лесу мядзведзі».

Чорны дым ад вартоўнага кастра, што запаліў Гінтас, заўважылі ў Воруце. Дружыну ваяводы Хвала, як толькі яна пачала падыходзіць да горада, перастрэлі конныя літоўцы. Вершнікаў было сотні чатыры, калі не болей. Яны размахвалі мячамі, мачугамі і па сваёй старадаўняй завядзёнцы пачалі браць навагараджан у кола, аточваць з усіх бакоў.

— Сам Войшалк вывеў дружыну,— спалохана сказаў Гінтас, едучы поруч з Даліборам.— Значыць, кунігас Міндоўг вярнуўся ў Варуту. Без сям'і, без сваіх сыноў ён нікуды не ездзіць, бо ведае: трапяць сыны ў рукі Даўспрунку — і костачкі ад іх не застанецца.

У маладога літоўца голас перасеў ад страху. Далібор са здзіўленнем пазіраў на яго. Няўжо гэты асілак, гэты сціпруэліс, як кажуць літоўцы, так баіцца кунігаса? Але не трэба хадзіць са сваёй свечкай у чужы манастыр. Кожнаму небу свая зорка свеціць.

Ваявода Хвал тым часам загадаў трубіць у трубы, біць у бубны, спыніў дружыну і ў знак міру і згоды злез з каня, выняў з похваў меч, ува-

* Алтын-Арда — Залатая Арда.

ткнуў яго ў зямлю. Войшалк з некалькімі вершачнікамі да яго таксама спешыўся. Гэта быў, калі меркаваць з першага позірку, Далібораў аднагодак, высокі, цёмнавалосы, са строгім загарэлым тварам і нечаканай мяккасцю ў пільных рухомых вачах. На галаве ў літоўскага княжыча прыгожа сядзела ваўняная зялёная шапачка, увесь край у якой быў пераплецены бліскучым бронзавым дротам у выглядзе ромбаў і трохкутнікаў. Грудзі ахоўвала жалезная з кароткімі рукавамі кальчуга. Паверх яе княжыч апрануў чырвоны падбіты лёгкай белай футравінай плашч, які зашпільваўся фібуламі на правым плячуку. Фібулы былі багатыя, буйныя, з галоўкамі ў форме макавых каробачак.

Далібор глядзеў на ладную паставу і прыгожае ўбранне Войшалка, і ўсё ці амаль усё падабалася яму ў ім. Асабліва ж кінулася ў вочы шапачка, мірная, хатняя. Побач сцяной стаяць суровыя воі ў жалезных шлемах і кальчугах, а на галаве ў княжыча, іхняга вадаса *, шапачка, як лясная бесклапотная птушка.

— Адкуль вы і да каго? — звонкім голасам спытаў Войшалк у Хвала і Далібора, што ўжо стаяў поруч з ваяводам.

Хвал разгладзіў скуранай пальчаткай вусы.

— Мы, як ты бачыш, княжыч, воі слаўнага Новагародка, слугі харобрага князя Ізяслава Васількавіча. Вось гэта, — ён паклаў руку на плячо Далібору, — новагародскі княжыч Глеб Ізяслвіч.

Далібор злёгку схіліў галаву. Войшалк пакланіўся ў адказ.

— А ідзем мы ў слаўны горад Варуту, да слаўнага кунігаса Міндоўга, — працягваў ваявода. — Прымі, княжыч, дарункі ад Новагародскай зямлі.

Пры гэтых словах дзецкія з малодшай дружыны прынеслі куфэркі з каштоўнымі камянямі і срэбрам, кіпы футраў чорных і рудых лісіц, багата аздобленыя чары для мёду і віна, лоўчых сокалаў у клетках з меднага дроту з атласнымі каўпачкамі на галовах, прывялі двух войскіх коней пад чырвонымі гнутымі сёдламі і шытымі залатой ніткай апонамі. Потым ваявода Хвал на шырокім квяцістым ручніку паднёс Войшалку меч, сказаў:

— Прымі гэты меч, гэты кардас, гартаваны на трох агнях, купаны ў чорнай, сіняй і чырвонай крыві. Няхай сагнецца ён толькі тады, калі вайдэлоты запаляць памінальнае жоглішча, калі іскры паляцяць разам з душой у неба, а смяротнае цела ляжа разам з вугалем, прысакам, канём і непераможным мячом у зямлю.

У Войшалка радасна ўспыхнулі вочы. Ён пацалаваў меч, потым пацалаваў Хвала і Далібора, усклікнуў:

— Калі зазвоняць у звон ратны, устану я з гэтым мячом за Літву і Новагародак! Ідзіце ж да нас, нашы пабрацімове. Варута чакае вас.

І адразу ж, нібы пачуўшы словы Войшалка, за земляным валам і драўляным тынам Варуты ўдарылі калатушкамі па дубовых дошках, якія віселі на вяроўках, скручаных са звярыных жылаў. Урачыста-трывожны голас біла паляцеў над ракой Рутай, над пушчамі і камяністымі выспамі. У кожнага з літоўцаў і новагараджан зрабілася трапятліва ў душы.

Міндоўгаў горад ужо чакаў іх. Пясчаная рака дарогі цякла да грознай дубовай брамы, што была ўрэзана ў вал. Брама шчацінілася даўжэзнымі ікламі дзікоў і ваўкоў. Як жалезныя цвікі, былі ўвабіты яны ў пацямнелае ад дажджу і дыму дрэва. Выява Пяркунаса, выпілаваная з тоўстага дубовага камля, завяршвала браму.

* Вадас (літоўскае) — правадыр, кіраўнік.

Бог-грамавік, сціскаючы ў руцэ вогненную нябесную стралу, пранізліва глядзеў на ўсіх, хто ўязджаў і ўваходзіў у ягоны і Міндоўгаў горад. З двух бакоў брамы гарэлі нязгасныя вогнішчы, удзень і ўначы рабілася тут чорным прысакам дубовае стволле. Над вогнішчамі былі змайстраваны паветкі, каб ні дождж, ні вецер не затапталі святое ачышчальнае полымя. Вайдэлоты і вайдэлоткі ў белых адзежах лілі ў касцёр смалу-жывіцу, кідалі ламачча. Зніч, вечны агонь, не мог патухнуць, знікнуць, як не патухае сонца, як не патухаюць сёстры ягоныя, нябесныя знічкі, над Новагародкам і Літвой. Згарыць адна, але глядзі — ляціць услед за ёй другая, распырскваючы залатое святло ў начным бяздонным небе. З цемры магіл бачыцца сынам наднёманскіх пушчаў гэтае святло. Усходняе і заходняе неба азораны ім.

Непадалёку ад брамы стаяла дубовая бакшта * вышынёю ў пяць коп'яў. На яе ў адказны і ўрачысты час уздымаўся галоўны святар (а святаром у Варуце быў кунігас Міндоўг), каб аб'явіць волю багоў народу. Акрамя Пяркунаса, бога войнаў, гаспадара маланак і верхніх вод, тут шанавалі Калвеліса і Мянуліса, а таксама бога буры і ветру Вейяса. Пакланяўся мясцовы люд і Лаўме. Гэта багіня яркай незвычайнай прыгажосці жыла на воблаках і пасля дажджу распускала свой пояс — нябесную каляровую вясёлку.

Побач з бакштаю рос дуб, адзінае дрэва, якому дазволілі ўвайсці ў горад. У лютую навальніцу Пяркунас кінуў з неба стралу і апаліў дубу галаву. Дуб, узгорак, маланка, агонь, меч, конь — вось што спрадвеку было тут святым.

Толькі дзве душы ў паганскай Варуце таемна маліліся Хрысту: Міндоўгава жонка кунігайкшціене Ганна-Паята, дачка цверскага князя, і яе сын Войшалк. Была ў іх свая каморка, дзе вісела ікона і гарэлі васковыя свечкі і пра якую ведаў толькі Міндоўг. Даведаецца пра гэта і Далібор, але пазней.

Новагараджане злезлі з коней, прайшлі каля свяшчэнных вогнішчаў. Далібор чуў, як адзін з вайдэлотаў казаў, пазіраючы на полымя: «Хвала табе, Агонь, Сын неба, Бацька зямлі, разбуральнік цвёрдага, знішчальнік халоднага».

Варута стаяла на высокім рачным мысе, ад поля адгароджвалася валам, зробленым з дубовых і сасновых клетак-гародняў, якія былі з верхам набіты глінай і каменнем. Ля падножжа вала змяіўся глыбозны роў, напоўнены зеленаватай цёплай вадой. Там крумкалі жабы.

Вуліца, што вяла да двух'яруснага княжага церама, была высцелена шырокімі драўлянымі плахамі. Паабапал яе шчыльна мясціліся дамы баяр і старшых дружыннікаў, майстэрні рамеснікаў. Халупкі чэлядзі ляпіліся да княжага церама, як лепяцца малюскі-прысмочкі да карабельнага днішча. Тут жа была вялікая стайня для войскіх коней.

Далібор разам з ваяводам Хвалам і Костка́м ішоў да Міндоўга. Неўзабаве ён павінен быў убачыць грознага кунігаса, глянуўшы ў вочы якому, многія, калі верыць чуткам, трацяць прытомнасць.

На вялікі здзіў, Міндоўг сустрэў новагараджан не ў сваім шыкоўным прасторным цераме, а ў звычайным нумасе, у якім спрадвеку жылі і жывуць тыя з яго аднародцаў, што ходзяць за сахой. Сціплы нумас, драўляны, з чатырохсхільнай саламянай страхой, стаяў, прытуліўшыся да сцяны

* Бакшта — вежа.

багата аздобленага церама. Новагараджане пераглянуліся. Костка хмыкнуў у вус, шапнуў:

— Мядзведзь, як яго ні ваб, усё роўна прэцца ў сваю бярлогу.

«Незнаёмаму чалавеку глядзяць спачатку на вочы, потым на рот»,— успомніў Далібор, калі апынуўся перад Міндоўгам. Вочы ў кунігаса былі рэдкага чорна-зялёнага колеру, крышку прыжмураныя і такія вострыя, такія пякучыя і неадчэпныя, аж рабілася вусцішна. Яны, як цвікі, даставалі да самага дна душы. Пра людзей з такім позіркам кажуць, што маці, нарадзіўшы, купалі іх у кіпетні. Губы кунігас меў чырвоныя, таўставатыя, адтатураныя, перабітыя зверху ўніз баразёнкамі-маршчынамі. Цёмная з рудой падпалінкай барада аблямоўвала смуглы твар. Калі ўвайшлі новагараджане, Міндоўг калыхаў у калысцы свайго самага меншага сына Руклюса, які жыў яшчэ толькі першае лета. Калыска была зроблена з двух лукаў, абцягнутых цёплай мяккай аўчынай, і падвешана да столі нумаса на срэбным круку. Руклюс якраз плакаў, тоненькім галаском выводзіў нешта сваё, дзіцячае. Адкуль было ведаць яму, немаўлёнку, што люляе яго, хоча, каб ён заціх, заснуў, самы суровы чалавек Літвы? Разгубленыя мамкі-карміцелькі безгалосай анямелай купкай стаялі за спіной у кунігаса. З якой радасцю кінуліся б яны супакойваць маленькага княжыча і супакоілі б, развесялілі, зацалавалі, але, як скала, узвышаўся між імі і калыскай Міндоўг. Яны былі ціхенька аб нечым зашапталіся, ды азірнуўся Міндоўг, і гаворка, як абрэзаная нажом, спынілася.

«Няўжо гэты чалавек мой бацька?—з хваляваннем, з нейкай пакутаю думаў Далібор, абмацваючы насцярожаным позіркам не дужа буйную паставу кунігаса.—Няўжо часцінка ягонай крыві цячэ ўва мне? Ён згінае людзей не цяжкой рукой, а пякучым вокам. Гэта пра яго казаў Гінтас: «Бліжэй да князя, бліжэй да смерці».

Міндоўг між тым, раззлаваўшыся, адпіхнуў ад сябе калыску, яна паплыла, паляцела, і з яе ляцеў плач малога Руклюса. Карміцелькі адразу ж, як спушчаныя са шворкі, рынуліся да калыскі.

Выйшлі з нумаса на двор, і там, стоячы на ганку церама, варуцкі кунігас прыняў дарункі Новагародскай зямлі. Было відно, што яны яму спадабаліся. Ён заўсміхаўся, чорна-зялёныя вочы пасвятлелі.

— Я таксама шчодра адару вас, новагараджане,—прамовіў Міндоўг і запытаў у Далібора:

— Як жыве мой брат князь Новагародка Ізяслаў?

— Князь Ізяслаў шле табе вітанне, харобры кунігас,—хвалюючыся, адказаў Далібор.—Ён загадаў перадаць табе, што Новагародак і Літва— два жолуды з аднаго святога дуба, што супраць злыбяды, супраць варожай сілы мы павінны стаяць разам.

Княжыч з вялікай прыкрасцю адчуў, што голас ягоны нечакана ўздрыгнуў, абсекся і на апошніх словах як бы вільнуў убок. Так ранняй вясною па адталым снезе плывуць убок з наезджанай каляі цяжка гружаныя сані. «Няпраўда, што ён мой бацька,—раптам падумаў Далібор.—Гэта ўсё наплёў, выдумаў вяшчун. Вярнуся ў Новагародак і адкручу яму, як дурному пеўню, галаву. Я зусім не падобны на Міндоўга, ні крошелькі. Калі б ён быў маім бацькам, ён бы ведаў гэта, ён бы неяк глянуў на мяне, сказаў нешта асаблівае...»

— Добрыя словы перадаў ты мне, княжыч,—павольна вымавіў Міндоўг.—Ад Нёмана да Рубона грыміць слава Новагародка, усе баяцца мяча князя Ізяслава. Хадзіў я з тваім бацькам на Мазоўшу, ведаю сілу новагародскіх дружын. У маёй Літве сёння кроў цячэ, як балотная вада. Я, кунігас, у лесе, як мыш у скрыні, хаваюся ад сваіх ворагаў.

Ён скрыгнуў зубамі.

— Мой брат, гнайнавокі Даўспрунк, са сваімі неданоскамі-сынамі, Таўцівілам і Эдзівідам, хоча мяне, як лася, загнаць у лоўчую яму, хоча, каб я хрыпеў, віўся на вострых коллях, што праб'юць мне грудзіну. Разам з бязвухім Выкантам, а вуха Выканту конь зжаваў, калі ён, п'яны, як падла, валяўся на снезе, хоча Даўспрунк узяць Літву, усю Літву.

Міндоўг трасянуў кулакамі.

— Хутчэй Нёман пацячэ назад, чым я скаруся ім. Добрыя словы прынёс ты мне, княжыч Глеб. Меч Новагародка і мой меч скрышаць усё. Дай я цябе пацалую за гэта.

Ён у міг вока скокнуў з ганка, абшчаперыў Далібора моцнымі чэпкімі рукамі. Княжыч як знямеў ад неспадзяванкі. Цвёрдыя вусны Міндоўга, ягоная жорсткая чорна-рудая барада каўзануліся па шчацэ. І тут Далібор убачыў такое, ад чаго забілася сэрца, а ў горла быццам сыпанулі гарачым пяском. На бугорыстай загарэлай шыі кунігаса на танюсенькім срэбным ланцужку вісеў жалезны жолуд, такі самы жолуд, што ляжаў у капшуку ў Далібора. Яны былі падобныя, як дзве пчалы з адной борці. У княжыча закружылася ў галаве, і ён, каб не ўпасці, сеў на ганак церама. «Напалохаў літоўскі мядзведзь дзіцяня»,—адразу ж падумаў Костка і, не дужа цырымонна адсланіўшы плячуком Міндоўга, кінуўся да княжыча. Але Далібор ужо зваладаў з сабою, устаў, суха сказаў Костку:

— Стой на сваім належным месцы, калі размаўляюць кунігас Літвы і новагародскі княжыч.

IV

Міндоўг надумаў аб'яднаць пад кроквамі, пад дахам адной дзяржавы ўсіх тых, хто пакланяўся Крыва-Крывейце, звязаць у адзін сноп каласы, якія дасюль раслі паасобку. Літва, Жамойць, Яцвягія, Земгалія, Прусія са сваімі шматлюднымі землямі не давалі спакою кунігасу, які пакуль што сядзеў у маленькай драўлянай Варуце і ледзь паспяваў адбівацца ад суседзяў-аднародцаў. Яны лезлі з усіх бакоў, таптал ягоныя нівы, забівалі або выводзілі з палонам ягоных людзей, палілі каймасы *. Ён быў раз'юшаны, як паранены зацкаваны дзік. Апошнім часам бясконцая барацьба зрабілася такой крывавай, што, калі ён засынаў, яму сніліся чырвоная трава, чырвоныя дрэвы, на якіх раслі чалавечыя чарапы.

Ці задумваўся ён над тым, якую дзяржаву хоча ўзгадаваць і як цяжка гэта будзе? Незадоўга да яго велізарную дзяржаву стварылі Чынгісхан і Батый, заліўшы крывёй Азію, растаптаўшы сваёй конніцай трэць Еўропы. Яна была як перакаці-поле, гэта дзяржава,—каціласся з усходу на захад, падмінаючы пад сябе ўсё жывое, захопліваючы ў свой нястрымны рух шматлікія плямёны і народы. Вялікага чалавечага стогну і енку каштавала яна, і сам Чынгісхан, «патрасальнік Сусвету», як называлі яго, калі паміраў, загадаў, каб ягоную магілу не маглі адшукаць нашчадкі. «Патрасальніка» закапалі пасярод шырокага стэпу, а на тым месцы, дзе ён нарэшце супакоіўся, прапусцілі тысячныя табуны коней. Ні каменя, ні кургана не пакінуў пасля сябе хан. Дарэчы, амаль такім самым чынам схаваўся ад нашчадкаў пасля сваёй смерці заваёўнік Рыма Аларых. Перакрылі

* Каймас (літоўскае)—вёска.

раку плацінаю, на дне выкапалі магілу, а потым зноў пусцілі ваду. Плюскоча рака, бягуць хвалі, і хто здагадаецца, што на ціхім дне, куды ніколі не кіне свой позірк сонца, вечным сном спіць той, хто з адналькавай асалодай крышыў камень крапасных сцен і людскія косці.

З усіх бакоў астравок зямлі, на якім сядзеў Міндоўг, акружалі моцныя, ваяўнічыя суседзі — Полацк, Менск і Навагародак, Нальшанская зямля, дзе ўладарыў Доўмант. Гэта было першае, самае цеснае кола. Але варуцкі кунігас сваім вострым зрокам воя і дыпламата бачыў і другое кола, больш моцнае і шырокае. На поўдні, за Пінскімі балотамі, Галіцка-Валынскае княства, землі якога аб'яднаў сваёй дзяржаўнай рукою Даніла Галіцкі. На захадзе, за Жамойцю, дзе ў сваіх гарадах сядзелі шматлікія кунігасы і кунігасікі, стаў на жалезныя ногі Тэўтонскі ордэн. Не пашанцавала прусам, гэтым «блакітнавокім людзям з ружовымі шчокамі і доўгімі валасамі», як пісаў пра іх Адам Брэменскі. Уважлівы нямецкі храніст адзначыў, што прусы вельмі чалавекалюбівыя, ахвотна дапамагаюць тым, хто церпіць бедства на моры або падвяргаецца нападу піратаў. Яны ядуць конскае мяса, конскае ж малако і кроў ужываюць як хмельнае піціво. Срэбра і золата прусы шануюць не дужа. Зусім не шануюць незвычайна багатыя футры, якіх маюць незлічонае мноства, абменьваючы іх на адзенне з воўны. Не пашанцавала ж прусам у тым, што да іх падсуседзіўся Тэўтонскі ордэн і, як рысь упіваецца ў шыю ласю, упіўся ў прускія землі. Там зараз ідзе бясконцая вайна. Калі прусы не вытрымаюць, Ордэн выйдзе на Нёман, і Крыва-Крывейта твар у твар сутыкнецца з лацінскім Хрыстом. Ён ужо з ім сутыкнуўся, бо кінуў святы дуб у Ромаве і пабег у жамойцкія пушчы шукаць іншы.

З далёкага поўдня чуецца дыханне Залатой Арды. Стэпавікі зламалі хрыбетнік Кіеву, садралі залатыя дахі і купалы з рускіх цэркваў. Кожны міг, як шалёная нястрымная вада, іхнія тумены могуць рынуцца з Дняпра на Нёман. Ёсць такая жахлівая смерць, такое пакаранне — чалавека расціскаюць дзвюма тоўстымі дубовымі дошкамі. Міндоўг заўсёды адчуваў сябе, сваю сям'ю і свой народ між гэтых няўмольных дошак, Ордэна і Арды. Спыніць іх, зламаць іх можна, толькі сабраўшы вялікую супольную сілу. Але дзе ўзяцца той сіле, калі ў маленькай Літве, у гэтым чырвоным Міндоўгавым яблычку, у самай сярэдзіне завяліся ненаедныя лютыя чэрві. Яны грызуць яблык, сэрца кунігасава грызуць. Даўспрунк з Таўцівілам і Эдзівідам, Выкант, Рушкавічы, Булевічы... Праўда, Рушкавічаў Міндоўг знішчыў, хоць і ездзіў з імі ў Галіч на перамовы з рускімі князямі. Знішчыў з незвычайнай жорсткасцю. Перад смерцю загадаў у кожнага з мужчын дома Рушкавічаў выразаць з жывога цела па кавалку мяса. Мяса выразалі, падсмажылі, і было загадана, каб брат еў мяса брата. Баючыся новых, яшчэ больш жудасных пакут, Рушкавічы зрабілі такое і былі забіты мачугамі. Толькі багам і кунігасам дадзена высокім небам права дараваць людзям жыццё або смерць. Гэта Міндоўг ведаў цвёрда, гэтаму быў прывучаны змалку. Не выпадала быць добрым, добрым, як дзіця ў калысцы. Жыццё вучыла насцярозе і жорсткасці. Заставаўся пад сонцам дужэйшы або той, хто ўмеў вельмі хутка бегаць, уцякаць, не пакідаючы нават на зямлі слядоў. Міндоўг з агідаю думаў пра палахліўцаў. Ён любіў моцных душою людзей. Яны былі падобныя на агонь, што крушыць усё жывое на сваёй дарозе. Ён сам імкнуўся зрабіцца чалавекам-агнём, якога баяцца ворагі і слухаюцца сябры. Жорсткасць была разліта ў прыродзе. Маланка бязлітасна шчапала дубы. Воўк рэзаў авечку. Снег валіўся на цёплыя вясновыя кветкі. Пярэстая рысь, тыгр мясцовых лясоў, душыла казуль і ласіц. Трохгадоваму Міндоўгаваму брату Мантвілу певень, якога прывезлі ад індусаў, выдзеўбнуў зрэнку ў воку — падумаў, што гэта бліскучы каменьчык. Нельга было раскісаць, як сыраежка пад дажджом, чакаць, пакуль нехта прыйдзе і прыкончыць цябе самога і ўсіх тваіх сямейцаў. Варуцкі кунігас не аднойчы пасылаў сваім ваяўнічым суседзям борць пчол. У Літве, калі хочуць пасябраваць, заўсёды дораць пчол. Пэўна, таму, што пчала працавітая, багатая і ніколі не дасць сябе ў крыўду. Тыя пчол ахвотна бралі, але ўсё роўна плялі змовы, шкодзілі на кожным кроку. Апошнім разам накіраваў Міндоўг да Таўцівіла свайго лепшага ваяводу асілка Гедруса. Таўцівіл разам з Эдзівідам шчодра частавалі ваяводу мёдам і смажанай зверынай, да нябёсаў праслаўлялі Міндоўга, а потым Таўцівілаў чалавек (нават імя яго невядома) абняў захмялелага Гедруса, спытаў: «Дзе ў цябе сэрца?» — «Тут, — адказаў даверлівы асілак, нават ляпнуўшы рукою па сваёй левай грудзіне. І Таўцівілаў чалавек па самую рукаятку ўсадзіў доўгі нож дакладна ў тое самае месца. Нечаканая смерць ваяводы ўразіла Міндоўга. «Сам сябе праспаў», — такія былі першыя словы кунігаса, калі ён дачуўся, што Гедруса ўжо няма на гэтым свеце. Зноў полымя вайны пакацілася па Літве. Іскры ж ад яе ляцелі ў Дзяволтву, Дайнаву, Нальшу, усюды, дзе ляжала зямля Зялёных Дубоў і Чорных Вужоў. Міндоўг пачаў ліхаманкава ўмацоўваць Варуту і свае шматлікія гарадзішчы-пількальнісы, бо ўжо пабеглі па ўсіх сцежках варожыя людарэзы і людаловы. Да гэтага сцены сваіх умацаванняў літоўцы рабілі з дрэва, пяску і каменняў, але камені сыпалі проста кучаю, бо не ведалі, як злучаць, звязваць у адно цэлае. Новагародак адкрыў ім сакрэт вапнавага раствору, цамянкі. Таўцівіл з Эдзівідам, апёкшыся каля такіх сцен, пачалі паліць навакольныя весі, браць у палон Міндоўгавых Коймінцаў *. Варуцкі кунігас адказваў тым жа і бяссоннымі начамі думаў, шалеючы ад гневу: «Пачакайце, хутка так удару — чорныя іскры пасыплюцца ў вас з вачэй». Вось чаму з такой радасцю сустрэў ён дружыну, што прыйшла з Новагародка. Цяпер удача і ўлада не вылузнуцца з ягоных рук, бо моцнае плячо падстаўляў Ізяслаў Новагародскі.

Весела было ў Варуце наступнай ноччу. На вялізных вогнішчах смажыліся дзікі і ласі. Міндоўг з Войшалкам і сваімі ваяводамі, Далібор з Хвалам і Косткам сядзелі за багатымі сталамі пад адкрытым небам, пілі мёд, рамейскае віно і светлае літоўскае піва-алус. Міндоўг са смакам еў ласіныя губы ў воцаце, кідаў хуткія позіркі то на Далібора, то на Хвала, і ў чорна-зялёных вачах успыхвалі яркія бліскаўкі.

— Чаму сам князь Ізяслаў не прыехаў? — спытаў ён у Далібора, паклаўшы цяжкую руку яму на плячо.

— Да князя Данілы Раманавіча ў Галіч збіраецца, — адказаў Далібор.

Кунігасава рука сціснулася ў кулак, гэтым кулаком ён шкрабануў княжычу па хрыбетніку, быццам выпрабоўваў на моц. Потым ускочыў з-за стала, загадаў Войшалку:

— Кліч дружыннікаў! Хай новагараджане паслухаюць нашы дайны!

Прыйшло чалавек дзесяць-пятнаццаць, сталі паўколам, заспявалі. Пад начным небам, пад срэбнадымнымі воблакамі шырока паплыла песня:

Сёння п'ем мы піва,
Ну, а заўтра выйдзем
На рубеж угорскі.

Вінныя там рэкі,
Яблыкі на дрэвах
Чыста залатыя.

* Коймінцы — нявольныя людзі, якіх гаспадар надзяляў зямлёй.

Міндоўг падбег да спевакоў, ушчаміўся між імі, паклаўшы ім рукі на плечы, заспяваў-запытаў:

— Што ж рабіць мы будзем
На зямлі угорскай?
— Мы збудуем горад
З камянёў каштоўных,
З яркіх самацветаў,—

адказаў хор.

— А калі ж мы прыйдзем
З той зямлі угорскай?—

зноў запытаў кунігас.

— Калі ў сінім моры
Зашапочуць дрэвы,
Зацвітуць каменні,—

паляцела ў чорную ноч, паляцела да зорак. Расступіўся, раскалоўся змрок, і ў кожнага, хто слухаў песню, пранеслася ва ўспамінах, як вогненны шар маланкі, уласнае жыццё ад самага пачатку да вось гэтай песні, у якой абудзіліся ўсе вывы зямлі: таемны лес, глыбозная вада, крыкі-шэпты прыроды. Далібор убачыў расахатую бярозу над пясчанай туманнай дарогай, кроплі расы на кветках, дзявочую постаць ва ўсім белым. Туман цёк, наплываў на дзяўчыну, вось толькі тоненькая рука, як крыло птушкі, мільганула ў хвалях шэрага туману і знікла. Дзе гэта было? Хто гэта быў?

Зноў селі за багатыя сталы. Міндоўг быў дужа вясёлы, усмешлівы, шмат еў і піў. Чаляднікі падавалі смажаных качак і гусей, вэнджаных вугроў, халодныя цялячыя языкі.

— Есці ўжо няма куды, а вочы ядуць,— задаволена выгукнуў адзін з літоўскіх ваяводаў, і ўсе засмяяліся. Але Міндоўг раптам пацямнеў у твары, схапіў ваяводу за доўгія валасы, тыцнуў яго тварам у тлустыя кавалкі смажаніны, закрычаў:

— Распусціў чарава! Помніш, як мы галадалі над ракой Нявежай? Як кару грызлі? Як лівонцы кідалі нам цераз вал дохлых кошак?

Ён перакуліў стол, пайшоў у змрок, апусціўшы галаву. Нечаканая змена ў настроі кунігаса перапалохала чаляднікаў, здзівіла новагараджан. Толькі ваявода, быццам нічога не здарылася, спакойна сядзеў на кляновай лаве з перапэцканым тварам. Па шчоках цяклі бліскучыя ручайкі. І не слёзы гэта былі, а гусіны тлушч.

— Ідзі сюды, княжыч,— паклікаў Далібора Міндоўг. Калі Далібор падышоў, горача схапіў яго за плячук, загаварыў:— Я самы моцны і самы багаты ў Літве. У мяне ёсць рабы, у мяне ёсць зямля. Мае коймінцы аруць на валах, а не на худых конях, як у Даўспрунка. У мяне тысячы сярпоў і сох, а кавалі куюць лепшыя баявыя сякеры, лепшыя, чым у лівонцаў. Мае людзі вязуць за рубеж футравіну, якой дзівяцца Рым і Брэмен. Вы ў Новагародку моліцеся пры свечках, зробленых з майго воску. Ты верыш мне?— запытаў ён раптам.

— Веру,— адказаў Далібор.

— Літву хачу бачыць моцнаю, як святы дуб, пад якім сядзіць Крыве,— казаў далей варуцкі кунігас, і чорна-зялёныя вочы натхнёна свяціліся.— Усіх, хто пакланяецца Пяркунасу, хачу сабраць пад сваім сцягам. Ты верыш мне?

— Веру,— зноў адказаў новагародскі княжыч, бо што інакшае мог ён сказаць. Гэты чалавек быў як магніт, як бераг, да якога, хочуць яны ці не хочуць, але абавязкова павінны прыплыць некалі ўсе чоўны. Той жа, хто не прыплыве, ляжа мерцвяком на дно.

— У мяне шмат валоў, і я сам раблю, як вол. Хіба гэта дрэнна, княжыч?— спяшаючыся, гаварыў Міндоўг.— Калі я караю ворагаў, здраднікаў, адступнікаў, калі я на сваю зялёную зямлю лью іхнюю чорную кроў, я мацую Літву. Хіба гэта дрэнна?

«Ён размаўляе са мной, як размаўляў бы са сваім духоўнікам, калі б быў хрысціянінам,— здагадаўся Далібор.— Ён хоча аблегчыць душу, а тут, у Варуце, няма перад кім — яго або баяцца і, як рабы, поўзаюць ля яго-ных ног, або не жадаюць зразумець, хоць прыкідваюцца, што згодныя з кожным кунігасавым словам. Ён — няшчасны». Новагародскі княжыч, зрабіўшы такое адкрыццё, паўжыцця б аддаў, каб прасвятліць яшчэ адну пякучую таямніцу — даведацца, ці родная ў іх кроў. Але як разблытаць і вымудрыць такое? Не спытаеш (вочы ў вочы) у кунігаса. Міндоўг, як баявы сокал, пэўна, бачыў на сваім жыцці нямала светлых саколак. Але ж адна з гэтых саколак, калі верыць праклятаму ведзьмаку з Цёмнай гары, княгіня Новагародская. Як падступіцца да гэтай загадкі?

Працяг будзе.

Мал. **П. Драчова.**

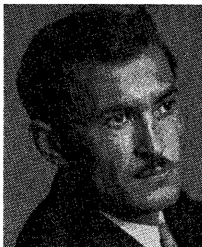

Міхась Рудкоўскі

■

Настаў ён, дзень і час — час лістападу,
Твой высакосна-цяжкі час,
калі
Ты быццам вінаваты, што над садам
Плач уранілі ўчора жураўлі,
Што вунь яна, твая рака, канае,
Што прывід чорны «зорнае начы»
У сейфах хоць, ды вочы прадзірае,—
Ты гэта знаеш,
Знаеш, а — маўчыш.
І чуеш ты віну перад сабою
За гэту рэчку, жураваў і сад,
Дзе кружыцца з надзеяй і жальбою
Балючы твой і мілы лістапад...

■

Рассуну я сцены ў пакоі сваім
На поўдзень і поўнач,
на захад і ўсход,
І столь падніму да аблок,
І будзем там жыць —
Смяяцца, тужыць і дружыць —
Я і птушыны народ,
Я і звярыны народ.
З роду ў род,
З году ў год,
Сотню і тысячу год
Там, у пакоі сваім, будзем жыць
Я і мой слаўны народ.

ДЗЕЦІ МАЛЮЮЦЬ

З вялікай ахвотай дзеці малююць
І самалёты, што, як гарох, сыплюць бомбы,
І караблі, што ідуць акіянам у шторм,
І страшэнных звяроў, што аскальваюць
пашчы.

З вялікаю радасцю дзеці малююць
І сонца,
і кветкі,
і птушак,
і мамаў,
Такіх маладых і пяшчотна-прыгожых!
З вялікай радасцю дзеці малююць...
Ды іхнія бомбы ніколі не разарвуцца,
І караблі іх ніколі не згінуць у хвалях,
І звяры не укусяць нікога ніколі,
І добрае сонца ніколі не згасне.
І кветкі, як зоркі, ніколі не звянуць,
І птушкі заўсёды спявацьмуць у гаі,
А мамам іх мілым —
быць маладымі ўвесь век!

Як хораша нашыя дзеці малююць!
І шкода сябе:
развучыўся я так маляваць.

НА НАРАЧЫ

Аднекуль здалёку
Праз лес, без дарог,
Ехаў-спяшаўся
Вясёлы Дажджбог.
Ехаў-прыехаў,
Гнядога распрог,
Стрыножыў яго
І пусціў на мурог.
А сам —
Да Нарачы на парог.
Ох!
Нарач аціхла,
Нарач не плешчацца —
Нарач з Дажджбогам
Ночку ўсю шэпчацца.

■

Туман і дым цячэ па абалоні,
І сонца усплывае за сялом.
На прывязі ржэ, рве падковы конь мой
І бразгае, чакаючы сядло.

Ну што ж, пара!
Дай мне руку, удача!
І не спаткніся ў лёце, мілы конь!

Абніме хто мяне альбо заплача
Пад урачысты ці жалобны звон —

Не знаю я, не знаю і ўручаю
Сябе я лёсу воя пад трубой.
І ён мяне як сына павянчае
Са славаю або з зямлёй сырой.

■

Я, відаць, свет яшчэ не пакіну:
Я пачаў зноўку песні спяваць,
Зноў мне хочацца смутнай жанчыне
Галубінае слова сказаць.

Зноў я рады смяяцца і плакаць,
Бедаваць, і тужыць, і любіць,
Беспрытульнага рады сабаку
Запрасіць да сябе, накарміць.

Колькі хочаш еш, дружа харошы,
Еш усё, што ў нас ёсць на стале!
Ну, а грошы? Ды плюнем на грошы!
А вось людскасці ў нас не стае.

Толькі жорсткасці ў розных у масках —
Жах! Сам бачыў ты сабакароў.
Сцеражыся іх! І, калі ласка,
Забягай!.. А пакуль —
будзь здароў!

САЛОЎКА

Соловей мой, соловей!
А. Дэльвіг

Быў у салоўкі голас,
Была у салоўкі песня,
І меў ён у звычнай чаромсе
Свой салаўіны дом.

Ах, як ён спяваў, салоўка!
Як галосна заліваўся!
Ад песні яго на вёрсты
Усё замірала наўкол...

...Згубіў ён, салоўка, голас,
Згубіў і сваю ён песню —
І сёння вунь пад застрэшшам
Ціўкае вераб'ём.

І слухае зараз салоўку
Адна толькі мілая жонка,
Адна салаўіха, дый тая
На вераб'я паглядае.

— Ах!
— Крах!..

...Не смейцеся, птахі, з салоўкі,
З беднай яго галоўкі,
З сэрца, што плеснее
Без роднае песні!

БЫ КОЛІСЬ

Сваю звярыху звер шукае,
І птушку птах сваю шукае,
І рыба рыбінку шукае,
І у чаканні кветкі квет.

І звер звярыначку знаходзіць,
І з птушачкай птах карагодзіць,
І рыба рыбку недзе водзіць,
І раскашуе з кветкай квет.

І сонца неба залівае,
І горача зямля ўздыхае,
І воды ў пене закіпаюць —
І трыумфуе ў балі свет!

Алесь Ветах

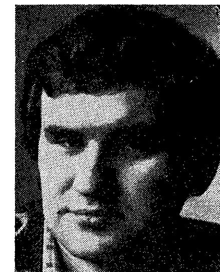

ПЕРАКРЫЖАВАННЕ

АПАВЯДАННЕ

Ідучы да Дзімы Чомава, або Дзімыча, майго колішняга аднакласніка і сябрука маленства, па дарозе напаткаў расфуфыраную, напэцканую Тоню Гуц, якая, даведаўшыся, куды я і чаго, грэбліва ўсміхнулася, а пасля яхідна сказала:

— Ну і бракароб твой Чома! Адных дзевак куе, павесіцца і не жыць!

Аказваецца, жонка Дзімкі Чомава зноў хадзіла з вялікаватым жывоцікам. Большасць вясковых кабет аднадушна давалі прагноз на дзяўчынку, а той-сёй з маладзіц, накшталт Тоні, якая яшчэ ў дзевятым класе пазбавілася ад першых родаў, гэтак і карцела дзе-небудзь за вочы абгаварыць цяжарную, згадваючы пры гэтым і незайздросны лёс мнагадзетных маці, і тое, што нармальная, цывілізаваная жанчына добра ведае мажлівасці сучаснай гінекалогіі.

Сам жа Дзіма вельмі не перажываў і не наракаў на такое хуткае аднаполае папаўненне, але ўскіпаў, калі хто-небудзь хацеў з яго пасмяяцца.

—У мяне растуць тры сыны, здаровыя, што дубы: Жэнька, Шура і Алёна,—жартаўліва адрэагаваў ён, калі да нас у залу ўварваліся тры бялявыя кучаравенькія дзеўчаняткі-шчабятухі, а пасля як бы захацеў апраўдацца:

— Ну і няхай дзяўчаткі. Усё роўна мае, а не суседскія...

— Дакладныя копіі стварыў,—пахваліў я яго, гледзячы на востранькія, дапытлівыя носікі і такія ж, як у бацькі, крышку адтапыраныя вушкі дзяцей. Дзяўчаткі пачалі валтузіцца і адбіраць адна ў адной венік:

— Мой!

— Не, мой!

— Маня, маня,—пішчала самая меншая.

— Марш у свой пакой!—грозна прыкрыкнуў на дзяцей бацька, і тыя стрымгалоў паляцелі да дзвярэй. Дзіма кісла ўсміхнуўся і з сумам сказаў:

— Я вунь матку аблаяў, бо яна як занудзіла, маўляў, што ты з гэтымі чаропкамі рабіцьмеш. А мо не горш за сына на старасці дагледзяць, пашкадуюць. Сын, канечне, добра, але гадуй яго, душы ўласнай не чуй, на ногі пастаў, а прыйдзецца—забяруць у які-небудзь Афган на згубу, а то і не дачакаешся, як Андрэя...

Дзімка на момант змоўк, а пасля гарэзліва, з упэўнена-сцвярджальнай інтанацыяй прамовіў:

— Была не была, а хлопца трэба купіць. Як гэта без спадкаемца роду застацца? Ды і скажы, няблага ўсё ж мужчынам нарадзіцца, праўда? — узнёсла-радасна спытаў ён. Я не ўтрымаўся, каб не кіўнуць галавой і не падтакнуць. Раптоўна мяне агарнуў вясёлы, імпэтны настрой:

— Памятаеш, як мы раслі і сталелі?..

У маленстве ўсім нам хацелася быць падобнымі на сапраўдных салдат у прыгожай вайсковай форме. У хлопцаў, што папрыходзілі з арміі, выпрошвалі фуражкі і рамяні, пятліцы і пагоны. Здорава шэнціла таму, чый старэйшы брат вяртаўся з войска, бо гэткаму шчаслівўчыку ўсё даставалася дарма і не трэба было яму ў некага нешта прасіць ці выменьваць. Андрэю Раеўскаму брат з арміі прывёз танкісцкі шлем, аксельбанты і афіцэрскі планшэт. Наш сябра пры ўсіх вайсковых аксесуарах глядзеўся дужа эфектна, непаўторна, і таму яму страшэнна зайздросцілі. А мне, мабыць, як нікому іншаму, не шэнціла: у сям'і я рос самы старэйшы і заўсёды шкадаваў, што ў мяне няма дарослага брата-апекуна. Усяго, што мне ўдалося раздабыць, дык гэта выцвілую, амаль белую пілотку, і тую без зорачкі, ды ў дзеда Ларыёна старую партупею. Таму зразумела, чаму хлопцы «ахрысцілі» мяне «партызанам». Але ўрэшце фартуна ўсміхнулася і самаму няўдачліваму: Андрэй, наш камандзір, ахвяраваў мне шлем і прызначыў сваім першым памочнікам і целаахоўнікам. Такое раптоўнае, непрадбачанае рашэнне ашарашыла хлопцаў, бо кожны з іх хацеў бы зазнаць гэткага гонару, тым больш не адмовіўся б ад чорнага, зусім новенькага шлема. Андрэеў дзядзька Мікола, міліцыянер з горада, у падарунак пляменніку прывёз генеральскія пагоны і афіцэрскую фуражку. Той, здаецца, міжволі і падахвоціў Андрэя стварыць «армію»: «Важнецкі выгляд маеш: сапраўдны прапраўнук генерала Раеўскага — таго, што ў Барадзінскай бітве праславіўся. Толькі батарэі ў цябе нямашака...»

Назаўтра Раеўскі-малодшы ўжо быў не проста камандзірам нашага войска, а бушылаўскім генералам. Чаму бушылаўскім? Бадай, з-за Андрэевага імпульсіўнага характару. І яшчэ — Бушылава было месцам дыслакацыі нашых сіл у густым зарасніку хмызняку, дзе калісьці ляжала голая пустка і бушавалі вятры ды завеі. Тут мы выкапалі акопы, зрабілі тры зямлянкі, у адной з якіх размясціўся штаб і назіральны пункт...

— Усё ж лепей пісюшак малых расціць, чым у нашы гады зямлю парыць. На свет не паглядзеўшы, у магілу сысці — каму хочацца? Скажаш, табе, мне ці таму Андрэю? — прамовіў Дзіма і пытліва глянуў на мяне.

— Андрэй — гэта іншае. Ён на валаску ад смерці трымаўся, — неяк вяла адказаў я, не маючы жадання гаварыць пра афганскае пекла, з якога цудам выйшаў жывы наш агульны сябар маленства. Потым дадаў: — І школьніку зразумела, што на вайне крывёю пахне...

— Каб жа так было ясна, то не рваліся б туды, як Толік Шкірыч. Кажа: або пан, або прапаў. Маўляў, вярнуся — буду чалавекам, а так прыйдзецца гібець нароўні з усімі.

— Толік — не ўсе, — запярэчыў я, падняўся і падышоў да кніжнай паліцы: Дзюма, Бальзак, Лондан, Жуль Верн, Быкаў... — Чытаеш? — пацікавіўся, згадваючы, як у школе Дзімыч ленаваўся прачытаць нават праграмны твор па хрэстаматыі.

— Ды не, часу няма. Тома купляе: дзеці вырастуць — няхай чытаюць.

Увайшла Дзімкава жонка і папрасіла перанесці са сталовай у залу стол-кнігу...

Што б ні казаў Андрэй — яго слова было свята, бо сярод нас ён вылучаўся прыкметна: самы рослы, дужы і смелы ваяка. А галоўнае — ён заўсёды верхаводзіў, калі мы «ваявалі» з непрыяцельскай зброд-дружынай, якая збіралася ў вялізным кустарніку ля Маладнікоўскай грэблі. Маладнікоўцы з гонарам называлі сябе «дзікай дывізіяй», а на чале іхняга войска стаяў атаман Грышка Голуб. З Андрэем мы ніколі не адступалі і ў рэшце рэшт заўсёды перамагалі.

Аднак напачатку я знаходзіўся ў стане маладнікоўцаў, пакуль тыя не выключылі мяне са сваіх радоў як маральна няўстойлівы элемент. Ды і каму хацелася такога няўдалага ваяку, які рэдка каго «забіваў», а найчасцей яго самога бралі на мушку і «падстрэльвалі», як цецерука. Таму двойчы я трапляў у палон, і калі там атрымоўваў ад Андрэя пару пякучых пстрычак у лоб, то адразу выдаваў стратэгічныя планы сваіх. Грышка штодня грозіўся выгнаць мяне з войска, злаваў і на чым свет стаіць ганьбіў мяне, калі я пачынаў апраўдвацца. З прыкрасцю думалася, што ўсё ў мяне не так, як у людзей. Нейкая ўнутраная сіла падштурхнула да рашучага кроку: я добраахвотна здаўся бушылаўцам у палон. Але яны мяне абсмяялі і з галёканнем, крыкамі выправадзілі са сваёй тэрыторыі. Андрэй хлопцаў з Карліна, другога канца мястэчка, у сваю армію не браў: мы лічыліся даўнімі і заклятымі ворагамі. Паправіць што-небудзь стала немагчыма: пераможцы не ўзялі да сябе, праперлі, каб і духу майго не было чуваць, і сваіх угнявіў — ад варот паварот паказалі. Памятаю, як па дарозе дахаты горка плакаў, што са мной так абышліся, і здавалася, хлопцы, увесь белы свет назаўсёды супраць абрыдлага недарэкі ды здрадніка. Цэлы вечар румзаў, каўтаў слёзы, ныючы, чаго мяне маці нарадзіла на такія мукі. Андрэй, мусіць, учуў пакуты грэшніка і злітасціўся: праз дзён колькі прыйшоў да мяне і сказаў, што бярэ ў сваю армію. З Дзімкам Чомавым нас наперамену паставілі ахоўваць зямлянку, дзе была схавана зброя: драўляныя аўтаматы, вінтоўкі, гранаты. Маладнікоўцы Віця Байкоўскі і Коля Сушко захацелі прабрацца ў нашу схованку і выкрасці зброю, але я іх прыкмеціў і нарабіў крыку. Прымчаліся са штабной зямлянкі хлопцы і айда за варожымі дыверсантамі. Так што нашых абяззброіць не ўдалося.

— А ты малайчына, — пахваліў мяне Андрэй. — Забіраю цябе ў штаб. Будзеш мая правая рука — намеснік і «браня»...

— Пэўна, што распанеў. За тры гады першы раз у хату нос паказаў. Не брыдка, га? — рашыў пасароміць мяне Дзімыч. — На бацькоў і тых забыўся, не аказваешся: ні слыху ні дыху. Калі ні папытай пра цябе, то ў адказ плячыма паціскаюць...

— Работа, сам ведаеш, — заспяшаўся рэабілітавацца сябе я.

— Э, ты гэта кінь! Работа — не воўк, — упэўнена запярэчыў Дзімыч. — Што ты, у далёкім плаванні ці ў космасе працаваў?

— Не.

— Але ж. А то прывыклі там у горадзе ўсё на работу спісваць. Адбыў ты ў сваім кабінеце восем гадзін — і ўсё. Ляжы, газетку чытай і паплёўвай сабе. Гэта не тут у калгасе, што прасветлай гадзіны не бачыш. Добра, што сёння неба парвалася і нядзеля, а так бы да ночы руль сціскаў...

— Але ж і жонку паспяваеш, — не вельмі прыстойна падкалоў я, аднак адразу адчуў гэта і дадаў: — Не трэба змрочных фарбаў, чаго там плакацца.

— Акурат падмеціў, ды мяне шпількамі не праймеш. Я тваю неяк палавіну праз Кірманаў бінокль бачыў: выціснуў ты з яе ўсё, што мог, — сказаў Дзімыч, глянуўшы на мяне хітрым вокам.

— Мусібыць, аптычны падман,— узяў я пад абарону сваю жонку.

— Ладна, хай сабе і так. А чым ты займаешся ў выканкоме?— пераключыў гаворку Дзімыч на іншую тэму, нават далікатную, няёмкую для мяне самога.

— Кватэры раздаём. А дом у цябе шыкозны, абстаноўка што трэба,— адказаў я і абвёў позіркам залу, думаючы, што гаворка пацячэ ў іншым кірунку.

— Усё з мазаля, дружа,— прамовіў ён, адмыслова прыцмокнуўшы губамі. Але ўхіліцца, як я, ад прамога адказу не захацеў, а бадай, і не збіраўся:— Бачыш, якая гамэрня носіцца. На калым езджу: каму соткі папспружыную, гной прывязу ці дровы з лесу... А калі што дрэнна ляжыць, то і пацягну: не ўкрадзеш — не пражывеш. А ты, скажаш, з Месяца зваліўся? Нябось, многа хто кватэрку цёплую хоча мець. А?

— Многа, нават завельмі.

— Тота ж. А памятаеш, як у Кірмана сцібрыць бінокль захацелі, ды Андрэй не пагадзіўся?..

У сляпога на адно вока нарыхтоўшчыка сыравіны, ці проста анучніка, Кірмана ўсім хлапечым гуртам пайшлі выдурваць палявы бінокль. Нехта папярэдзіў: «Кірман дусту на галаву насыпле або звяругу нацкуе».

— Анягож! Мо яшчэ і на электракрэсла ўздзямберыць. Ваўкоў баяцца — у лес не хадзіць,— працадзіў праз шчарбатыя зубы Дзімка Чомаў, які і прынёс навіну пра так патрэбную нашаму войску рэч. Хтосьці прапанаваў: «Трэба сцібрыць!» — і большасць пагадзілася на гэтым. Аднак Андрэй запярэчыў:

— Што мы, злодзеі ці шайка якая? У анучніка ўсё купляецца, мяняецца, прадаецца. Пойдзем на перагаворы...

— А мне ўсё роўна,— незадаволена кінуў Дзімыч.— Я, напрыклад, магу красці, магу і не красці...

— Дзядзечка Кірман, аддайце нам бінокль, з якім ваша Розка гуляла. Яна ж разаб'е яго ці згубіць, а нам ён во як трэба,— напрамую выпаліў Андрэй, пстрыкнуўшы ўказальным пальцам па горле.

— Гэта добра, што просіце. А каб узялі ды ўкралі, то адразу скумекаў бы хто — здалёк пачаў анучнік.— У міліцыю ўсіх пасадзілі б — і ўсё. Ясна, што на вайне без бінокля як без рук. От галёкаеце, крычыце ў Бушылаве, а па вёсцы гул ідзе. Няма вам чым заняцца. Бацькі вас не ганяюць, распуснікамі расцяце,— ужо бурчаў пад нос Кірман.

— Не, мы хлопцы харошыя. Шкоды не робім,— запярэчыў Андрэй.— Дык мо дасцё?

— От будзе апраўдвацца — і сё. Вазьму зараз ды прапру з двара — і гамонцы канец,— павысіў голас анучнік, бо яму, мусібыць, не спадабалася, што нейкі малакасос гэтак настырна перапыніў яго. Падумалася, што нічога ў нас не атрымаецца. Кірман даволі лагодна перайшоў да справы:

— Бінокль вялікія дзеньгі стоіць. Рублёў так трыццаць, а не, дык і ўсе сорак. За так я вам не аддам. Збярыце кілаграм з восемдзесят алюмінію, медзі — і сё, гаворкі не будзе.

— Згодны,— сказаў за ўсіх Андрэй, і мы неахвотна папляліся з двара.

— А каб яму восемдзесят скул!— ускіпеў Дзімка, як толькі ўсе мы ладнага адышліся ад Кірманавай хаты.— Здзірца праклятьі! Пайшлі выцыганьваць на сваю галаву. Лепей бы ўкралі!

— Угавор даражэй за дзеньгу — і сё,— голасам і мімікай перакрывіў Кірмана Андрэй.

Адразу гурт выбухнуў смехам і ўжо жвавей, гулліва падаўся да сметніка, каб знайсці каштоўныя металы...

— Моцная твая «саматканка». Ліха яе, аж дух заняло,— азваўся я пасля таго, як перастаў нюхаць кавалак ацеслівага хлеба,— згарэць можна.

Дзімыч шырока заўсміхаўся, падсоўваючы да мяне талерку з каўбасой і скрылькамі вэнджанай паляндвіцы:

— Кінь блазнаваць. Маёй пшанічнай толькі лячыцца трэба, а ты спаліць сябе баішся. Гэта ж не атрута якая-небудзь, што Раеўскі стары каўтаў.

Як толькі Дзімыч знячэўку згадаў пра бацьку Андрэя, у мяне само сабой вырвалася запытанне:

— Няўжо не мог стрымаць сябе дзядзька Ваня?

— Дзе там утрываеш. Казаў, што абрыдла жыць на гэтым паганым свеце. Неяк яму рубля даў, дык ён — шмыг у магазін і з вадкасцю для галення выскачыў. Тут жа і выжлукціў. Кажу яму: «Што вы робіце, гэта ж «Консул»... А ў яго з кашлем праз горла вырываецца сіп нейкі, а не голас:

— «Консул», «Пасол», «Бло», «Жасмін»... Да лямпачкі, абы здохнуць, не бачыць і не чуць пра... Мацьіх туды...

— Трэба зайсці да Андрэя,— памаўчаўшы, упэўнена прамовіў я.

— Ага, давай! Толькі глядзі, каб гуз табе на лоб не прыклеіў. З ім мовіш як чалавек, а ён рычыць немаведама чаго. Ці то злы на ўвесь свет, ці большага велікамучаніка і героя на ўвесь Саюз няма...

Хто б мог падумаць: зацюканы, а пасля ахаяны і зняслаўлены, ды стаў першым памочнікам камандзіра непрыяцельскага войска. Грышка са сваёй хеўрай аж млелі, каб дзе-небудзь падлавіць такую важную птушку. Кожны дзень непрыкметна вяртацца дадому рабілася цяжэй. Неяк надвячоркам, удала ўпаляваўшы персону грата, хлопцы так адчыхвосцілі мяне, што ў тыя хвіліны я і пятаму заказаў. «Цярпі, казак, атаманам будзеш»,— падбадзёрваў я сябе, прыкладаючы мокрую, халодную анучу да вялікага сіняка пад правым вокам. Мяне радавала, што цяпер маю галаву ацанілі нават новыя ворагі: як-ніяк, а паплечнік самога бушылаўскага генерала мужна вынес усе ўдары, не вымавіўшы ні слоўца.

Хутчэй за ўсё апынуўся ў штабе я таму, што добра маляваў і пісаў шрыфтавымі літарамі. У нашага «генерала» саспела ідэя чапляць на грудзі ордэны і медалі, каб маладнікоўцы бачылі, што мы не абы-хто, а сапраўдныя заслужаныя ваякі і героі. Хутка я пачаў пісаць указы аб узнагароджанні смелых і адважных. Пасля «бою» Андрэй прымаў рашэнне, каго чым узнагародзіць. Былі ў нас і Героі Бушылаўскага Саюза, і кавалеры ўсіх ордэнаў. Я знаходзіў старыя часопісы, даставаў паштоўкі і газеты з адбіткамі ордэнаў і медалёў. У школьнай бібліятэцы з нейкай энцыклапедыі неўпрыкмет лязом выразаў старонкі з узнагародамі СССР. Пасля таго, як Андрэй уручаў каму-небудзь ордэн ці медаль, я маляваў адваротны бок узнагароды паштовым клеем і прыладжваў яе на пінжак ці кіцель. Менш за ўсё ўзнагарод было ў Андрэя і ў мяне. У нашага «генерала» на грудзях красаваўся ордэн Бушылаўскага Сцяга, а ў мяне за адвагу на пасту і чэснае выкананне абавязкаў — ордэн «Знак пашаны». Не шэнціла на ордэны Дзімку Чомаву, у яго былі толькі медалі, але іх размясцілася на пінжаку каля пятнаццаці, і баявы сябра, здаецца, ганарыўся гэтым. Дзесьці праз два тыдні Андрэй прынёс каляровы партрэт Самога. На грудзях у маршала з чорнымі брывамі зіхацела столькі ўзнагарод, што вочы разбягаліся: па ордэнскіх планках мы і не ведалі, дзе якая, але па чатырох Залатых Зор-

ках было бачна, што гэты чалавек у краіне Самы вялікі і заслужаны Герой. Андрэй нейк нерашуча, але нязмушана сказаў, што і яго подзвігі пара адзначыць па справядлівасці. Выразаўшы на мундзіры маршала чатыры зоркі, я пачаў пісаць указ. У тыя хвіліны, калі наш бушылаўскі генерал станавіўся чатырыжды Героем, баявыя пасты страцілі пільнасць, і гэта дало магчымасць Грышкаваму войску напасці знянацку і перамагчы. У палоне з Андрэя здзерлі генеральскія пагоны, парвалі «Залатыя» Зоркі, а я, як здраднік ды варожы паслугач, атрымаў моцную аплявуху ад атамана, які, напэўна, лунаў на сёмым небе. Перамога ўсё часцей была на баку маладнікоўцаў: ці то Андрэю, як камандзіру, не ставала ўпэўненасці ў сабе, ці то мы развучыліся «ваяваць», а хутчэй за ўсё нам проста надакучыла гэтая гульня ў вайну. Мусібыць, мы крыху падраслі і пасталелі...

Восень расплакалася не на жарт. На другі канец мястэчка, як і заззычай, ужо ў туфлях не пройдзеш. Пераабувацца не хацелася. Я намацаў у кішэні ключы і падаўся да машыны, што стаяла пад вялізнай паветкай, пазіраючы санлівымі, мокрымі вокнамі. Выехаў на вуліцу. Падаўся зачыніць браму, як мяне аклікнуў прыемны жаночы голас:

— Здрастуйце!

Азірнуўся і ўбачыў, што па той бок вуліцы абыходзіць лужыну стройная, вабная дзяўчына ў белым у аблiпку халаце і сініх гумавых боціках. Верку я ледзьве пазнаў: здаецца, яшчэ толькі ўчора бегала горкае дзеўчанё, а глядзі ўжо, мабыць, нявесціцца. «Прыгожая»,— мільганула ў галаве захапленне, і я спытаў:

— Куды гэта?

— На работу, у бальніцу,— азвалася Верка.

— Сядай, суседка, падвязу. Якраз тудэй еду, да Раеўскіх.

— Дайду, тут рукой падаць.

— Сядай, не вагайся. Хутчэй, як на машыне, не будзе.

— І то праўда,— сказала яна і накіравалася да машыны.

Калі Верка садзілася на сядзенне, у яе разышліся полы халата, якія яна хуценька паправіла загарэлай, з дагледжанымі кiпцікамі рукой.

— Як працуецца?— пацікавіўся я, плаўна націскаючы на газ.

— Так сабе,— адказала яна.

— Што, зарплата малая?

— Грошы не галоўнае. Працаваць няма з кім.

— Значыць, калектыў дрэнны?

— Ды не. Я ж кажу — лячыць няма каму. Адзін урач на бальніцу — старая, глухая Грэчыха, і тая гінеколаг. Праўда, залетась маладыя працавалі, муж і жонка. То год пабылі і паехалі, бо старшыня калгаса Яцына адмовіўся будаваць ім хату.

— Ох гэтае жыллё. І тут, як у горадзе, праблема,— прамовіў я.— Усім нармальна жыць хочацца. Але ж не адразу гаршкі абпальваюць.

— Абы ў Яцыны харам на ўсю акругу...

— Што зробіш, гэткае жыццё.

— Ану яго з такім жыццём,— абыякава сказала Верка, хоць неяк важка махнула рукой.

— У цябе ўсё яшчэ наперадзе,— узбадзёрваючы, прамовіў я і глянуў на яе мілы тварык.

— Вот я і прыехала,— не тоячы засмучэння, сказала яна. Памаўчаўшы, выдыхнула:— Хораша, ціха машына ідзе. Я ўпершыню на такой катаюся...

— А хочаш, Верка, дамчу на край свету?— па-змоўніцку прапанаваў я, спыняючы сваю «ластаўку».

— Другім разам, а то хворыя без працэдур застануцца.

— А калі, як не сакрэт?

Яна адчыніла дзверцы, звонка смеючыся:

— Пасля дожджыку ў чацвер.

Вера ўжо ўзбягала па шырачэзных драўляных прыступках, калі я ўспомніў, што еду да Андрэя. Нейкая ўнутраная сіла неадольна цягнула ўбачыць яго...

Пад насамі ў нас прабіваліся вусікі, а твары пакрываў першы цнатлівы пушок. Неўпрыкмет мы пакінулі дзіцячыя забавы, выцягнуліся, пашырэлі ў плячах і сталі заглядвацца на дзяўчынак. З класа сёмага Андрэй і Лідка ўжо былі жаніх і нявеста. У нас, іхніх аднакласнікаў, не ўзнікла нават сумнення, што ў дарослым жыцці гэтак усё і будзе. Андрэй не баяўся хадзіць да Лідкі дахаты, у суботу вечарам дапазна танцаваў з ёй у клубе, пакуль адтуль іх не праганяў дзяжурны настаўнік. Я зайздросціў Андрэю, бо мне самому снілася яго Лідка. Асабліва пасля таго вечара, калі яна мылася з маці ў калгаснай лазні, а мы з Дзімкам Чомавым засяроджана глядзелі праз запацелую, толькі што ўстаўленую шыбіну на яе зграбненькі стан. Заставалася шкадаваць і раўнаваць, што ён, Андрэй, троечнік і бесклапотны «фраер класа», як ахрысціў яго наш класны Плёсця, Лідчына каханне, гонар і апора. Разам з Лідкай мы былі ў рэдкалегіі школьнай насценгазеты. Неяк атрымалася, што над лістом ватмана мы засталіся ўдваіх. Я адразу гэта адчуў, сэрца затахкала, а хуткакрылыя думкі ўсё мацней схілялі да дзеяння. Імгненна я абхапіў Лідку рукамі і няўмела чмокнуў. Адразу на маёй шчацэ Лідка адпячатала пяць сваіх пальчыкаў. Тады я падумаў, што яна ніколі не дазволіць мне пацалаваць яе, пагладзіць чарнявыя коскі, а тым больш узяць і пасадзіць на свае калені. Лідчыны бацькі, калі сустракаліся з маімі, часта гаварылі, які слаўны жаніх расце для іхняй дачкі. Яны, бадай самыя заможныя сем'і ў мястэчку, гатовы былі парадніцца хоць тады.

— Але ж і сапернік ёсць,— заўважыла неяк мая маці, маючы на ўвазе тое, што да Сапешкаў бегае Андрэй, сын прапойцы Раеўскага.

— Ай, што гэта за прэтэндэнт. Мы ад яго як бачыш адчыкрыжымся,— адказала Лідчына маці.

Сапраўды, іхняму сяброўству напачатку не прыдавалі значэння: паблытаюцца трохі ды перастануць. Ведама, зелень смаркатая. Калі Лідка была ў дзевятым, Сапешкі забаранілі Андрэю з'яўляцца ў іх дома. Бацькі пачалі баяцца за дачку, аднак яна не горш за іх ведала, адкуль бяруцца дзеці. Не толькі Лідка, але і іншыя нашы дзяўчаты паспелі пакаштаваць спакуслівы плод, ад якога некалі пачаўся род чалавечы. Цыцамята, а так хлопцы празвалі з-за вялікіх грудзей Вальку Лушчык, кінула школу і выйшла замуж за шафёра раённай аўтабазы. Задраўшы свой кірпаты нос, яна больш не віталася з настаўнікамі. Нават малодшая на клас Тоня Гуц ужо неаднойчы дрыжэла ў абдымках Бурноса — учарашняга жанаціка, а цяпер юрлівага Дон Жуана і выхвалякі. Я ж тым часам саромеўся падступіцца да дзяўчат, і яны пагардліва глядзелі на такіх, як я. Думалася, што я на большае і не здатны, толькі як цікаваць праз акно лазні за голай Лідкай. Не, яна зацьміла сабой усіх, і цяпер мне ніхто не быў патрэбны. Я сніў яе, фантазіраваў, уяўляў часам дазволенае рабіць толькі дарослым. Усё гэта насіў у сабе, і ніхто пра гэта не ведаў...

Ён касавурыўся на мяне, пасля кінуў вельмі пранізлівы, недружалюбны позірк. Хутка мне зрабілася не па сабе, бо здалося, Андрэй вось-вось з ярасцю плясне па твары. Аднак мой выгляд раптоўна стаў для яго абыкłым, маўляў, і зважаць не хачу на куплены не на свае грошы касцюм-тройку і на тое, як з шыкам пад'ехаў на цесцевай «Волзе». Наўрад ці маглі мы пагаварыць ціха, даверліва, як старыя знаёмыя. Андрэй, бачна, не мог не адчуць, што зараз я не той, які быў чатыры, пяць год назад, а стаў іншы: шчаслівы прагматык, які здолеў вельмі разумна, мэтанакіравана арганізаваць сваё жыццё. Ведаў бы Андрэй, як шашалем патачыў маю сэрцавіну гэты дабрабыт, раскоша і ўяўнае шчасце, бо я забыўся, што ў чалавека ёсць свой голас, свае турботы і цяжкасці, нават ворагі. Але грэх скардзіцца, займацца нейкім самааналізам, калі яшчэ ніхто цябе балюча не выцяў, не зняважыў, калі табе не прыйшлося енчыць ад несправядлівасці ці даводзіць сябе да атуплення і нізасці, каб нешта змяніць у быдлячым існаванні. Відаць, душэўны дыскамфорт настае і ад дастатку, раптоўнага перанасычэння жыццём. Ды што ў тым благога, што чалавек жыве добра, нават вельмі добра... І як зрабіць крок да такога жыцця?..

Пасля школы мы з Лідкай паступілі ў адзін інстытут, толькі на розныя факультэты. На ўступныя экзамены нашы маці разам з намі ехалі ў адным купэ.

— Зрэзаць нічога не стоіць і медаліста, — гаварыла мая. — Ім трэба сваіх «блатных» на вучобу пабраць.

— Паслухайце, Максімаўна, — увесь час так пачціва звярталася Лідчына маці. — А яны, настаўнікі, куды ў школе глядзяць. Сямёра медалістаў сёлета напладзілі. Банькоўскай, Адасёву сыну «ліпу» паставілі, а яны ж у матэматыцы, як кажа Лідка, ні бум-бум. Цягнулі за вушы немаведама чаго. Ну пралезуць у які педінстытут ці тэхнікум, ды і ўсё...

— Нашых і без блату прымуць, — казала маці з усведамленнем вялікіх здольнасцей свайго сына.

Моцнага хвалявання, а тым больш боязі за нас у матак не было, бо ведалі, хоць і крывілі душой, што з нашай далейшай вучобай даўно ўсё ўладжана і наперадзе засталіся толькі прыемныя фармальнасці.

Андрэй і не збіраўся ісці вучыцца. Ён уладкаваўся тут жа, у Мінску, рабочым на заводзе. Апякаў сваю Лідку, ледзь не кожны дзень прыходзіў у інтэрнат, разам з ёй ехаў дамоў. Лідчыны бацькі ўжо, здаецца, не былі катэгарычна супраць іхняга сяброўства. Андрэй паабяцаў, што пачакае, пакуль Лідка закончыць вучобу. Хутка Раеўскі пайшоў у армію і трапіў у Афган, а неўзабаве ўсе мы даведаліся, што ён узнагароджаны ордэнам. Цяпер ён, Андрэй, стаў гонарам школы, вёскі, а не мы, медалісты, што сушылі мазгі ў сталічным ВНУ. Яго чакалі ўсе, а не толькі Лідка. Настаўнікі ў інтэрв'ю карэспандэнту раёнкі распавядалі, якім прыкладным і актыўным вучнем быў Андрэй: той Раеўскі, які з «рыпам» адказваў на тройку, той актывіст, які не меў аніякага даручэння і ігнараваў іх; той камсамолец, які на прыёме ў райкоме камсамола не змог назваць яшчэ дзве адказныя пасады таго Самага і Самага-Самага, чые вышэйшыя ўзнагароды ў маленстве кінуліся ў вока і не давалі спакою доблеснаму бушылаўскаму генералу...

— Не, ты не зразумееш да канца, што такое вайна, — крычаў Андрэй, прыўзняўшыся над сталом. — Што ты мне Талстой ды Талстой. Гэта ясна, што менш твайго кніжкі чытаў. Але дапяць сваёй мазгаўнёй нешта магу...

Я спрабаваў яго супакоіць, бачачы, што ён зусім зазлаваў і не можа

стрымаць сябе. І як гэта атрымалася, што я расплявузгаўся і пайшоў у «лабавую»? Лепей бы ціхенька, як мыш рудая, пасядзеў і паслухаў чалавека. Ды і ці маю я права спрачацца з ім, хто на сваёй скуры адчуў, па чым фунт ліха на вайне, што такое жыццё і смерць? Хіба можна яму рабіць балюча, гаварыць пра Афган і «духаў», калі і тут яго сэрца ўжо пакалечана незажыўнымі шрамамі?

— Так, не па волі сваёй апынуліся мы ў мясарубцы. Дзеля чаго? — нервова гаварыў ён. — Вы нам адкажыце на гэта. Лічыш, бачна, што там у нас мазгі атрафіраваліся?

— Я так не лічу. І давай спынім размовы на гэтую тэму, — катэгарычна запярэчыў я.

— Не! Ты паслухай, што я табе скажу, — гарачыўся Андрэй. — Гэта вам сваім розумам цяжка дайсці, хто мы і як апынуліся там, кім маглі стаць тыя, што не вярнуліся адтуль. У нас хлопец быў з Масквы, якія шчымлівыя вершы пісаў, не горш за Вазнясенскага. Уласнай крывёю пісаў... Чаму ж вы маўчалі, калі пачалі думаць іначай, зразумелі больш, чым мы? Няшчасны і бяспраўны народ! Што вы маглі сказаць тлустым, раскормленым тузам? Інстытут самазахавання спрацаваў, багна самазаспакоенасці ўцягнула вас па вушы. Я ж быў сляпы крот, як і іншыя мае аднагодкі. Ці ўсвядоміў ты хоць зараз, у якой цемры і духаце мы жылі? Там, у мясарубцы, як ратунак, надышло прасвятленне і я адчуў, што наша фізічная смерць не страшная, ваша ў твані і смуродзе жахлівей. І тут мучыцца, як рыбіна без вады, я не змог бы болей, не здолеў бы трываць, адчуваць, як тлее і гіне мая душа! Таму і Лідка не выжыла ў гэтым гідкім балоце...

Я пакідаў інтэрнат, дзе жыло энергічнае і бесклапотнае студэнцтва. Тут, у шматпавярховым, тысячавокім гмаху, марылі і кахалі, здраджвалі і, здараліся, канчалі самагубствам. Я думаў пра адно, пра жаніцьбу на дачцы старшыні гарвыканкома, мэра слаўнага і старажытнага горада.

— Як гэта хутка людзі паддаюцца хамут надзець на шыю? — больш за ўсіх недаўмяваў у пакоі Шурка Калевіч, заядлы зубрылка і няшчасны троечнік.

— А мо самім трэба цугляць кабылку? — смеючыся, пытаў я.

— Ну-ну. Мо інтэркабылу якую? — зарагатаў Шурка.

— Ой, глядзі, каб плакаць не прыйшлося, — прагучала ў маім голасе сяброўскае папярэджанне.

Надзвычай выгадная «партыя» не прагарэла: будучая жонка была на пятым месяцы цяжарнасці. Наўрад ці дараваў бы я сабе, каб упусціў шанц стаць чалавекам і сцвердзіцца ў жыцці. Інакш мяне закруціла б няўмольная рэчаіснасць — праца на вёсцы, або апрануў бы на два гады прыгожую ваенную форму, якую так хацелася насіць у маленстве...

Андрэй — герой, кавалер ордэна. А я, хоць і вучаны, але ўсё роўна, як казала бабка Стася, памру дурнем. Адчуваю, што па-нядобраму пачынаю зайздросціць Андрэю, бо героем я не стаў бы, мяне абавязкова забілі б ужо ў першай перастрэлцы. А яго не забілі, ён выжыў, хоць і вярнуўся з вайны праз чатыры гады: пад заканчэнне службы быў паранены і трапіў у палон. Бацькам прыйшла папера, што іх сын прапаў без весткі. Маці было не пазнаць: хадзіла ўся ў чорным, ціха і непрыкметна, як цень. Бацька пачаў піць усялякую поскудзь і атруціўся. Лідка заходзіла да Раеўскіх, падоўгу сядзела з маці, напаўжывой і напаўмёртвай...

Хай бы ўсю праўду пра Лідку сказаў яму хто іншы. А мо ён і так усё ўжо ведаў да драбязы, а я толькі паўтарыўся і быў неміласэрны ў дачыненні да збалелай салдацкай душы? Напэўна, яму невыносна цяжка даліся спакой і раўнавага, бо хіба льга змірыцца з тым, што так жудасна і жорстка абышоўся час з лёсам любага чалавека.

Здаецца, ён прашаптаў тую просьбу. Перад маімі вачыма з цяжкасцю паўставала аблічча Лідкі — той, што стамілася ад пакут і перажыванняў, трапіўшы ў чорны вір рэчаіснасці. Андрэй, бадай, і зараз не ў сілах паверыць маім словам, бо столькі гадоў ён быў апантаны і жыў іхнім узаемным каханнем, цеплынёй, пяшчотай...

Яна, здавалася, перамянілася на вачах. Яе нельга было пазнаць. Разам з дзяўчатамі-пяцікурсніцамі Лідка бязбожна распілася. Хутка ў інтэрнаце пра яе пачалі гаварыць як пра тую, што не адмовіць, толькі ствары настрой. Ідучы з букетам руж на спатканне, я выпадкова сустрэў Лідку ля «падковы» — гастранома, дзе яна «затарылася» шампанскім і гарэлкай.

— Дабрыдзень, зямлячка, — паздароўкаўся і спыніў яе.

— А ў Рамэо раман. Чула, — адказала на прывітанне аднакласніца і велікадушна ўсміхнулася. — А я вот на пабягушках, гасцей чакаем.

— Лідка! Я чуў... — толькі і выціснуў з сябе.

Раптоўна нашы позіркі скрыжаваліся, але яна адвяла вочы ўбок і з халоднай бляклацю на твары прамовіла:

— Між іншым, я дваццаць адзін год Лідка. Ну чаго занямеў? Мо і ў каханні так прызнавацца будзеш?

Сказаў я ўжо рэзка, грубавата і, бачна, не тое, з чаго варта было пачынаць:

— Слухай, перастань маяцца дурасцю.

— Рамэо, не трэба, а! — злосна асекла яна.

— А калі не адстану?

Лідцы, вядома, не спадабалася маё пытанне, бо яна, зморшчыўшы напэцканыя павекі, мацюкнулася.

— Ну што ты лезеш мне ў душу?! Мяне... — недамовіла яна, а потым пагрозліва сказала: — Паспрабуй толькі продкам накляўзнічаць! Сама задушу, Рамэо, вочы выдрапаю... Ідзі з богам да Джульеты, — і неяк маркотна, зморана пайшла да пешаходнага пераходу.

У той дзень Лідку бачылі п'яную ў гурце замежных студэнтаў. Яна смаліла цыгарэту і дзіка рагатала. Не ведаю, як можна было спыніць яе, ачмурэлую і ашалелую. Пры сваіх клопатах і інтарэсах мне было не да Лідкі.

Яе знайшлі ў ваннай інтэрната голую, з ускрытымі венамі. Для бацькоў гэта быў нечаканы і страшэнны ўдар...

Ён, хмуры і пануры, слухаў зацята і, здавалася, не дыхаў. На лацкане пінжака блішчэў ордэн, які нагадваў барвова-чырвоны згустак крыві. І раптам яго закалаціла, ён уткнуўся мне ў плячо, заплакаў, уздрыгваючы:

— Чаму ты не вырата-ваў Лід-ку?..

Заснуў я толькі пад раніцу: у галаве бязладна біліся думкі, у скронях доўга гучна пульсавала кроў. Мроілася, што я гляджу праз Кірманаў бінокль удалячынь, дзе на перакрыжаванні шляхоў стаіць крыж з распяццем Хрыста. У абліччы змучанага і зняволенага Бога мне бачыўся Андрэй, які, перш чым памерці, прарочым позіркам вачэй паказваў на пакутны шлях заўтрашняга дня...

Мал. **Л. Кальмаевай.**

Раман Тармола

■

Штодзённа я заглядваю ў сябе
І бачу наваколле чалавецтва,
Якое то прыродай назавецца,
А то царом прыроды...
У журбе

Я заўважаю,
як старэе цар
І як гібее,
прахне яго царства
Ад неразумнасці
і марнатраўства
Яго падданых і яго ахвяр.

АТЛАНТЫ

Рызыкоўныя—
не рызыканты,
З малачком зялёны малачай,
А сапраўднай мужнасці атланты,
Што трымаюць подзвіг на плячах.

На вачах у свету можна перці
На ражон...
Але куды смялей
І пайсці на смерць...
І не памерці...
І працягваць мужна жыць далей.

■

Нябачныя снарады
Кладуцца ўсё бліжэй...
Людзей старых пагляды
Мутней... і даражэй.

Пад музыку выносяць.
Спачын цяпер нагам.
І запаўняе восень
Сабой людскі прагал.

Слоў дарагіх і танных
Пяшчота —
б'е пад дых...
...І кветкі растаптаны
Крокамі жывых.

ПАЛОННЫЯ

Думалася: хто ў каго ў палоне...
Калі праз мястэчка папаўзлі
Доўгаю
бясконцаю
калонай,
Вусенем
зялёным
па зямлі...
Думаў я: кідаць каменнем буду
У забойцаў
і рабаўнікоў...
А жанчыны
падаюць ім
бульбу
Ды маўчанне страшнае з бакоў...

КРЫК

А я люблю цябе,
юнак!
Уласны голас ты не душыш
Рукамі ўласнымі,
а мусіш
Сказаць,
што так,
а што — не так.

Ты — крык спрадвечных маўчуноў,
Адважных колісь... баязліўцаў...
Ты — іх працяг...
І падаць ніцма
Табе не хочацца ізноў.

ЦІХІ МАНАЛОГ...

Я ветэранам стаў у дваццаць год...
Ды побач са старымі ветэранамі
Сваіх не надзяваю ўзнагарод,
Сваімі не хвалюся ранамі.

Зусім не там я славу здабываў.
Зямлю не тую паліваў крывёю.
Сябе самога
як абрабаваў
На той вайне з бядою тою...

АДАПТАЦЫЯ

Выбралі шлях мы...
Ды песня дарожная
Словы ўсё тыя ж
мармыча пад нос —
Пераліванне
з пустога ў парожняе
І без аглядкі
на час і на лёс.
Мы прыцярпеліся і да ліхога.
Мы і з дурнотай заводзім хаўрус.
Не рэагуем
на водгук былога
І — на змяіны сягонняшні ўкус.

■

Душа збіваецца на строфы.
Радок хінецца да радка.
Маладзіковы
тонкі
профіль
З-пад хмары вымыла рака.
І стала ў свеце яснавока.
І ля жаночага пляча
Адкрыўся
сэнс жыцця
глыбокі
З жаданнем проста памаўчаць.

Ларыса Геніюш

СПОВЕДЗЬ

Намарыўшыся археалагічнымі вандроўкамі па Панямонні, я люблю прыязджаць у Зэльву, заходзіць у гасцінны дом на вуліцы Савецкай, дзе жыла Ларыса Антонаўна Геніюш.

Кветнік ледзь не на ўсё дварышча. Дашчаныя прыступкі ганка. Стук у дзверы і знаёмае звонкае: «Заходзьце!» А потым за смачным пачастункам роспыты пра «беларускія справы ў Менску», пра Уладзіміра Караткевіча і пра ўсіх агульных знаёмых. І ўспаміны пра Жлобаўцы, Прагу, Інту... Пры адной з такіх сустрэч я папрасіў Ларысу Антонаўну, каб запісала ўсё, што памятала, што перажыла. Яна ж, насцярожана азірнуўшыся па баках, намякнула, што тоесёе робіцца. Як аказалася, і без маіх напамінкаў, калі яшчэ жывы быў муж Іван Пятровіч, успаміны ўжо ў асноўным напісаліся.

Летам 1982 года я зноў быў у Зэльве. І тут раптам пры размове Ларыса Антонаўна прыклала палец да вуснаў і паказала на столь — адтуль маглі падслухоўваць. Затым моўчкі вынесла з суседняга пакоя папку і сцішаным голасам сказала: «Рабіце з гэтым, што хочаце. Я вам давяраю, Міхаська». Я развязаў шнуркі, разгарнуў папку, і захлынулася сэрца: «Благаслаўленны родны дом, гдзе бацькі і ўся дарагая сям'я. Благаслаўленны маленькі кусочак роднай, бацькавай зямлі на вялізнай планеце, які называўся Жлобаўцы...»

І чаму менавіта гэтым летам яна перадала мне рукапіс з успамінамі? Можа, прадчувала блізкую смерць? Ёй пачала ўжо з'яўляцца чорная жанчына — вястунне бяды ў бацькоўскім родзе Міклашэвічаў...

І ўсе гэтыя гады я, хоць і зрабіў фотакопіі і трымаў іх у надзейным месцы, баяўся за лёс рукапісаў. Бо быў гэта першы і, можа, адзіны экзэмпляр, ён як жывое слова нябожчыцы, і я абавязаны быў хоць калінебудзь данесці яго беларусам...

Міхась ЧАРНЯЎСКІ,
старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі АН БССР, кандыдат гістарычных навук

«Лёс мой чалавечы...»

«Крывёю сэрца» пісаў калісьці многія свае вершы бессмяротны Янка Купала. Гэты твор таксама напісаны крывёю сэрца. Ён не мае назвы, як не мае назвы і тое, што перажыла выдатная беларуская паэтэса — аўтар гэтага незвычайнага ў нашай літаратуры твора Ларыса Геніюш. Па форме ды і па шчырасці гэта хутчэй за ўсё споведзь. Але споведдзю Ларыса Геніюш свой твор не назвала. Не назвала яна яго і ўспамінамі, хоць быццам мела права, магла так назваць. Твор гэты гранічна праўдзівы, ён пра тое, пра што доўгія гады не толькі не пісалі, але нават не гаварылі — баяліся гэта рабіць. Ды для Ларысы Геніюш не было ніколі забароненых тэм, як, дарэчы, і для ўсіх сапраўдных талентаў. Яна не думала пра друкаванне сваіх твораў — сказаць бы, што на сэрцы, на душы. І гэты твор, твор без назвы, быў як бы апошнім перадсмяротным яе крыкам. У ім — усё, што яна ўбачыла, перажыла, перадумала, яе горыч і боль, хваляванні і пакуты. Тут уся яна, якой нарадзілася, была,— вялікая гаротніца

за свой край, за народ, якія любіла больш за ўсё на свеце і за якія гатова была пайсці на любыя ахвяры.

Пакуль аж смерць мне не закрые вочы,
Зямля не спыніць мой апошні дых,
Буду ісці, буду змагацца моўчкі
За Край мой родны і цярпець за ўсіх,—

напісала яна ў адным са сваіх вершаў. І гэта была не дэкларацыя, не словы,— гэта была сама Ларыса Геніюш, уся яе сутнасць.

Тут, у творы, шмат лірычных адступленняў, згаданы розныя падзеі — ад дробных, бытавых, на якія сёй-той, можа б, не звярнуў увагі, да вялікіх, сусветна значных. У ім дзейнічае шмат людзей. Пераважна тых, з кім паэтэса сустракалася, каго любіла і каго ненавідзела. Усе яны выступаюць пад сваімі сапраўднымі імёнамі і прозвішчамі. Ёй можна верыць, можна не верыць, можна згаджацца, можна не згаджацца — гэта права чытача. Але яна, Ларыса Геніюш, гэтых людзей так бачыла, так пра іх думала, такое ў яе пра іх склалася ўяўленне — так яна ўсё і падае. Чаго-чаго, а смеласці, шчырасці ў Ларысы Геніюш не адымеш. Мяркуе пра людзей ды і падзеі яна таксама па-свойму, са свайго пункту гледжання, у аснове якога ляжыць ледзь не галоўны прынцып яе жыцця — што зрабіў той ці іншы чалавек дзеля іншых людзей, свайго народа, Бацькаўшчыны. Прыкладна з такіх пазіцый глядзіць яна і на падзеі, што адбываліся навокал і ўцягвалі ў свой вір і яе. Гэта, вядома, зусім не значыць, што Ларыса Геніюш замыкалася ў вузканацыянальных інтарэсах. Не, яе цікавілі іншыя народы, культуры і мовы, многае яна ведала, многім захаплялася, нават любіла. Але ў аснове ўсяго ляжала ўсё ж сваё, роднае — зямля, народ, культура, мова. Не дзіўна, што і пачынаецца гэты твор з удзячнасці таму куточку зямлі, які даў ёй жыццё, адкуль пайшла яна ў свет: «Благаслаўленны родны дом, гдзе бацькі і ўся дарагая сям'я. Благаслаўленны маленькі кусочак роднай, бацькавай зямлі на вялізнай планеце, які называўся Жлобаўцы».

Лёс быў не зусім літасцівы да аўтара гэтага і многіх іншых выдатных твораў. Ужо на чацвёртым годзе жыцця, калі пекла першай сусветнай вайны наблізілася да Жлобаўцаў, яна змушана была пакінуць родную зямлю, якая была для яе і яе бацькоў «усім: калыскай, хлебам, песняй, любоўю, магілай». Гэтая першая ростань, праўда, была нядоўга — як толькі адступілі немцы, усталяваўся мір, бацькі разам са сваімі дзецьмі вярнуліся дадому, на сваё селішча. Ларыса — тады яшчэ не Геніюш, а Міклашэвіч, «Міклашэвічанка», як яна сябе сама называла,— пайшла ў школу, скончыла Ваўкавыскую гуманістычную гімназію. У гімназіі яна пачала пісаць вершы, а потым нечакана закахалася ў свайго ж беларускага хлопца студэнта-медыка Івана Геніюша, які вучыўся ў Празе і прыехаў да бацькоў на канікулы. Студэнт-медык Іван Геніюш таксама, як згадвала паэтэса, убачыўшы яе, «болей ужо выпусціць з хаты не мог...». Маладыя пабраліся, згулялі вяселле. Іван паехаў зноў у Прагу, а Ларыса, астаўшыся дома, нарадзіла сына Юрку. Пажыўшы трохі ў бацькоў і паставіўшы сына на ногі, Ларыса — ужо Геніюш — пераязджае на сталае жыццё ў Прагу. «Муж быў на кватэры, з нейкім студэнтам наймаў пакойчык,— напіша яна потым.— Мы прыехалі ў апошнія дні 37 года, і мужаў калега паехаў да сваіх бацькоў. Пару тыдняў мы пажылі разам, а пасьля завёз мяне і свайго цікавага залішне хлопчыка, які ўжо пасьпеў яму паламаць стрэлкі на гадзінніку (бо чаму яны круціліся?) у Моджаны. Гэта быў прыгарад Прагі, і там жыў дзядзька Васіль Захарка, якому нядаўна памерла дарагая жонка, і пані Марыя Крэчэўская. Вось там ён нас і пакінуў. Сам ён жыў і працаваў у Празе, да нас часам прыязджаў, на нядзелю — абавязкова».

Ларыса Геніюш калі не ведала, дык, пэўна ж, чула ад мужа, хто такі Васіль Захарка і «пані Марыя Крэчэўская». «Пані Крэчэўская была ўдавой па памёршым Старшыні Беларускай Народнай Рэспублікі Пятру Антонавічу Крэчэўскім». Так, так, Пятро Антонавіч Крэчэўскі — гэта той самы «дзеяч», які не падпарадкаваўся рашэнню берлінскай канферэнцыі 1925 года аб самароспуску ўрада БНР. Больш таго — ён назваў гэтую канферэнцыю «авантурызмам і падлогам», «здрадай незалежнасці Беларусі» і не вярнуўся ў БССР, як гэта зрабілі іншыя члены ўрада БНР — А. Цвікевіч, В. Ластоўскі, А. Смоліч, С. Некрашэвіч (усе, дарэчы, знішчаныя ў часы сталіншчыны), а астаўся ў Празе, дзе ўзначаліў беларускую палітычную эміграцыю, што была на той час за мяжою. Пасля яго смерці (1928 г.) месца «прэзідэнта» БНР заняў Васіль Захарка.

«Мяне сустрэлі тут як сваю, сардэчна і цёпла. Пані Крэчэўская была [...] старэйшая, інтэлігентная і вельмі тактоўная дама. Жылі яны з дзядзькам Васілём у адным доме, але паасобку. У яе быў маленькі пакойчык, ледзь на адну асобу, а дзядзька меў два пакоі і кухню. Вось адзін пакой ён і адпусціў нам. Дзядзька быў намесьнікам

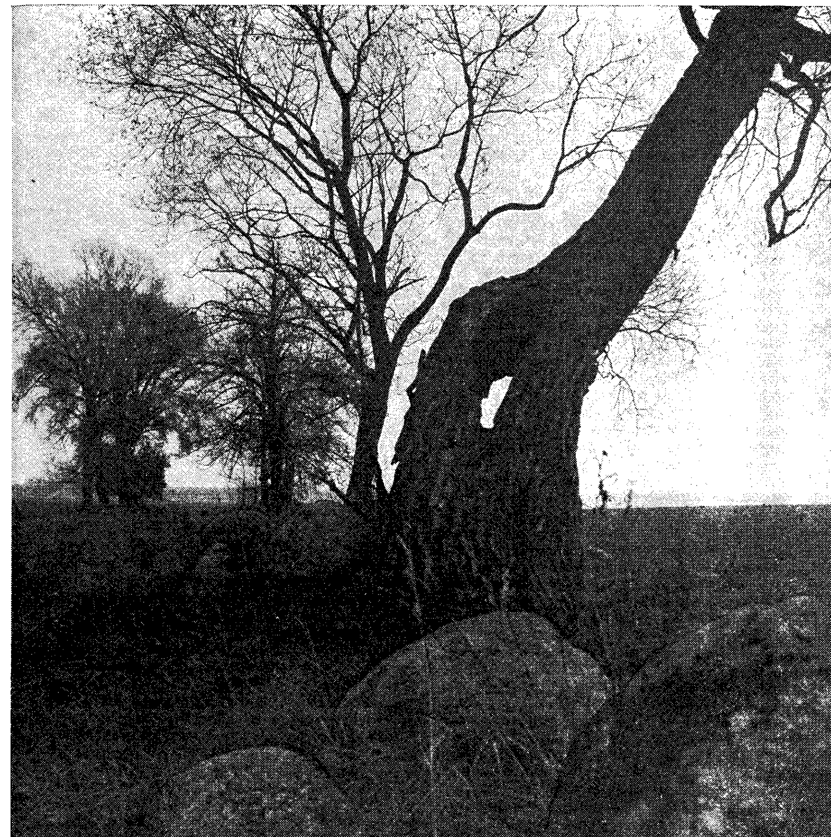

Жлобаўцы. Прысады.

П. Крэчэўскага, а некалі ва ўрадзе БНР міністрам фінансаў. Гэта быў вельмі паважаны чалавек з думкамі толькі пра Беларусь. [...] Палітычнай дзейнасьці ён ніякай не праводзіў, часам толькі пісаў пратэсты супраць бяспраўя над нашым народам у Лігу Нацыяў, падтрымліваў эміграцыю і меў цесную лучнасьць з эміграцыяй другіх народаў — украінскай, рускай. Быў ён беларускім эсэрам. У Бога не верыў, але пасля прасіў пахаваць яго па-хрысціянску. У Прагу запрасілі іх чэхаславакі ўжо з Літвы, куды

спачатку пераехаў урад БНР. Мелі яны невялікую дапамогу ад урада, а за акупацыі — ад Чэскага Чырвонага Крыжа».

Вядома, трапіўшы ў такое асяроддзе, і сама Ларыса Геніюш падпадае пад яго ўплыў. Падзеі тых гадоў спрыялі гэтаму. Рэпрэсіі і жорсткі нацыянальны ўціск у Савецкай і Заходняй Беларусі, а з захаду «маршыравала адмераным, каваным крокам» і на ўсю Еўропу ўжо крычала: «Гэйль Гітлер» Германія. «Неяк Прага не спала цэлую ноч, гэта тады, калі немцы акупавалі Аўстрыю. Чэхі адчувалі, што падобнае можа аднойчы быць і з імі». І чэхі не памыліліся — «пасля 15 сакавіка 1939 г., у ветраны заснежаны дзень, увайшлі ў Прагу немцы»... Былі перагаворы Савецкага Саюза з фашысцкай Германіяй, заключэнне ганебнага, асуджанага сёння ўсімі, у тым ліку і Савецкім Саюзам, пакта Рыбентропа — Молатава... «Пасля былі апошнія лісты ад нашых бацькоў і пачыналася вайна з Польшчай». Нават вызваленчы паход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь, уз'яднанне ўсіх беларускіх земляў у адзіную Савецкую дзяржаву не прынеслі Ларысе Геніюш ні радасці, ні супакаення. «Мы яшчэ пасьпелі зрабіць Юрачкаў партрэт і паслаць яго бацькам, як немцы напалі на Рэчпаспалітую. Шкада было нашых людзей, шкада было бацькоў нашых, нашай зямлі. Вайна не жарты, а немцы не анёлы! Што ж, выйшла яшчэ горай, як мы баяліся. З'яднанне Беларусі і яе «асвабаджэнне» поўнасьцю закрыла мне гора маёй сям'і. Хутка напісалі нам, што тата мой памяняў сваю кватэру на горшую ў Гродне, і я ўжо ведала, што гэта значыць. Неўзабаве гэта пацьвердзілася, і мы ад зальвянцаў атрымалі справу аб тым, як ля сьцяны нейкага хлява ў Зэльве забілі 21 чалавека, у тым ліку старэнькага бацюшку Якабсона, зальвянскага ксяндза, і інш. Божа мой, і каму і нашто гэта трэба? Калі хто і чакаў чаго, дык ня гэтага...

Што там далей у нас рабілася, я ня ведала, але лёс таты мяне ўстрывожыў, і я пыталася: «За што?» Я ня ведала, як дапамагчы ім. Напісала ліста ў Палаўкі, да чалавека, які быў многім нам забавязаны, да Люціка Уладкі. Гэта быў набожны чалавек, наш сусед... І вось гэты чалавек прадаў нас, першы падпісаўся на вываз мамы з дзецьмі, калі тату ўжо дабівалі ў Гродне ў турме разам з яго братам Валодзем і пляменнікам Віталіем... Сумнае было злучэнне зямлі нашай, не благаслаўлёнае добрай справай...»

І хоць Ларыса Геніюш з сынам пераехала ў Прагу, на кватэру, што наняў муж, супакаенне так і не прыйшло да яе. Наадварот — ахапіла трывога: і за бацьку, які быў у турме, і за маці, якую вывезлі разам з дзецьмі ў Казахстан... «Дзядзька Васіль» і «пані Марыя Крэчэўская» не забывалі на былую сваю кватарантку Ларысу — заязджалі, сустракаліся. З'явіліся і новыя знаёмыя — Ермачэнка, Русак, Бакач, Калоша... Словам, Ларыса Геніюш непрыкметна ўцягваецца і сама ў палітычную дзейнасць. «Прэзідэнт» БНР В. Захарка прапаноўвае ёй стаць яго сакратаром, і яна не адмаўляецца ад гэтага... У сваім аўтабіяграфічным творы Ларыса Геніюш пра гэта чамусьці ўмоўчвае — не паведамляе. Яе ўвага скіроўваецца на самую змрочную асобу ўсёй беларускай эміграцыі ў Празе Ермачэнку, якога яна «неўзлюбіла» з першага дня іхняга знаёмства і які «ніколі не здабыў» яе «сімпатыі» і «даверу». «Яго ўсе баяліся»,— піша яна. Чаму? Не толькі таму, што ў яго было цёмнае мінулае, што ён, будучы багатым, «ня меў ніякае літасьці над беднымі сваімі суайчыннікамі», але і таму, што ён быў няшчыры чалавек, палітыкан. «Як можна гаварыць ад імя народу, не маючы адкрытай душы для ўсіх нашых бедаў і інтарэсаў? Я, вясковая дзяўчына, ніяк не магла гэтага сцяміць... Інтарэсы майго народу — мая сьвятасць, я крывёй магла заплаціць за яго лепшае заўтра, але я хачу, каб усе тут мелі чыстыя сэрцы і рукі!» Так, Ларыса Геніюш не памылялася, у Ермачэнкі сапраўды былі нячыстыя сэрца і рукі. І далейшае жыццё гэта пацвердзіла. Ён уцягнуў усю беларускую пражскую эміграцыю ў такое балота, з якога ніхто не выйшаў чысты. Нават сама Ларыса Геніюш і яе муж Іван...

Тым часам падзеі не стаялі на месцы — гітлераўская Германія паспешліва, па-здрадніцку подла, каварна рыхтавалася да нападу на СССР. Гэтаму было падпарадкавана ўсё. Бралася на ўзбраенне што толькі можна было ўзяць. Не былі забыты і эмігранты, тым больш, што многія з іх шукалі шляхоў зближэння з гітлераўцамі. Увосень 1939 г. у Данцыгу адбылася канферэнцыя беларускіх эмігранцкіх цэнтраў шэрагу капіталістычных краін. Прымалі ўдзел у ёй і прадстаўнікі пражскай эміграцыі — той жа Васіль Захарка, напрыклад. Гэтая канферэнцыя праходзіла пад кіраўніцтвам прадстаўніка Міністэрства замежных спраў Германіі Мэндэ. На канферэнцыі было створана так званае «Беларускае бюро даверу» пры Міністэрстве ўнутраных спраў Германіі, а пры ім — «Беларускі камітэт самапомачы». Яго філіял утварыўся і ў Празе. Кіравацъ ім выбралі Ермачэнку, сакратаром — Бакача, а яе, Ларысу Геніюш,— скарбнікам... «Ніякай палітыкі ў Камітэце мы не праводзілі, ды і не маглі праводзіць. Толькі дурань можа цьвердзіць, што немцы маглі дазволіць некаму нейкую палітыку. Усё зводзілася да цесных акрэсьленых рамак самапомачы. Невялікую суму членскіх узносаў я проста аддавала пад распіску Бакачу, бо сапраўды ён не меў з чаго жыць»,— піша Ларыса Геніюш. Так гэта ці не? Канечне, Ларыса Геніюш магла ўсяго і не ведаць, бо многае ж рабілася за яе спіною, у глыбокай таямніцы, сакрэтнасці. Ды і не абавязаны былі ёй, скарбніку, дакладваць, хто і што ў тыя дні і ночы рабіў. Факты, аднак, гавораць аб адваротным — Пражскі камітэт самапомачы дзейнічаў надзвычай актыўна. Яшчэ да яго ўтварэння той самы «вельмі паважаны чалавек з думкамі толькі пра Беларусь» «дзядзька Васіль» — Васіль Захарка як старшыня ўрада БНР звярнуўся з «мемарандумам» да Гітлера, у якім выказаў яму і яго палітыцы поўную падтрымку, і прасіў, каб «яго вялікасць Гітлер» не забываў, што ёсць беларусы, якія згодны шчыра яму служыць і аказваць усялякія паслугі. Рупнасць В. Захаркі была заўважана ў Берліне, і яго папрасілі напісаць спецыяльны даклад, выкласці тыя звесткі, якія цікавілі гітлераўцаў — палітычную, эканамічную і сацыяльную сітуацыю ў Беларусі, стан яе дарог, настроі людзей і г. д. З гэтым дакладам Васіль Захарка разам з Ермачэнкам ездзілі ў Берлін, дзе былі прыняты ў міністэрстве замежных спраў. Той жа Бакач, якому Ларыса Геніюш «аддавала пад распіску» «невялікую суму членскіх узносаў», «бо сапраўды ён не меў з чаго жыць», тэрмінова рыхтаваў па заданню рэйха «Падручнік нямецкага языка для беларусаў» (ён выйшаў у 1941 г. у Берліне ў выдавецтве Бернард і Грэфэ, Берлін). Не сядзелі склаўшы рукі і астатнія члены Пражскага камітэта самапомачы — Русак, Вітушка, Калоша, Дылеўскі, Шах, Сак, Юшко, Івашка...

22 чэрвеня 1941 года, у дзень нападу гітлераўскай Германіі на Савецкі Саюз, сабраўся прэзідыум Беларускага камітэта самапомачы ў Празе, на якім быў заслуханы даклад яго старшыні доктара Ермачэнкі аб сучаснай сітуацыі. Па дакладу была прынята пастанова: звярнуцца да Старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі В. Захаркі, каб «ён у гэты гістарычны момант узяў арганізацыю абароны інтарэсаў беларускай эміграцыі, а таксама звярнуўся з адозвай да беларускага народу, што беларуская эміграцыя глядзіць на надыходзячыя хвіліны з даверам», што дзякуючы такому павароту падзей «беларускі народ стане незалежным ад жыдоўска-савецкай улады і зачне сваё собскае жыццё ў цеснай дружбе і спалупрацы з вялікім нямецкім народам, які нясе з сабой яму волю».

27 чэрвеня адбыўся яшчэ адзін сход беларускай пражскай эміграцыі, гэты раз агульны, які абмеркаваў такія пытанні: 1) Даклад доктара Ермачэнкі аб сучаснай сітуацыі і аб становішчы, у якім цяпер знаходзяцца беларусы на эміграцыі. 2) Справа ахвяры для Нямецкага Чырвонага Крыжа. Па першаму пытанню была прынята пастанова, у якой гаварылася: «У знак падзякі за вызваленьне нашае Бацькаўшчыны нямецкай арміяй паслаць адпаведныя тэлеграмы Правадыру і Канцлеру Нямецкае імперыі Адольфу Гітлеру і Пратэктару, Свабоднаму пану фон Нэйрату». Змест тэлеграмаў, якія былі прапанаваны, быў ухвалены. Па другому пытанню таксама была прынята пастанова, у якой гаварылася, «што ваюючай нямецкай арміі і за нашыя беларускія справы трэба прыйсьці па меры магчымасцяў кожнага з помаччу, якая мае выразіцца ў грашовай аднаразовай і не меншай аднадзнёвага заробку ахвяруючага суме грошаў». Адначасова было пастаноўлена звярнуцца да ўсіх беларусаў, якія жывуць у Пратэктараце Чэхія і Маравія, з адпаведнай адозвай, каб «усе прынеслі долю свае ахвяры на справу грамадскую».

Захавалася рэзалюцыя гэтага сходу:

«РЭЗАЛЮЦЫЯ
Агульнага сходу беларусаў, пражываючых у Протэктараце Чэхія і Моравія

Бачучы, што Вялікі Павадыр Нямецкага Народу Адольф Гітлер павёў сваю непераможную нямецкую армію на Усход Эўропы дзеля барацьбы і поўнага знішчэньня бальшавізму, бальшавікоў-камуністых і жыдоў, якія ўжо больш як 20 гадоў уціскаюць і нішчаць наш беларускі народ, мы, Беларусы, пражываючыя на тэрыторыі Протэктарату Чэхія і Моравія, сабраўшыся на сваім агульным сходзе ў Празе 27.VI.41., пастанавілі выразіць Канцлеру Нямецкае Імперыі і Яго непераможнай Нямецкай Арміі найлепшыя пажаданьні ў дзеле знішчэньня нямецкага і нашага ворага — камуністычна-жыдоўскі рэжым на Усходзе Эўропы, а гэтым самым поўнага асвабаджэння Беларускага і іншых народаў ад камуністычнае і жыдоўска-бальшавіцкае заразы!

Мы, Беларусы, усьведамляем сабе добра, што Нашая Бацькаўшчына Беларусь вызваляецца Нямецкай Вялікай Арміяй з-пад камуністычна-жыдоўскага ярма. Таму, каб памагчы ёй у гэтай вялікай і адказнай перад усімі народамі сьвету працы, беларуская калёнія з Протэктарату Чэхія і Моравія пастанавіла прынесьці на аўтар нашае супольнае справы тое, што яна ў сваіх скромных варунках можа зрабіць, пайменна, прынясьці ў Нямецкі Чырвоны Крыж, які апякуецца нямецкім жаўнерам, грашовую ахвяру ў памеры не менш аднаднёвага заробку кожнага Беларуса, які будзе гэтую ахвяру ўносіць.

Гэтую ахвяру павінен прынесьці на аўтар нашае дарагое Бацькаўшчыны кожны Беларус, якому дарагі лёс Нашага Народу. Калі мы не маем магчымасьці прынесьці найбольшае ахвяры для Нашае Бацькаўшчыны — ня можам за Яе праліваць свае крыві і аддаваць свайго жыцьця, дык прынамся спосабам маленькае матэрыяльнае дапамогі мусім прыйсьці з дапамогаю таму, хто кладзе сваё жыцьцё і пралівае сваю кроў, г. ё. Нямецкаму Жаўнеру, за нашую народную справу, за нашу Бацькаўшчыну Беларусь.

Хай жыве Вялікі Павадыр Нямецкага Народу Адольф Гітлер.

Хай жыве Неперзможная Армія.

Хай жыве Беларускі Народ.

Прага, 27.VI.41.».

А вось поўны тэкст тэлеграмы «Павадыру Нямецкага Народу, Канцлеру Адольфу Гітлеру» з Прагі 27 чэрвеня 1941 года:

«Ваша Эксцэленцыя!

Беларуская калёнія ў Протэктараце Чэхія і Моравія, бачачы ў Вашай асобе першага запраўднага і фактычнага асвабадзіцеля Эўропы ад страшных праступнікаў сьвету — маскоўскіх бальшавікоў, шле Вам і Вамі кіраванай Вашай непераможнай арміі, якая ўжо ўступіла на тэрыторыю Беларусі і дзеля вызваленьня нашага народу беларускага ад чырвоных тэрорыстаў, свае найлепшыя пажаданьні ў хуткай перамозе бальшавіцка-жыдоўскага рэжыму і памыснага заканчэньня вайны на ўсіх франтох Вашае пачэснае барацьбы!

Мы спадзяемся, што беларускі народ у новай, тваранай Вамі Эўропе таксама зойме сваё пачэснае мейсца ў сям'і вольных народаў.

Прага, дня 27.VI.1941.».

Захавалася і тэлеграма, пасланая «шчырымі» беларусамі на адрас імперскага рэйхспратэктарата ў Багеміі і Маравіі.

«Барону фон Нэйрат.
Прага, замак.
Ваша Эксцэленцыя!

У момант, калі нямецкая армія ўступае таксама на беларускую тэрыторыю, вызваляючы яе ад бальшавіцка-жыдоўскай тыраніі, беларуская калёнія на сваім сходзе ў Протэктараце 27 чэрвеня г. г. вырашыла выказаць Вам, Ваша Эксцэленцыя, самыя шчырыя пажаданьні ўсіх беларусаў за непераможную Германію і за хуткую перамогу над бальшавікамі на ўсіх франтох дзеля вызваленьня народаў ад капіталістычна-плутакратычнага і жыдоўска-камуністычнага тэрора.

Мы, беларусы Протэктарата, дазволім сабе, Ваша Эксцэленцыя, паставіць усе нашыя сілы ў распараджэньне нямецкага народа.

Прага, 28 чэрвеня 1941 года».

Ларыса Геніюш не прыводзіць тэкстаў пастаноў, рэзалюцый і тэлеграм, прынятых на агульным сходзе беларусаў, «пражываючых у Протэктараце Чэхія і Моравія», але даволі падрабязна апісвае, як збіраўся і праходзіў гэты сход, як так сталася, што на ім за старшыню быў «выбраны» яе муж Іван.

«У Ермачэнкі быў свой ад'ютант, нейкі Аўчыннікаў, казалі, што некалі Ермачэнка быў за цара ў яго ад'ютантам, а цяпер змяніліся ролі. За ўлады БНР Ермачэнка быў консулам у Канстантынопалі і выдатна разбагацеў там, прадаючы беларускія візы эмігрантам, якія ратаваліся ўцёкамі за мяжу. Вось гэты ад'ютант, які ні слова не ўмеў па-беларуску, а выступаў як прадстаўнік нашай нацыі, назаўтра пасьля нямецкага нападу на СССР пачаў аб'язджаць нас усіх і тэрмінова склікаць Камітэт! У Празе гудзела, як у вуллі, быў страх і перапалох усюды, гэстапа ліквідавала ўсё, чаго раней яшчэ не пасьпела. Аўчыннікаў наведаўся да нас усіх яшчэ раз. Мы ўсе паехалі, акрамя майго мужа, які ўсё ж мусіў зарабляць на хлеб. [...] Сабраліся ўсе. [...] Усе важна паселі, маўчалі. Адчувалася нейкае напружаньне, неспакой, кожны думаў аб лёсе сваіх, ды і аб сваім. Ермачэнкі не было. Нарэшце ён выйшаў, з усьмехам, але скрыўленым нейкім, няпэўным. Загадаў выбраць старшыню сходу. Яму зацемілі, што ён жа сам заўсёды нязьменны старшыня сходу, але ён адказаў, што на гэты раз старшыня арганізацыі ня можа быць старшынёй сходу. Выставілі кандыдатуры Захаркі, Забэйды, маю. Мы ўголас адмовіліся, хоць я панядцьця ня мела, што тут прадбачыцца. А было вось што: Ермачэнка зачытаў тэлеграму Гітлеру ад нашага Камітэту. Мы пачалі пратэставаць, што Камітэт Самапомачы — арганізацыя апалітычная, не мае права даваць такіх тэлеграмаў. Ага, перад гэтым прыйшоў муж, які на дадатковы тэлефон Ермачэнкі сьпяшаўся сюды з працы. Яму ня далі яшчэ ні сесьці, ні апамятацца, як ужо «выбралі» старшынёю сходу. Ермачэнка пачаў чытаць тэлеграму. Я нічога яшчэ ў гэтым не разумела, а муж зьбялеў. Ён бачыў хітры і подлы ход Ермачэнкаў... Тэлеграму акрэсьліў Ермачэнка «ад беларусоў у Празе» ці нейк гэтак. Напісалі пратакол сходу, але ніводзін з нас не падпісаў яго! Не падпісалі гэтага сьведама. Ідучы дамоў, кажу Бакачу: «Ну ж і сьвінства з намі зрабілі, Пётра, давайце напішам свой пратакол аб гэтай авантуры, падпішам і перахаваем да лепшых часоў». Бакач спалохаўся, ён проста «скіс» і паясьніў мне, што вельмі страшны час і не ўсім, мажліва, можна верыць...

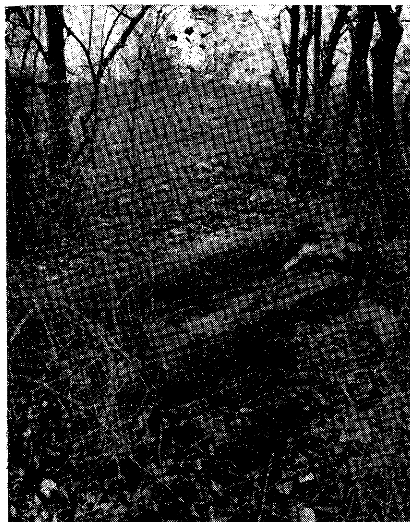
Ад таго дома, дзе нарадзілася Ларыса Геніюш, застаўся толькі ганак.

Дзед Ларысы Антонаўны.

Першы і апошні раз быў муж старшынёй на беларускіх сходах, а ў Камітэце тым больш, тэлеграму гэтую падалі без яго, з подпісам, як казаў Ермачэнка, «старшыні сходу»*... Самае тут цікавае тое, што хутка з кватэры Ермачэнкі згінуў архіў «Беларускага Камітэту Самапомачы ў Празе». Ермачэнка, як заўсёды, усьміхаўся. І вось гэты архіў апынуўся ў Менску і паводле яго нас судзілі. Толькі там была зроблена яшчэ адна подласьць — на непадпісаным пратаколе ўсе нашыя подпісы былі выведзеныя пад капірку! Калі мне паказаў гэта Коган, мой сьледчы, я тады зразумела подласьць ня толькі нямецкіх агентаў... Я зразумела многа, і мне стала сорамна за ўсіх гэтых людзей, якія асачылі нас, як гончыя, рабілі вось такія правакацыі і мелі нагласьць называцца ўраднікамі, рэпрэзентамі народу, які такі чысты быў, такі няшчасны і які я так горача, на ўсё жыцьцё пакахала».

* На самай справе тэлеграма была падпісана так: старшыня сходу: д-р І. Геніюш.

Ларыса Геніюш не маніць — сапраўды архіў «Беларускага камітэта самапомачы ў Празе» апынуўся ў Мінску, і паводле яго яе і яе мужа Івана судзілі. Дваццаць пяць гадоў зняволення ў папраўча-працоўных лагерах — вось тая кара, якая была шчодра адмерана ёй і яе мужу Судовай калегіяй па крымінальных справах Вярхоўнага суда БССР ад 29 студзеня 1944 г. на падставе артыкулаў 66 і 76 Крымінальнага кодэкса БССР.

Крывёй напоўніліся поймы рэк,
Бурліць адчаем слёз людскіх разводдзе.
Гляджу на свет. Я — лагернік, я — Зэк,
Засуджаны на мукаў чвэрцьстагоддзя.

Мяне драты, сабакі сцерагуць,
Дзікіх надзораў зграя нада мною,
І лоб штодня мой на прыцэл бяруць
Навучаныя забіваць канвоі.

Мне ўсё ўзялі, разбурылі сям'ю,
Кіркой прабілі лёс мой чалавечы,
Ланцуг накінулі на шыю салаўю
І між сабою падзялілі рэчы...—

напіша яна ў тыя цяжкія для сябе дні.

Пасля смерці Сталіна, калі пачаўся перагляд судовых спраў асуджаных і рэпрэсіраваных, пераглядвалася справа і Геніюшаў — мужа і жонкі. Камісія Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 30 мая 1956 г. абвінавачванне Геніюш Л. А. і Геніюша І. П. прызналі абгрунтаваным, але, улічваючы іх прыкладныя паводзіны і добрасумленныя адносіны да працы, тэрмін пакарання зменшыла да 8 гадоў, і па яго адбыцці іх вызвалілі з-пад варты. У жніўні 1967 г. Іван Геніюш звяртаўся з хадайніцтвам у Пракуратуру СССР аб перагля дзе справы і зняцці судзімасці з яго самога і яго жонкі Ларысы. Пракуратура БССР ад 10 студзеня 1968 г. у адказе на заяву ўказала, што Геніюш І. П. і Геніюш Л. А. асуджаны правільна, і таму іх скарга не можа быць задаволена.

Але вернемся зноў да твора, да тых падзей, якія папярэднічалі арышту Ларысы Геніюш і яе мужа. Пасля таго, як даведзеная да адчаю звесткамі з дому — бацька ў турме, маці з дзецьмі ў высылцы ў Казахстане, брат Расціслаў трапіў у нямецкі палон, ды і многія сваякі апынуліся ці на тым свеце, ці ў няшчасці — яна надумала скончыць жыццё самагубствам — «пусціўшы газ». Муж, Іван, выратаваў яе ад смерці — «выцягнуў з маленькай кухні»...

Што было рабіць, як жыць далей?.. Ларыса Геніюш вырашае заняцца сур'ёзна літаратурнай творчасцю. У Берліне тады выходзіла на беларускай мове газета «Раніца». «Аднойчы ўзяла я «Раніцу», паглядзела адрас і напісала туды сваю маленькую фантазію на тэмы вясны і Бацькаўшчыны. Нікому пра гэта не гаварыла. Калі прыйшла наступная «Раніца», нават у рубрыцы «карэспандэнцыя» я не знайшла найменьшае зацемкі на маю сардэчную вясну... Але аднойчы ў паштовай скрынцы я знайшла ліста на маё імя ад рэдактара газеты: мая фантазія, паводле слоў рэдактара, вельмі добрая рэч і была пакінутая ў Велікодны нумар. Так, знача, я цяпер буду пісаць. Усё дарагое мне забралі, панішчылі. Але ёсць тут у няволі браты мае, цёмныя, нават ня ведаюць добра, хто яны, самі сябе недацэньваюць, вось я хачу аказацца для іх, але так: сэрца да сэрца.

І вось пачалося... Я хутка выбілася на першую старонку газеты, мяне палюбілі. А я, я толькі думала пра нашых людзей. Часам на каленях вымольвала ў Бога такія словы і мыслі, якія б падтрымалі ў няволі братоў маіх, не дазволілі ім забыць пра сем'і свае і сёлы. Каб рабілі іх упэўненымі ў сваіх чалавечых вартасьцях, давала абразкі ім з нашае гісторыі. Многа вершаў маіх паляцела ў рэдактарскі кош, шмат не прапусьціла цэнзура, але я іх усе адно пісала маім братам і часам аж плакала».

Ці спачувала Ларыса Геніюш немцам, ці падтрымлівала іх? Сама яна піша пра гэта так: «Будучыня была яшчэ пісаная віламі па вадзе, і арыентавацца на немцаў нам ніяк было нельга. Я пaглядзела на іх палітыку, на варварства, і адразу ж так сабе падумала: «Каб не напісаць ім ні слова, як быццам яны навогул для нас не існуюць, а калі закрануць, дык праўдзіва, і з цэлай душы галубіць, апяваць, лялеяць сваю Беларусь, чаго нам ніколі не дазвалялі дагэтуль каланізатары нашай зямлі». І да гонару Ларысы Геніюш — гэты свой запавет яна выканала, не напісала «ні слова». Наадварот, калі пачалася вайна, фашысты ступілі на беларускую зямлю, напісала верш «Як хмарны дзень — так сэрца маё сёння...»

Як хмарны дзень — так сэрца маё сёння...
Дождж з непагодных сыплецца вачэй...
Таму, што гэта Край мой любы стогне,
кроў ў воды Нёмну жыламі цячэ.

Не счырванела зорана каліна,
не мак цвіце, а Край наш, Край ў агні! —
бы сцеле сонца ярым кармазынам,
заходзячы за грыву спелых ніў.

Уціш мяне, што гэта не пажары,
што не сяло, не лес стары гарыць!
Наш Край зляжыў даволі ўжо ахвяраў,
каб выпесціць і ўбачыць свет зары!..

«Яшчэ пісала многа — што друкавалі, а чаго і не...»

У 1942 г. у Ларысы Геніюш выходзіць у Празе кніга паэзіі «Ад родных ніў». Ларысай Геніюш пачынаюць цікавіцца ўжо не толькі як сакратаром БНР і скарбнікам Камітэта самапомачы, але і як паэтэсай. «У Прагу прыехаў Ермачэнка, выклікаў мяне і загадаў зьбірацца ў дарогу, у Менск! Яго госьці, працаўнікі гэстапа, папыталіся ў мяне, з кім я працую, што выйшла мая кніга, дзе нічога няма пра Гітлера, пра Герынга і пра новую Эўропу. Я сказала (даслоўна!), што мой талент замалы на тое, каб пісаць пра так высока пастаўленыя асобы, што я ні з кім не працую. Тады мне сказалі: «Хто не з намі, той супраць нас». Ермачэнка аднёсься да мяне вельмі груба і сказаў мне, што выбару мне няма, толькі Асьвенцім ці Менск, каб выбірала. Калі я запыталася, што я там буду рабіць, мне сказалі, што «прапаганда махэн» (рабіць прапаганду). Я кажу ім, што гэта нельга, бо я толькі хатняя гаспадыня і ніякай прапаганды рабіць ня ўмею. «А нам патрэбна толькі ваша імя»,— адказаў мне на гэта немец. Што было мне рабіць?»

Тым не менш якраз у гэтыя дні, выступаючы ў «Беларускай газэце», што выдавалі калабаранты ў Мінску, і расказваючы пра сябе (№79 (99) ад 25 кастрычніка 1942 г.) і мэты сваёй творчасці, яна пісала:

«Я нарадзілася 27.VII.1910 г. у Жлобаўцах, Ваўпянскай воласці Горадзенскага павету. Дзявочае маё прозвішча — Міклашэвічанка. Род наш стары, беларускі, паходзіць з Крынак, зроднены там з старымі лесунамі, чамялямі, шараметамі і інш. З часоў сусветнай вайны засталося мне ў памяці суровае ўцякацтва і паварот у 1919 г. у родныя Жлобаўцы. Пачатковая польская школа і польская гуманістычная гімназія ў Ваўкавыску — мая адукацыя. Беларускай школай былі для мяне нашыя сяляне і вёска, асабліва моладзь. Ад яе я пачула першы раз, акрамя народных нашых песьняў, і «Жыў на сьвеце Лявон». Яе долю перажывала я ў сваім, можа, крыху дзікім, але вельмі гарачым сэрцы. Супроць строгіх, часта нават, актыўных пратэстаў бацькоў, якія ўважалі сябе «панамі», нейкая салодкая, незразумелая сіла цягнула маё сэрца ў сёлы. Пах торпы і лёну, які я чула, праязджаючы праз вёску, вабіў мяне заўсёды за стол да сваіх. Кажная нашая сялянка была для мяне як маці, кажная дзяўчына — сястра. Пачуцьцё маё мне шчыра адплачвалі. Не былі гэта нашыя, якія не разумелі мяне, судзілі, чарнілі.

У 1934 г. я выйшла замуж за д-ра Янку Геніюша, які першы даў мне нашы кніжкі, адкрыў мне вочы на мінуўшчыну нашую й крыўды, якія мы цярпелі на нашай роднай зямлі. Чытаў мне Купалу.

У 1938 г. я мусіла выехаць у Прагу, дзе жыў і студыяваў мой муж. У мяне ўжо быў прыгожы хлопчык. Я тут сустрэлася з нашай эміграцыяй, але ейныя інтарэсы не заспакоілі маіх жывых парываньняў, я зноў вярнулася сэрцам і думкамі ў нашае сяло.

Пачаліся вялікія падзеі. Сэрца пачало бушаваць ахвотай да творчае, сапраўднае працы для Краю. З'явіліся нашыя палонныя, хацелася сказаць ім нешта роднае, нешта добрае, нешта сваё — таму я пачала пісаць. Я пішу ўжо ад школьных гадоў. Нешта пасланае ў друк — ня было нібы сьмеласці. Сяньня ж, калі знаю больш нашу мінуўшчыну, нашыя крыўды і нашыя правы — не магу ня пісаць, ня клікаць сваіх дарагіх братоў да змагання, да найбольшых ахвяраў і чынаў для пакрыўджанага нашага народу. Не магу стрымаць ужо гэтае буры, якая сабралася ў набалелых грудзёх із крыўдаў, сьлёзаў і болі Нашае Зямлі».

«Бура» «ў набалелых грудзёх із крыўдаў, сьлёзаў і болі Нашае Зямлі» кіравала ўсім далейшым жыццём Ларысы Геніюш, як бы і куды б яно яе ні кідала — у Празе, дзе панавалі немцы, а потым, пасля вызвалення Савецкай Арміяй, усталявалася новая ўлада, у час паездак у родныя Жлобаўцы і ў разбураны вайною Мінск, у час арышту, следства, допытаў і ў час зняволення ў жудасных умовах сталінскіх лагероў... Яна, гэтая «бура», дапамагла Ларысе Геніюш прайсці ўсе кругі пекла і астацца самой сабою, ніколі і ні ў чым сабе не здрадзіць...

«Кожны хацеў бы, каб я думала так, як ён, каб гэтак жа прадала сваю душу, сваю беларускасць і тое найсьвяцейшае, што захавала ў душы са свайго дзяцінства»,— напіша яна потым, амаль у самым канцы жыцця. І сяго-таго ціха, спакойна, па-жаночы тактоўна, але цвёрда папярэджвала:

Не згінай мяне, я не сагнуся,
Не баюся ні страхаў, ні зла.
Нездарма я з зямлі беларускай
Непахіснай сасною ўзрасла.

Напрасткі йду няходжанай сцежкаю,
Мудрасць продкаў ў гарачай крыві.
Ні прад кім не схіляю паспешна
Крыху гордай сваёй галавы.

Абмінаю ўсю набрыдзь, што вокал,
Чалавечы мой блытае лёс.
Гляджу ўдаль, не маргнуўшы нат вокам.
Розум цэмру праніжа наскрозь.

Ларыса Геніюш мела права на такія словы. Гэтае права яна заслужыла ўсім сваім жыццём.

Тагачасны Ваўкавыск.

Ваўкавыск. Шведская гара.

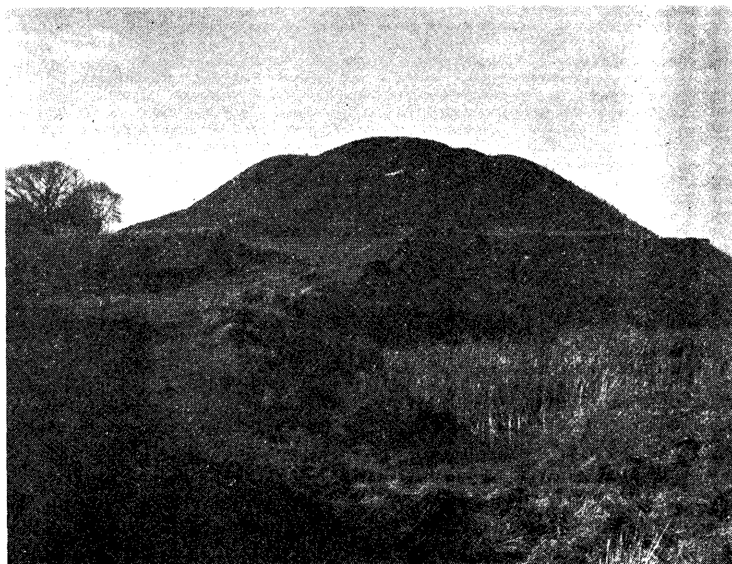

І вышэйшая справядлівасць, што менавіта яна напісала твор, які несумненна выкліча ўсеагульную цікавасць, зойме вельмі ж пачэснае месца не толькі ў нашай літаратуры, але і стане ў адзін шэраг побач з сусветна вядомымі «Архіпелагам ГУЛАГ» А. Салжаніцына, «Крутым маршрутам» Я. Гінзбург, «Калымскімі апавяданнямі» В. Шаламава... Такі твор павінен быў быць у нашай літаратуры — Беларусь выпакутавала яго.

І ён, гэты твор, ёсць! Калі ласка, чытайце, вывучайце, абмяркоўвайце...

Барыс САЧАНКА

АД РЭДАКЦЫІ:

Паколькі ў часопісе «Маладосць» ужо друкаваўся матэрыял Барыса Сачанкі «Беларуская эміграцыя: факты і меркаванні», дзе дадзена прынцыповая ацэнка многім «дзеячам», пра якіх успамінае і Ларыса Геніюш у сваёй аўтабіяграфічнай прозе, мы зараз не засяроджваем на іх увагу, а сваіх чытачоў адсылаем да гэтай публікацыі («Маладосць», №№ 10—11 за 1988 год).

Друкуючы ўспаміны Л. Геніюш, мы захоўваем асаблівасці рукапісу і падаём яго практычна без змен.

Нягледзячы на некаторыя спрэчныя, суб'ектыўныя ацэнкі тагачасных падзей і асоб, твор друкуецца без скарачэнняў — як дакумент тых складаных гадоў.

Ларыса Антонаўна — гімназістка.

ЖЛОБАЎЦЫ

I

Благаслаўленны родны дом, гдзе бацькі і ўся дарагая сям'я. Благаслаўленны маленькі кусочак роднай, бацькавай зямлі на вялізнай планеце, які называўся Жлобаўцы. Называўся, бо сяньня яго няма, тага нашага фальварачка, і нават ягоназовы. Там калгас з нейкай ультрасавецкай назовай, дом перавезены ў Ваўкавыск, разам з гумном, а там, гдзе была наша сяліба, стаіць толькі даўгі мураваны хлеў і некалькі дрэў, якіх яшчэ не пасьпелі выкарчаваць на папал сяляне. Калі бываю там, дык прашу: «Пакіньце яшчэ хоць гэтыя дрэвы... З сяла Аляксандраўка, што ля Воўпы, ад старых прыяцеляў маіх бацькоў Зелянкевічаў відно як на далоні нашу сялібу і чутно, здаецца, як вецер калыша дрэвы. Часам доўга ўглядаюся на сьцежкі свае маладосьці — ажываюць успаміны і здаецца мне: спрацаваныя матчыны рукі туляць мяне ласкава да сэрца, алеяю, ці як мы казалі — прагонам, шырака крочыць тата, я яму толькі па бараду, і, угледзеўшы мяне, ён заўсёды ўсьміхаецца пад сваімі крыху рыжымі вусамі, заўсёды падзеліцца думкамі накшталт: Полацкае княства сяньня зрабілі непапулярным са

страху, каб не сэпаравалася па праву ад імпэрыі, але ці ты думаеш, што твая Беларусь утрымаецца эканамічна, калі б была самастойнай? Тата ведае, чым жыву, і часамі хоча мяне паклявіць, як малое дзіця. Крыху спрачаемся, мае ідэі для яго, з дзядоў ужо нявольнага, як экзотыка. Тата ведае, чым за гэта плаціцца, і пагдядае на мяне з нейкай чуласьцю сумнай.

Ксеня, невялікая, але з вялікімі цёмна-сінімі вачамі, чорнавалосая і зграбная, жыве сваімі законамі і любіць часам закурыць папяроску. Мы ўсе вельмі супраць гэтага. Ніна, вельмі прыгожая бландынка з зялёнымі вачыма, вельмі любіць танец. Недзе бачыла балет і доўга, пасучы гусей, танцавала свае дзіўныя танцы на пальчыках, з яе не сьмяяліся. Расьціслаў высокі, але яшчэ не мэтар дзевядзесятпяць, да якіх дарос у сталым веку. Ён вучыцца ў сельскагаспадарчай школе ў Жыровіцах, вельмі прыгожы, чулы, ціхі, паслухмяны і працавіты, хоць яшчэ дзіця. Нейк, калі мы разам ехалі да Гудзевіч, сказаў мне свае пляны на будучыню, яны былі даволі дзіўныя. «Калі вырасту, дык вазьмем ад бацькоў часьць зямлі, якая нам належыць з табою, і будзем разам гаспадарыць, ты будзеш садзіць кветкі, даглядаць хаты, а я пакажу ўсім, як трэба дабываць ураджаі, пасьля возьмем да сябе бацькоў, і нам так будзе добра». Мілы, наймілейшы мой брат, Гэркулес з душою, як лютня. Здавалася яму, што пакінуць Жлобаўцы — гэта здрадзіць сваёй сям'і.

А зямля да нас гаварыла. Яна разумела нас, акружала духам мінуласьці ўсяго нашага народу і вялікай любоўю дрэваў, палёў. Ланы жыта хваляваліся проста пад вокнамі, і каласы шапацелі ад ветру. Нам было добра на весьнім сонейку, на дажджы і на ветры, весела крочылі мы ў кажушках сваіх зімою, і коні насілі нас у куліку па дарогах, на якія ласкава сьвяціў месяц.

Пасьля быў Аркадзі, вечна вясёлы, стройны і з твару падобны на маму. Яго мы нейк любілі меней Славачкі. Вельмі бурным, гордым, сьмелым такім юнаком быў наймалодшы з хлопцаў Аляксей. Браты былі дружныя, любілі коней і мелі свае хлапцоўскія забавы. Але яны былі яшчэ дзеці, вучыліся, і найбольшым «хлопцам» удома была я. Усе справы з падаткамі, урадамі, даўгамі, крэдытамі ўскладаў тата на мае плечы. Ён не любіў такіх спраў, і я іх не любіла, але памагала тату, як толькі магла. Наша наймалодшая Людміла, Люсенька — як мы яе называлі, была раскошным дзецям, прыгожым, ласкавым і вельмі разумным. Была яна любоўю ўсёй сям'і, і ў яе маленькім сэрцайку было столькі ласкі да ўсіх, што мы яе падзіўлялі. Яна вельмі любіла мяне, болей як маму, і мы амаль не разлучаліся.

Я была найстаршай удома з дзяцей і, здаецца, найболей каханай бацькамі, брацікамі, Люсяй і слугамі. Ксеня і Ніна мяне не любілі. Новы вялікі дом, і ўсе ўдома. Цяжка было знайсьці адпаведную працу пры Польшчы, асабліва, калі бацькі былі больш-менш забясьпечаныя, на вышэйшую адукацыю не было матэр'яльных магчымасьцяў, заставалася працаваць на зямлі і чакаць мужа. Падсьведама і я думала аб мужу нейкім, але ён мусяў быць Беларус. Такіх не было, толькі сяляне, усё роўна муж мой будзе Беларус! А сватоў было шмат, даходзіла да трагэдыяў, часам да сьмеху. Мы былі праваслаўныя, вось і сваты ад маладых сьвятароў пачыналіся. «Што ж, купі часты грабеньчык, бараду ж будзеш часаць сваяму мужу»,— сьмяяліся сёстры і я разам з імі. Часам людзі мяне ледзь толькі бачылі, а ўжо прасілі мае рукі. Гэта было дзіўна, несамавіта. Мама іх усіх не любіла, а яе прыяцелька, пані Ядвіга Зелянкевічыха, гаварыла: «Няма кавалера для панны Ларысы, толькі Пілсудскі!» Гэта быў вялікі камплімент, у якім мілая пані Ядвіга абсалютна забывалася аб позьнім веку польскага маршала і думала толькі аб яго знатнасьці. Для мяне нават ён не прыйшоў бы ва ўвагу, бо ж быў не беларус...

Час ляцеў, нам было блага і добра — залежала ўсё ад даўгоў, якіх было надта многа, бо самыя Жлобаўцы дзед мой купіў тату пераважна на віленска-тульскі банк, якога паперы вайною, на жаль, не загінулі, і Польшча з усёй строгасьцю спаганяла даўгі. Неймаверна высокія падаткі і разбураная да апошняга ў час вайны сяліба і вялікая сям'я — усё гэта не магло не ніяк зрабіць хоць крыху заможнымі. Мы ўсе працавалі, мама наша найболей. Нас моцна ашуквалі, бо тата быў горды, давяраў купцом ваўпянскім, і яны вельмі гэтым злоўжывалі, а з прыходам савецкай улады давялі нашых бацькоў да гібелі. Мы жылі цесна з сялянамі, якія густа засялялі свае ўчасткі, дзялілі сваю зямлю між дзяцьмі, жылі пераважна бедна, усё рабілі сабе самыя ад

Ларыса Антонаўна і Іван Пятровіч бяруць шлюб.

кашулі да цудоўных нашых дываноў. Воўна і лён і залатыя рукі жанчын-беларусак — і чалавек ужо апрануты цёпла, чыста і хораша. Было б толькі на чым сеяць той лён, той хлеб сялянскі і смачны, як пірог. Сёлы нашыя былі тады адвечнай стыхіяй беларускасьці, як жа багатай, як жа цікавай і роднай для нас. Тады яшчэ сёлы сьпявалі. Сьпявалі яны вечна, пры любой нагодзе, толькі ня постам. Увечары з усіх сёл чулася сьпеў шырокі, то сумны, тужлівы, то баявы, бадзёры, з бунтарскай нотай, прагны дзеяньня, волі. Гэта была душа народу і мая душа — дзяўчыны ўжо з асьветаю — знача тым болей сьведамаю крыўд, якія церпіць наш народ ад атупелых у сваім шавінізьме палякаў, як калісьць ад расейцаў. Народ ляжаў бязьдзейнай, амаль бяспраўнай палітычна масай па ўсёй сваёй зямлі і толькі цярпеў і стагнаў ад нястачы, прыніжэньня і няволі.

Зямля была для нас усім: калыскай, хлебам, песьняй, любоўю, магілай. Чым больш зямлі, тым болей надзейнае заўтра, ніякае надзеі больш на ратунак. Вось яшчэ служба ў паноў ці ў яўрэяў альбо ад'езд на цяжкія працы ў чужыну. Нацыянальная сьвядомасьць пранікала паволі, цяжка. Хлопцы, актывісты «Грамады», альбо не вярнуліся зусім, альбо засталіся без здароўя, пабітыя, падбітыя дэфэнзывай, не жыхары ўжо на гэтай зямлі. Мне трапіў у рукі зборнік вершаў Міхася Васілька, але ён не зацікавіў мяне асабліва. Зьмест народнай паэзіі, песьні, звычаяў быў шмат глыбейшы, цікавейшы, часам несказана чароўны. Як жа вылавіць пэрлы з гэтага акіяну? Хто здолее гэта, хто зможа? Я ўбірала ў сябе ўсё гэтае багацьце, і ў гэтай стыхіі было мне найлепей. Цяжка было гэта сьцяміць маім бацькам і суседзям. Яны з жахам думалі: гдзе падзелася яе ўся навука? А навука адчыняла вочы на раскіданыя, чароўныя, несабраныя скарбы маяго Народу. Выдатна, у вачох маіх, аддзяляліся нашыя сяляне ад тых паўінтэлігентаў, у асяродзьдзі якіх мне давялося жыць. Сапраўды разумных людзей я тады яшчэ не сустрэла. Трагічна адна я йшла нейк вобмацкам, інтуіцыяй да сваіх праўд, а якія яны — я добра ведала з ідэалаў французскай рэвалюцыі, з вясны народаў, з канстытуцыі Амэрыкі. Ірвала мне сэрца нацыянальная і сацыяльная несправядлівасьць. Родзіцца жа аднолькава малое стварэньне, з усімі правамі на жыцьцё, і чаму жа так розная доля? А палякі і людзі ў іх на службе былі як сьляпыя, як жа яны знушчаліся над народам проста ў ачавідкі! Душылі падаткамі, ганьбілі мову, нават не прызнавалі нашай народнасьці, быццам ідэі дэмакрацыі і вольнасьці людзям зусім не кранулі іх сэрцаў і розумаў, у існаваньні якіх я сумнявалася нават... Побач з беларускай галечай высокія зарплаты найніжэйшых ураднікаў і страх іх з нашага існаваньня. Сумна падышоў раз мой тата да мяне — на пошце ў Воўпе яму парадзілі, каб дачка кінула выпісваць беларускі друк, а выпісвала я толькі правыя выданьні, бо там было нешта з таго, што я так пакахала ў сваім народзе. Я нарадзілася такой, ад пялюшак ужо прасякнутай усім, што наша, з болем і прагай змаганьня за волю і нашую зямлю для нас. Аднойчы вёз мяне прыгожы хлапец да свае маці, як казаў. Шпарка ляцелі па гасьцінцы лёгкія саначкі, адной рукой ён абняў мяне, другой трымаў лейцы. У мяне былі сьлёзы на вачах, і ён папытаўся, чаму я такая сумная? Перад намі йшоў юнак, з цяжкіх абіякаў (быў такі абутак за Польшчы) відно было падраныя ганучы і голыя пяты на холадзе. Ці ж магла я йсьці замуж (быў гэта студэнт), калі такое і толькі такое было на маёй зямлі... Я была дзіўнай і часта не разумела сябе сама, ад усяго нядобрага мяне бараніла нейкая сіла. Нядобрага... А тое «нядобрае» было, можа, найлепшым у вачох бацькоў маіх, маіх сваякоў: багатае замужжа, грошы і слугі. «Не, у мяне не будзе слуг, бо кожны мусяе сам сябе абслугоўваць»,— секла я ў вочы спрыяючым людзям. Што яны ведалі пра тое, як дружна ў сялянскіх сем'ях, як ткуць дзяўчаты палотны ў куфры, як мараць. Як зьбіраюць на полі жанчыны чыста каласы ў снапы, якія яны працавітыя, а якія талковыя? Ёсьць, праўда, розныя людзі, але паганым чалавекам быць устыдна, і слаўныя толькі тыя, хто добры і спавядлівы. Яшчэ малою я пачула, як нашыя госьці: войт, пісар гмінны і бацюшка — угаварыліся пакараць аднаго селяніна. Сын гэтага чалавека за буянства (ён яшчэ жыве) трапіў у турму, бацька ўнёс за яго каўцыю 500 зл. да суда, і вось той селянін нечым не дагадзіў сьвятару. Яны змовіліся, каб тае каўцыі яму не вярнуць. Гэта было страшна, бо на той час пуд жыта каштаваў два злоты, і хоць селянін быў ня з бедных і ня з тых, якіх я любіла, але і яго было жаль. Я ўсё яму расказала, што ён мае рабіць, гэта значыць йсьці перапрашаць сьвятара і так ратавацца. Узяў той Пятрук мёду з сабою і яшчэ нешта і так улагодзіў справу, сына не засудзілі і грошы вярнулі. Гэтую тайну хаваў ён сьвята...

Дом у Ваўкавыску.

Здаецца, людзі любілі мяне, хоць зразумець ім мяне было цяжка: кожны пхнецца вышэй, а я тут самохаць зьніжаюся да іх і яшчэ хвалю... Што ж, яны ня ведалі, якія вартасьці тояць у сабе і, на жаль, пасьля вельмі хутка пазбыліся іх, калі надышло тое, новае... І так я не такая, як усе, але ці вінаваты хто за тое, якім ён родзіцца? А мне было добра, як у казцы! Дзіўна бывала — пашле мяне тата з вазамі канюшыны ў Ваўкавыск, іду за вазамі сабе ноччу, бо коням цяжка, але каля лесу зграбна чарапкаюся па вяроўцы на воз, бо тут, казалі, пару дзён як памёр чалавек, упаў нежывы. Вось ляжу нуртам на жэрдцы, і добра мне, што я на возе. Раптам чую, што недзе лячу. Калі мяне ачуцілі нарэшце, падняўшы воз, які перакінуўся з насыпу, бачу, стаяць фурманкі і людзі, спыніліся, едучы на кірмаш, а Сроіл воўпянскі кажа: «Ну і вы ўпалі, паненач-

ко, проста на тыя яловыя лапкі, гдзе той мёртвы ляжаў...» Нейкі хлопец з сяла каля Воўпы пасьвіў жывёлу і ляпіў з гліны рознае, убачыла гэта пані з Бялавіч і нейк аддала яго ў «Школу штук пенкных» у Кракаў, але гэта я даведалася пазьней. А цяпер той хлапец, студэнт, ладзіў на канікулах прадстаўленьне ў Воўпе з вясковай моладзьдзю, і што? Дэмана! Засталіся мы паглядзець пасьля царквы. Ён прывёз харошыя касьцюмы з Кракава — пазычыў, і сам як дэман лётаў, выкручваўся і ўзнёсла дэклямаваў па-расейску з немагчыма беларускім акцэнтам. Пасьля знамянітага спэктаклю дэман кінуўся да мяне, зусім мяне ня знаючы, і сказаў мне, што вельмі хоча са мною ажаніцца. Калі скончу школу, каб чакала яго, і ён мяне знойдзе. Прайшлі гады, і малады мастак явіўся па маю руку, мама не згадзілася на гэты шлюб, а я падумала: гэта не мая доля. Доля зарысоўвалася рашуча, вельмі трагічна, але на шчасьце маім бацьком, якія вельмі паважалі мэдыцыну. Жыў і вучыўся недзе ў Чэхаславаччыне малады беларус, якога не зусім сьляпы лёс прызначыў мне другам і мужам. Я яго ведала. Я ведала і ягоную хату, і ўсе іх будынкі, са сну, безумоўна. Ведала нават, як выглядае Прага... Ягоны бацька, убачыўшы мяне ў нашых сваякоў, так захапіўся тоненькай і паважнай дзяўчынай, што не забыўся аб гэтым расказаць сваяму сыну: «Вось я, сын, на тваём месцы толькі яе ўзяў бы...» Пасьля я ўбачыла і сына, на мяне чакалі ў іх коні ехаць да дзядзька ў Пятрэвічы. Была восень і дзень дажджлівы, халодны. У хаце ў Геніюшаў, сяброў маяго дзеда і сваякоў, было цёпла і міла. Высокі, прыгожы сэрцаед вельмі каля мяне закруціўся, яго маці міла мяне запрасіла на абед. Муж пасьля мне расказваў, што яму нешта сталася і ён пастанавіў не пускаць ужо мяне з хаты, але яму гэта не ўдалося. Я паехала да дзядзькоў у глухую вёску. Мужа маяго туды запрасіць не хацелі, баяліся яго, бо ўжо залішне ўсім падабаўся. Я аб ім ня думала, у мяне былі свае сумныя і глыбокія думкі, аб якіх я не любіла нікому казаць. Мяне сьледавацель назваў са злосьці адзіночкай у змаганьні, мусяць, гэта была адзіная праўда, якую той нехрыст сказаў. Лёс мяне не акружаў сябрамі, з якімі лягчэй было б нясьці, нейкай сілай ускладзеную, ношу адказнасьці за лёс сваяго народу...

І так я ў Пятрэвічах у сваіх паўпанкаў сваякоў. Ля цэркві ў Славатычах падыходзіць да мяне сялянская моладзь, члены камуністычных ячэйкаў, але гутараць яны пабеларуску, сьпяваюць мне «Жыў на сьвеце Лявон» і інш. Усе ў мяне ўлюбляюцца, і мне гэта дзіўна, гэта не праца, па-мойму. Адседзеўшы 8 гадоў, выйшаў з польскай вязьніцы нейкі Юлек Кароза, ён вывучыў марксізм назубок і кожны дзень прысылае мне цэлыя сшыткі, запісаныя класавай барацьбой. Усё гэта слабей за рэчаістасцьць і нейк непраўдзіва, штучна і зусім не па-нашаму, і далёка ад харства, якое вабіць мяне ў нетрах народу нашага ў яго гісторыі, якую малады Геніюш мне прыслаў разам з іншымі кніжкамі. Да таго я яшчэ моцна веру ў Бога, і толькі гэтай дарогаю магу йсьці і шукаць нейкай праўды, ратунку для майго народу. Я трымаюся вельмі здалёк ад сваіх новых знаёмых, мне падабаецца толькі тое, што хоць нейкі пратэст паяўляецца ў сёлах. Вось ускалыхнуць бы тое вялікае, што тоіцца ў народзе, хто гэта зробіць? Які ж я змагар, гэта толькі ў маёй уяве, на самай справе боль і любоў і ўздымаючая сэрца надзея. «Дзевчына-люд» гаворыць на мяне нейкі вялікі начальнік пан Нужыньскі, паляк, безумоўна, які раз убачыў мяне і адразу папрасіў у бацькоў мае рукі, а злосная сястра насадзіла бульбіну на палачку і паказвае мне здалёк, як прэзэнтуецца мой сват — худы, доўгі, з малой галавою... Гутарка тут на бацькох і спынілася, чалавек не наш... І так я вясковая дзяўчына, якой многа дала добра пастаўленая гімназія ў Ваўкавыску і яшчэ болей кніжкі, розная класіка, якая няведама якімі шляхамі знаходзіць мяне ў нашых Жлобаўцах. Чытаю, думаю, кахаю, жыву! Ну, а пакуль я ў Пятрэвічах. Адзін з маіх дзядзькоў, Сьцяпан Міклашэвіч, ідэйны камуніст! Далі яму за гэта палякі ўжо 3 гады, але ён не сунімаецца. Уцякаў у Саветы, скуль прывёз жонку, не вельмі чэсны са слугамі і з людзьмі, але ж камуніст і марыць пра арцелі і калгасы, хоць у самога нешта да 40 гэкт. зямлі. Дзядзьку гэтага бачу наскрозь — ён з такіх людзей, да якіх не адношуся добра, ён любіць жэсты, але праўды і дабрыні ў яго няма за грош... Мяне ён ня любіць, бо я гавару тое, што думаю. Жыве там побач дзяцькоў жанчына, якой муж уцёк у СССР. Яна вышывае кам. сьцягі, агітуе. Я бываю ў яе, шкадую яе, але нічога няма ў ёй беларускага, таго дарагога і вечнага, а без гэтага ўсё для мяне чужое: калі ня будзе такіх сардэчных беларускіх людзей на вярхах, усяроўна на гэтай зямлі нашай ня будзе шчасьця, бо не будзе паўнаты творчай, беларускай стыхіі. Я так думаю.

Прыходзіць вясна, Вялікдзень якраз. Дэфэнзыва зрабіла жудасны налёт на сёлы, што ля Пятрэвіч, узялі і маяго дзядзьку Сьцяпана, а я была тады ў старшага Мікалая. Вядуць небарака з закаванымі рукамі, просіць мяне, ледзь не плача, каб я яго ратавала. Ну, а як тут яго ратаваць? Хуценька запрэгла я каня і пад'ехала туды, гдзе яго павялі. Многа назьбіралі з усіх вёсак. На маю фурманку пасадзілі дзядзьку і некалькі паліцыянтаў, а да аглобляў з абодвух бакоў прывязалі наручнікамі хлопцаў. Еду, вязу іх і баюся, каб конь хоць не падбег, дзеля тых прыкаваных. Адзін, памятаю, быў з Цыганоўкі. Памаленьку распытваю: куды іх, як і што. Мая асоба робіць уражаньне, памалу адчыняюцца вусны, падаюць рэплікі, што так мусіць быць там, гдзе палітыка. Яшчэ на месцы адзін падскочыў да мяне з пытаньнем: а за што арыштавалі дзядзька? Кажу: «Вы гэта, чалавеча, ведаеце напэўна лепш ад мяне, бо я то на вашым месцы яго не арыштоўвала б». Пад'язджаем да т. зв. «Чортавай гары», і там лясок з левага боку. Конь ледзь цягне нямілую паклажу. Бачу, мае паліцыянты па адным паздзыгалі з воза, каню лягчэй. Знача, гутарыць з імі можна. А тут штурхае мяне мой дзядзька: «Ларачка, як яны пасядаюць, то схапі іх за стрэльбы, а я драпану ў лес, бо не стрываю пабояў, баюся што зраблю ўсыпку...» Зьгінь ты, прападзі з героем! Знача ўсыпку, яшчэ не дастаўшы гумаў, ну і ну... Кажу: сядзі, дзядзька, спакойна, я цябе выратую, а то ўпаляць табе ў адно месца кулю і згінеш як міленькі тут. «Чортава гара» кончылася, і мы цэлай нецікавай кампаніяй рушылі далей. Ля Зэльвы мяне папрасілі зьлезьці і ўзялі за фурмана нейкага дзядзьку, недзе баяліся, што замнога мне сказалі, а такі паведамілі даволі. Я ведала ўжо, да каго ў Ваўкавыску і цераз каго мне дзейнічаць. Пераначавала я ў нейкіх людзей, не пайшла да Геніюшаў, бо тут трэба было моцна думаць, як заўтра дастацца ў Ваўкавыск. Аўтобусаў ніякіх! Назаўтра я проста загадала нейкаму дзядзьку з таго боку завярнуць каня і везьці мяне ў Ваўкавыск. На маё зьдзіўленьне, ён мяне паслухаў. Конь быў гаспадарскі, дагледжаны, і з палудня мы ўжо былі на месцы. Памятаю: пан Каланчынскі — галоўны сьледавацель і нагодай муж мае каляжанкі Ліны Жыжун. Прабралася я да яго і проста прашу: «Ня беця вы хоць тых учарайшых нашых вязьняў, асабліва майго дзядзьку». «Або мы калі каго б'ём?» — вырачыўся ён на мяне. Сто доказаў было ў мяне на гэта, але я прамаўчала... Адным словам, маяго дзядзьку ня білі. За пару дзён выпусьцілі яго, прыехала цётка і вось павезла п'яненькага дамоў. Але я бачыла, як вялі па вуліцы хлапцоў пад канвоем, яны йшлі на пальцах, ледзь ступаючы, знача, білі гумамі ў пяты, во гады... Умелі яшчэ падвешваць і ліць газу ў нос, што ж, гэтую культуру добра асвоілі прававерныя каталікі. Было нявесела, мне ўсе дзякавалі, але я маўчала...

Якраз захварэла Грышкевічыха, жонка таго Грышкевіча, што ўцёк у Саветы, гдзе яго між іншым у 1937 годзе расстралялі... Не доўга думаючы я прывезла ёй нейкага фэльчара са Славатыч, а калі пабачыла, што нікога ў яе няма, проста пасялілася ў іх у хаце і занялася лячэньнем хворай паводле радаў фэльчара, і дзяцьмі, і гаспадаркай. Хораша было, адно вельмі кусалі блохі. Паставіла я хворай банкі, зрабіла кампрэс (я адумыслова навучылася гэта ад мае мамы, якая лячыла нязгорш людзей). Рана я паліла ў печы, даіла, выганяла карову на пашу, а пасьля вадзіла на выган каня, хораша яго путала, і малы Коля, сын Грышкевічыхі (абое памерлі), яго даглядаў, а мы з малой Любусенькай (жыве цяпер у Пятрэвічах) йшлі рабіць нешта да хаты. Хто бачыў, каб паненка йшла тады ў сялянскую хату, ды яшчэ так працаваць? Можна здалёк спагадаць мужыком, але ўжо каб так ды сябе ўнізіць... Мае сваякі былі з гэтага ўсяго няшчасныя, і ў неўзабаве прыслаў мой тата па мяне коні і паклікаў дамоў. Доўга прашчалася я з усімі, праваджалі мяне, а калі аглянулася, дык заплакала — на дарозе стаяў малы Коля і заліваўся сьлязьмі. Удома было так добра, тата мне даравалі мае ўсе прынцыповыя выбрыкі, прызнаў чаcткова сваю віну, і я была зноў, як за плячыма ў Бога. З СССР Грынкевіч пісаў мне, дзякаваў за апеку над сям'ёю і благаславіў гадзіну, «калі я пераступіла парог іхняй хаты»...

Час ляцеў, і ўзімою перад Новым Годам мой дарагі будучы муж апавясьціў аб сваім прыезьдзе. Я не вельмі ўсьцешылася, не тое было ў галаве, хацела нат напісаць, каб ня ехаў, бо надта былі маразы, але паслалі ў Рось на станцыю добрыя коні, бурку цёплую, з якой шпарка выскачыў ля ганка стройны, худы, выгалены, элеганцкі Янка Геніюш, пражскі студэнт і амаль ужо доктар! Была гэта не простая штука, гутарыў пераважна з мамаю, якую ачараваў, а мне абяцаў разам, да канца нашых дзён, змагацца за Беларусь... Дамоў ужо не паехаў, толькі па паперы, каб ажаніцца. Відно было, што чалавек моцна пастанавіў нешта, не мог спакойна прайсьці ля мяне, лапаў усё, не толькі за рукі, аж я зазлавалася. Вечарам запаліла лямпу і думаю:

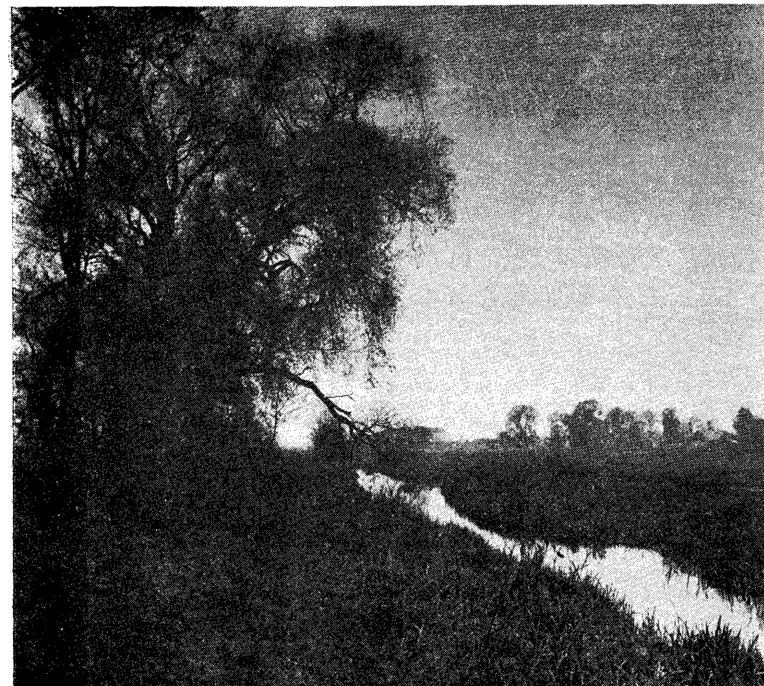

Рэчка Ваўпянка.

панясу яму, а быў ён у маім пакоі, калі будзе нявётлівы, дык я яму такога нагавару, што адразу заверне аглоблі, я яму пакажу вось цяпер, менавіта калі мы адзін на адзін! Уваходжу з лямпай, як каралева, падняўшы высака галаў. Мой будучы друг ветліва за яе дзякуе, цалуе мяне ў руку, і абое спакойна жадаем сабе добрае ночы... Такое джэнтльмэнства мяне канчаткова паканала, да таго цудоўная гутарка беларуская шырокая нейкая, нескупая натура гэтага беднага студэнта — усё раптам зрабілася мне несказана дарагім, і я падзякавала Богу ў душы за тое, што Ён усякімі дзіўнымі дарогамі прывёў яго з далёкіх Чэхаў у нашую хату. Неўзабаве згулялі вясельле. Белыя коні ў лёгенькіх санках чакаюць. Бацькі нас благаслаўляюць абразамі, мы на каленях, пацалункі, разьдзіраючы плач мамы, у Славачкі капаюць сьлёзы, Люся плача ўздрыгам. Пад пятку ў мой белы пантофлік палажылі грошы, каб яны вяліся ў мяне, у рукі далі цукер. Трэба кідаць яго на коні, дык будзе жыцьцё салодкае... Я ўсё выпаў-

Ларыса Антонаўна, Іван Пятровіч і малы Юрка ў Празе.

няю. У цэркві поўна народу. Мне сказалі: йдучы кругом аўтара наступаць мужу лёгка на ногу, гэта каб слухаўся... Перад вянчаньнем яшчэ падышоў з дружбантаў і шапнуў мне, каб моцна трымала мужа пад руку ў цэркві, каб ніхто між намі не прайшоў, што ён сам хацеў мне зрабіць гэта, але цяпер каецца... І так моцна трымаю сваягосужанага, цалуемся, нас вітаюць. Мой «Атэіст» толькі і рабіў, што хрысьціўся, калі нас вянчалі, знача, дзякую Богу... Удома чакаюць нас госьці, і далей усё, як на вясельлі: падарункі, госьці да відна, муж мяне носіць на руках, нават без вялікай намагі, і адразу адвозіць мяне ў Зэльву. З намі едзе яго мама і Славачка, які ад нас паедзе ў Жыровіцы ў школу...

Мне сумна, я многа тут пакідаю ў бацькоўскай сялібе, гэтым жыць буду вечна я і маё пяро. За сабою пакідала ўлюбёны прастор палёў, якія мяне ўзгадавалі, труднае жыцьцё, нялёгкую працу ў полі і на вялікай гаспадарцы, тапалёвы гай ля хаты і лес, які сама садзіла. Ён так хораша рос і ўжо гадаваў масьлячкі, рыжыкі. Тую вёску, якая мне столькі падсказала з мінулага, замурзаную крыху мо, але з душою, бы тая раса, якую я так разумела. Песьні яе пайшлі сьледам за мною. І я пакідала сваю сям'ю і той пятачок зямлі на вялікай планэце, мае Жлобаўцы, гдзе я ніколі не сумавала і не трэба мне было ніякага тапарыства, калі было поле, наш дом і лес; і весела сярод альшыны, якраз праз нашыя лугі, працякала любая рэчка Ваўпянка, поўная шчупакоў, плотак і багатая ракамі. Сумна мне будзе без тата, ён вельмі разумны, нейк усё бачыць, быццам адчувае наперад, толькі жаль мне, што Жлобаўцаў не разбудоўвае, не засаджвае болей садамі і лесам, жывецца там нейк з дня на дзень... Калі за нашай хатаю заходзіць сонца, дык робіцца аж страшна, быццам нехта адыходзіў назаўсёды. Халадок і ноч кладзецца на мае Жлобаўцы, як чорная небясьпека, як прадчуцьцё таго, што пасьля прыйшло. Вось і тата мой прадчуваў гэта ўсё відавочна і не разбудоўваў свой кут на вякі. Гэта ўжо здалёк рысавалася на небасхілах вайна і тое, што ходзіць з ёю. Калі мы ехалі з мамаю ў Ваўкавыск, гдзе меўся чакаць нас Яначка і разам з мамаю завесьці мяне да лекара, бо чулася я вельмі дрэнна і мама не хацела мяне хворай выдаваць замуж, тата нейк доўга туліў мяне да грудзёў, як ніколі. Лекар у мяне знайшоў язву дванаццаціперстнай кішкі, што пацьвердзілася пасьля і ў Празе. Муж пераканаў тады маму, што ён жа лекар, дык будзе мяне лячыць, і калі мы ехалі дамоў, дык прытуліў мяне і вёз, як дзіця. У мяне зрадзілася вялікае даверра да яго, здавалася, што ён добры чалавек, і гэта было галоўнае. Пасьля я расчаравалася ў гэтым, але гэта пасьля. А тым часам выйшаў тата на ганак спатыкаць нас з дарогі і на руках занёс мяне ў хату, сваяго сына ў спадніцы, які стараўся хоць крыху аблегчыць яго клопаты, разважыць яго, даць харошую кніжку, якія ён так жа прагна чытаў, як і я. Яго трывожыла няпэўнасьць нейкая мае будучай долі. Муж мой быў толькі яшчэ абсальвент мэдыцыны, належала яму яшчэ ў Чэхах здаваць дзяржаўныя экзамены, а гэта каштоўная і нялёгкая працэдура. Пасьля, не дадуць жа яму палякі працы ў сябе, бо і дыплом чэскі і муж беларус сьведамы, упарты, непахісны, такога ня купіш, не застрашыш, не перавыхаваеш болей на ніякі лад. Я ніколі нічога не плянавала, пляны — гэта домікі з карт, а ў сьвеце было такое ўсё нестабільнае, і вайна ў Гіспаніі кідала нецікавы цень на ўсю Эўропу. Я сабе думала: ну, што ўжэ будзе, калі двое людзей ідуць з чыстым сэрцам і з верай у харошае, дык жыцьцё жа іх не загубіць. Мне не давалі вялікай нейкай выправы, паводле слоў маяго мужа, гэта ўсё было лішнім, бо ж моды мяняліся там, гдзе ён жыве, далі нам проста вэксалі на кусок зямлі і крыху грошай. Небагаты мой муж нейк ня вельмі аб гэтым усім клапаціўся, здавалася — будзем жыць з ветру. Ці проста быў ён мужчынам, які заўсёды ўпэўнены, што так ці іначай на сваю сям'ю кусок хлеба заробіць. І так ішлі мы ў жыцьцё з ярым кляймом беларускасьці на чале. Йшлі насупраць з чыстым, адданым Айчыне сэрцам, усіх тых ворагаў, для якіх адна назова нашай Зямлі была нямілай.

Працяг будзе.

Публікацыя і падрыхтоўка тэксту Міхася ЧАРНЯЎСКАГА.

Фота **В. Ждановіча**, рэпрадукцыі з архіваў **Л. А. Геніюш, І. М. Чарняўскага.**

Публіцыстыка

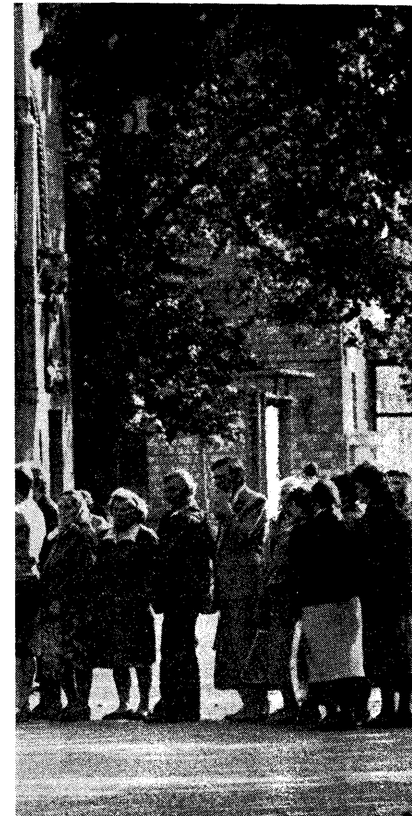

ЧАРГА ДАЎЖЫНЁЙ У ЖЫЦЦЁ

З грузавіка таропка выстаўляюць на тратуар кардонныя скрыні. Прывезлі бананы. Увачавідкі расце даўжэзная чарга. Я звыкла займаю месца ў самым канцы. Наперадзе, як мінімум, гадзіна нуднага чакання. І кожны раз паўстае адно і тое ж пытанне: ці скончыцца гэта хоць калі-небудзь? Ці надыдзе дзень, калі можна будзе зайсці ў магазін і без усялякай штурхатні купіць усё, што табе патрэбна? І раблю выснову: не, гэта не скончыцца, такі дзень не надыдзе. Ва ўсякім разе для цяперашняга пакалення. Таму што чарга для нашага айчыннага гандлю — асмелюся сцвярджаць — спосаб існавання. І так званы новы гаспадарчы механізм у выглядзе самафінансавання і самаакупнасці, які выкарыстоўваецца ў беларускім гандлі ўжо не першы год, не толькі не дапамагае ліквідоўваць чэргі, а хутчэй наадварот.

Тэма гэта даўно набіла аскоміну, і калі б крытычныя стрэлы прэсы, радыё і тэлебачання ператварыліся ў рэальныя і трапілі па адрасу, то сярод кіраўнікоў гандлю, напэўна, сёння не засталося б жывых. Тым не менш, справа з месца не рухаецца. Падобна на тое, што людзі, якія па абавязку службы закліканы змагацца з гэтай ганебнай з'явай, канчаткова здаліся на волю стыхійнага лёсу. Усе надзеі ўскладваюцца на будучае таварнае багацце. Толькі цяпер ужо ні адно высокае ведамства не рызыкуе, як тое было раней, удакладняць, калі ж менавіта дастатак «пальецца шырокай плынню» і знікнуць змардаваныя, знясіленыя, азлобленыя чэргі. Як ні круці, а не абыдзешся без пытання: чаму іх няма ў тым свеце, што семдзесят гадоў «гніў» на нашых вачах, якія бачылі сваё грамадства і рэальна сацыялістычным, і развітым, і спелым, і канчатковым, але ніколі — сытым і добра апранутым? Цяпер, зацягваючы паясы, глядзім, як капіталізм «дагнівае» ў сваёй раскошы.

Многія, у тым ліку і высокапастаўленыя кіраўнікі, лічаць, што ўся прычына ў дэфіцыце. Вось будзе ў нас у дастатку тавараў, і тады, браткі, зажывём! У прыватнасці, міністр гандлю СССР К. З. Церах пры зацвярджэнні яго Вярхоўным Саветам СССР на пасаду запэўніваў: толькі дайце чым гандляваць, і ўсё будзе ў парадку. Не, не будзе. І не зажывём. Бо і праз трыццаць гадоў вітрыны нашых харчовых магазінаў наў-

рад ці будуць падобныя на тыя, якія ёсць ужо сёння ў Парыжы, Чыкага ці Стакгольме. А там жа ўвесь гэты час таксама не будуць сядзець склаўшы рукі. Можна пагадзіцца хіба з тым, што дэфіцыт з'яўляецца прычынай чэргаў. Але толькі адной з многіх прычын.

Дарэчы, дэфіцыт уласцівы і капіталістычнаму рынку. Толькі там гэта зусім не мыла і цукар, не соль і калготкі. Справа ў тым, што поўнае насычэнне рынку па ўсіх пазіцыях немагчыма ў прынцыпе. З'яўляецца першая партыя насценных тэлевізараў, і іх разбіраюць імгненна. Але прылаўкі запаўняюцца імі літаральна праз месяц, і хутка спажыўцы палююць за іншай навінкай. Вось чаму дэфіцыт там не стварае чэргаў. Людзі ўпэўнены, што калі тавар раскупілі, то хутка ім заваляць прылаўкі. Упэўнены. У гэтым сутнасць. У нас жа наадварот. Нават за тым, чым запоўнены былі склады, чэргі стаялі кіламетровыя. Успомніце, як зусім нядаўна мяхамі і скрынямі валаклі соль і запалкі, і транспартнікі, працуючы ў тры змены, не спраўляліся падвозіць тавар, а гэта яшчэ больш падагравала ажыятаж. Тое ж адбываецца перыядычна з алеем, воцатам, маянэзам і г. д. Наш дэфіцыт нервовы і непрадказальны.

Такім чынам, каб пазбавіцца чэргаў з гэтай прычыны, неабходна вярнуць насельніцтву давер да нашага гандлю. А гэта значыць вытрымліваць у магазінах пастаянны асартымент найбольш неабходных тавараў. Чарга за відэамагнітафонамі зусім не тое, што чарга за бульбай. Адным словам, патрабуецца ўмелая арганізацыя гандлёвага працэсу. Менавіта гэтага ў нас і няма. І дзівіцца тут няма чаго. Бо сёння мы, па сутнасці, не гандлюем, а дзелім. Толькі некалькі чалавек у Міністэрстве гандлю БССР непасрэдна займаюцца арганізацыяй гандлёвага працэсу, а большасць упраўленняў і аддзелаў заклапочаны тым, дзе здабыць тавар і як яго падзяліць паміж гандлёвымі кропкамі.

Трэба зазначыць, што і сама гэта дзяльба нейкая нервовая, хутчэй валтузня, чым дзяльба, выклікае ў пакупнікоў новыя хвалі няўпэўненасці.

...Я ўжо значна прасунуўся наперад у сваёй маўклівай бананавай чарзе, калі там, ля прылаўка, усчаўся гвалт:

— Які ветэран?! У вас там кожны тыдзень прысмакі! Дык яшчэ і тут ад людзей адбіраць! Не пусцім!!!

— Не даваць па дзесяць кіло! Вунь нас колькі стаіць, і ва ўсіх дзеці!

— Даваць толькі па два кілаграмы без усялякіх ільгот! — пастанаўляе чарга, і на некаторы час зноў становіцца ціха.

Вось так, без усялякай на тое законнай падставы, чарга ўстанавіла сваю «картачную сістэму», якую прадавец без пярэчанняў прыняла. Сістэма гэта нам добра вядома. Выканкомы нарадзілі яе спачатку ў «вусным» варыянце. Хлеба — 2 буханкі, цукру — 1 кілаграм, 2 бутэлькі спіртнога ў адны рукі... Потым зноў гарэлкі пачалі даваць, колькі хто пажадае, і ў вёсках купляць па 10—12 буханак хлеба, хоць яшчэ некаторы час назад за гэта амаль што аддавалі пад суд. Цяпер вось, у пачатку мінулай восені, у кожным магазіне вывесілі «норму продажу», дзе рэгламентавалі продаж некалькіх дзесяткаў харчовых тавараў. Гэта, зразумела, не ўсё. Увялі гандаль, а дакладней — дзяльбу па пашпартах. І на нашы штодзённа напятыя нервы абрынуўся новы вадаспад канфліктаў.

Неяк сустрэў у магазіне знаёмага, рабочага Мінскага аўтазавода Міхаіла Камара. Паставіўшы на падаконнік металічны кошык, ён перакладваў пакупкі ў сумку. Зверху паклаў зашмальцаваны пашпарт.

— Каб пад рукамі быў,— растлумачыў.— Трэба яшчэ сшыткі дзецям купіць. Бач, як пашпарт пашарпаўся. Ведама ж, кожны дзень у кішэні носіш, а работа ў мяне, сам ведаеш, не з чыстых. Яшчэ з месяц, і патрэбна будзе мяняць. Вось толькі ці заменяць...

У Доме абутку давялося назіраць і яшчэ адзін цікавы малюнак. Мужчына з украінскім акцэнтам тлумачыў падлетку:

— Вазьмі вунь там на паліцы чырвоныя боцікі. І табе яшчэ рубель рэшты застанецца.

Хлапчук ахвотна ўзяў грошы і пабег у аддзел. Падлеткам па нашых правілах дзяльбы прадстаўляць пашпарт не трэба, паколькі яшчэ не маюць.

— Цяпер і нам вальней,— дзялілася думкамі прадаўшчыца за святочным сталом.— Не трэба хаваць дэфіцыт і трэсціся. Выносім па аднаму ўзору на паліцу, купіць — другі прынясём. І хай хоць месяц ляжыць на складзе, ніхто не прыдзярэцца. А прадаць я змагу, каму захачу. Хто там ведае, па пашпарту куплялі ці не.

І гэты спосаб дзяльбы не толькі не змякчыў атмасферу сацыяльнай напружанасці, а, бадай, яшчэ больш абвастрыў яе. Як было ў свой час з дзяльбой тавараў праз прафсаюзныя камітэты. Так гандлёвыя работнікі вырашылі перакласці свае клопаты на іншыя плечы з відавочнай для сябе выгадай.

— Дзяльба выбівала з каляіны ўвесь калектыў на тыдзень, а то і больш,— расказвала супрацоўніца Інстытута агульнай і неарганічнай хіміі АН БССР В. Мялешка.— Як кажуць, простаму смертнаму не даставалася нічога. Акрамя злосці і раздражнёнасці.

Такую ж сітуацыю можна было назіраць і ў іншых інстытутах Акадэміі навук, і на прамысловых прадпрыемствах. Сябры рабіліся ворагамі, усталёўвалася атмасфера ўсеагульнай жорсткасці, з-за спрэчак было не да працы. Добра, што прафсаюзы своечасова спахапіліся і паставілі пытанне катэгарычна — дзяльбу спыніць! Спынілі. Але яна па-ранейшаму засталася. Толькі цяпер тое, што дзеляць прафкомы, прадаюць магазіны. Працягваецца гандаль па пашпартах, выдаюцца талоны на цукар, мыла і пральны парашок. Дзяльба па-ранейшаму раскашуе. А жаданай сацыяльнай справядлівасці ўсё няма.

Як гэта ні прыкра канстатаваць, але мне здаецца, што варта прыслухацца да прапаноў вядомых эканамістаў, у прыватнасці Г. Папова, і ўвесці татальную картачную сістэму на ўсе тавары першай неабходнасці, уключаючы і адзенне, і абутак, і мэблю. Каб кожны чалавек быў упэўнены, што ён гарантавана купіць па адносна нізкіх цэнах самае неабходнае. Астатняе варта прадаваць на вольным рынку па цэнах, якія складуцца.

Перайсці на ўсеагульную картачную сістэму — значыць, прызнаць сябе беднымі, амаль што жабракамі ў параўнанні з астатнім светам. Быццам бы непрымальна для вялікай дзяржавы. Але ж картачная сістэма ў многіх рэгіёнах, па сутнасці, існуе і на мяса, і на масла, і на іншыя тавары, толькі ў неверагодна скажоным выглядзе. Вядома, брыдка, што будзем мы жыць па картках, як Румынія, Паўночная Карэя і Куба. У іншых цывілізаваных краінах картак не існуе, хіба толькі на атрыманне прадуктаў бясплатна, як, скажам, у Канадзе, ЗША і некаторых іншых дзяржавах. Але трэба глядзець праўдзе ў вочы. І тады наш гандаль замест дзяльбы зоймецца сваімі непасрэднымі абавязкамі і, магчыма, навучыцца гандляваць ветліва, культурна, без нерватропкі.

Думаецца, прыняць гэту прапанову нам перашкаджае не толькі боязь страціць прэстыж у вачах замежных партнёраў. Перашкаджае гэтаму і магутнейшы адміністрацыйна-дзяліцельны апарат, які можа застацца без работы. Што мы маем сёння? Міністэрства дзеліць фонды паміж абласцямі, абласныя ўпраўленні — паміж гарадамі і раёнамі, у раёнах — паміж магазінамі. Паперкамі заняты тысячы людзей. І раптам дзяліць не трэба! Трэба цывілізавана гандляваць, чаго гэтыя людзі якраз і не ўмеюць рабіць. Вось таму яны так і трымаюцца за манаполію дзяльбы, бо яна дазваляе ім бязбедна існаваць яшчэ на працягу невызначанага доўгага часу.

Гэта мёртвая хватка за манапольнае права перашкаджае рашэнню яшчэ адной глабальнай праблемы, якая самым непасрэдным чынам аказвае ўплыў на стварэнне чэргаў. Размова ідзе пра стан матэрыяльна-тэхнічнай базы гандлю.

Узровень забяспечанасці насельніцтва гандлёвымі плошчамі ў нашай краіне на 13—19 працэнтаў ніжэй, чым у Польшчы, Венгрыі, Балгарыі, на 36 працэнтаў ніжэй, чым у ГДР, і на 38 працэнтаў ніжэй, чым у Чэхаславакіі. Мы ўзводзілі заводы і фабрыкі, жылыя мікрараёны, а сацыяльна-бытавыя аб'екты ў апошнюю чаргу. Увесь папярэдні перыяд яскрава прадэманстраваў, што гіганцкія сістэмы дзяржаўнага гандлю і спажывецкай кааперацыі вырашыць гэту праблему не ў стане. З'явіліся першыя ластаўкі — фірменныя магазіны прамысловых прадпрыемстваў. Так першымі ластаўкамі яны і засталіся. «Электроніка», «Радыётэхніка», «Прамень»... Наўрад ці набярэцца іх па рэспубліцы некалькі дзесяткаў. Ды і большасць з іх узведзена зусім не за кошт саміх прадпрыемстваў. Калі б сетка фірменных магазінаў шырока распаўсюдзілася, калі б фабрыка атрымлівала выручку пасля таго, як тавар купіць канкрэтны пакупнік, калі б не былі гэтыя магазіны звязаны планам тавараабароту, манаполія на гандаль траха пахіснулася б. А пакуль што спажывецкая кааперацыя і міністэрства гандлю, падзяліўшы сферы ўплыву (на горад і вёску), працягваюць панаваць над насельніцтвам.

Толькі-толькі паднялі галаву кааператывы, якія ў будучым маглі б скласці канкурэнцыю гандлёвым манапалістам, як тут жа дзяржава прыгрэбла іх пад сваё крыло, падзеліўшы для продажу іх тавараў спецыяльныя секцыі і нават магазіны. Заўважым, забраўшы тыя плошчы, якіх у нас і так катастрафічна не хапае. Многія кааператывы ў стане былі пабудаваць уласныя магазіны, але да гэтага справа не дайшла. Манапалісты не дапусцілі. Інакш выручка напрамую ішла б на рахунак кааператываў, пакупнікі пайшлі б да іх за добрымі рэчамі, мінуючы дзяржаўныя магазіны. Што ж тады будзе з планам? Затое цяпер добра. Кааператыў купляе ў магазіне тканіну — адзін раз выручка, здае ў магазін гатовыя вырабы, іх

прадаюць — другі раз выручка, адзначым, пры адной і той жа колькасці рэальнага тавару. І вось з'яўляюцца ў гандлёвых справаздачах аптымістычныя лічбы аб росце таваразвароту на душу насельніцтва, работнікі магазіна атрымліваюць прэміі за перавыкананне плана, а па сутнасці ідзе «двайная бухгалтэрыя», якая зусім не падвойвае колькасць куртак на нашых плячах.

Мінулым летам жыхары сталічных мікрараёнаў былі прыемна здзіўлены, калі прама да іх сталі прыязджаць аўтафургоны з ласункамі паўднёвых садоў і бахчаў. І хоць цэны былі крыху вышэйшыя, чым у дзяржаўным гандлі, затое і ласункі былі. Для некага гэта здалося небяспекай. Нават на сесіі Вярхоўнага Савета СССР не саромеліся ў выразах у адрас кааператываў. Сталі паспешна гандлёва-закупачныя кааператывы закрываць. Ці прыбавілася ад гэтай акцыі тавараў на нашых прылаўках? Не. Затое прыбавіліся чэргі за памідорамі, кавунамі, дынямі ў дзяржаўным гандлі, які бессаромна прапануе нам гніллё па цане вышэйшага стандарту. Таму што цяпер ён ужо не баіцца. Манаполія адноўлена. І нідзе вы, дарагія пакупнічкі, не дзенецеся, усё роўна вернецеся да нас і возьмеце тое, што дамо. Таму няцяжка здагадацца, хто ж распальваў сярод людзей нянавісць да кааператываў, абвінавачваючы іх у спекуляцыі. Закрылі іх паспешна, не задумваючыся. А кааператывы ў агульным таваразвароце давалі ўсяго толькі некалькі працэнтаў. І, пэўна, сума спекуляцыі ў дзяржаўным гандлі перакрывала з лішкам увесь таваразварот кааператываў. Што ж датычыць несумленных людзей, то ў дзяржаўным гандлі іх не менш, але з гэтай прычыны ніхто магазіны не зачыняе.

Ва ўсім гэтым я бачу ўпартае супраціўленне адміністрацыйна-каманднай сістэмы, якая смяротна баіцца здольнага, ініцыятыўнага канкурэнта, бо сама ўжо даўно развучылася рабіць хоць што-небудзь мэтазгоднае. Зразумела, яна цалкам адвяргае і шырокамаштабны прыватны гандаль, хоць, як сведчыць сусветны вопыт, гэта выдатнае дапаўненне да буйных гадлёвых сістэм.

Возьмем, да прыкладу, Польшчу. Без так званых «прыватных склепаў» яе гандлёвая сфера была б у шмат разоў бяднейшая. Практычна ва ўсіх буйных гарадах у цэнтральнай іх частцы на першых паверхах дамоў — магазіны, магазіны, магазіны... Гарадок Плешаў напамінае наш раённы цэнтр. Якую гандлёвую сетку маем мы, напрыклад, у Лагойску? Універмаг, магазін гародніны, кніжны, некалькі яшчэ, у лепшым выпадку дзесятак. У тым жа 20-тысячным польскім гарадку іх колькасць пераваліла ўжо за паўсотню. Прыватнікі гандлююць і гароднінай, і кветкамі, і хлебам уласнага вырабу, і піражнымі, і прамысловымі таварамі. Без усялякіх дзяржаўных субсідый забяспечанасць горада гандлёвымі плошчамі практычна вырашана.

На адной з прэс-канферэнцый, якія пачаў праводзіць Савет Міністраў БССР у Доме палітычнай асветы, я запытаў:

— Ці мяркуецца распачаць у рэспубліцы прыватны гандаль? Каб браў чалавек тавары, якіх дастаткова, па аптовых цэнах і прадаваў у сваёй вёсцы па дзяржаўных рознічных.

— Над гэтым мы яшчэ не думалі,— быў адказ.

А шкада. Варта было б падумаць. Бо ў сотнях беларускіх вёсак ніякіх гандлёвых кропак няма наогул. Так званыя «крамы дома» гандлююць толькі тым, што даюць, асартымент іх мізэрны. Ды і крамаў такіх зусім мала. Для тысяч сельскіх пенсіянераў адзінай крыніцай пакупак сталі «аўталаўкі». І што яны прывозяць у вёску? Хлеб-соль, яшчэ што-кольвечы. Для параўнання скажу, што ў ФРГ агульны асартымент звычайнага аўтамагазіна — 600 відаў тавараў, 80 працэнтаў з іх — харчовыя. Гэтыя аўтамагазіны зроблены на базе серыйных мадэляў, абсталяваны халадзільнікамі і кантрольна-касавымі апаратамі. Некаторыя з іх працуюць на самаабслугоўванні. Заходзіш у фургон-салон, выбіраеш усё, што патрэбна, разлічваешся з прадаўцом-вадзіцелем у касе. Дзіўна, што мы, маючы ў рэспубліцы аўтазаводы-гіганты, ніяк не збяромся падумаць пра сельскі гандаль і яго пакупнікоў. Падобна на тое, што і не збіраемся думаць.

Між тым, перакананы, што знайшліся б у нас людзі, якія купілі б такі аўтамабіль і наладзілі гандаль у сваім рэгіёне. У Польшчы гандляры-прыватнікі дастаўляюць хутаранам практычна любыя тавары. Зразумела, з платай за паслугі. Паездка ў горад, страчаны час будуць каштаваць, бадай, не менш. Да таго ж, не ўсе маюць здароўе, каб штурхацца з вандзэлкамі ў аўтобусах.

Такая форма гандлю прыцягвае надзвычайнай прыстасавальнасцю. Буйному магазіну нявыгадна закупляць дзе-небудзь усяго некалькі вырабаў. Малую колькасць не будзе адгружаць і прамысловае прадпрыемства, там лік ідзе на кантэйнеры. Прыватнік жа на ўласным аўтамабілі, калі пажадае заказчык, можа сабе такое дазволіць.

Індывідуалы маглі б аказаць вялікую дапамогу і ў сферы грамадскага харчавання. Вядома, гаворка не ідзе пра перадачу ў прыватныя рукі дзяржаўных сталовых, як гэта мела месца пры арганізацыі некаторых кааператываў. Успамінаю безліч фургончыкаў-аўтапрычэпаў на вуліцах Варшавы, Познані, Закапанэ і іншых польскіх гарадоў. Гэта так званыя «хат-догі». Прама з электрычных духовак пакупнікам падаюць пышныя батончыкі, начыненыя шампіньёнамі, запечаныя ў цесце сасіскі ці каўбасу і проста гарачыя бутэрброды з кетчупам. Гэтыя гандлёвыя рады надзвычай мабільныя, хутка з'яўляюцца там, дзе ў гэты момант ёсць попыт на іх прадукцыю. Ці ж гэта не магчымасць вырашыць праблему чэргаў у месцах масавага адпачынку і масавых мерапрыемстваў? Прыпомніўшы нашы спрадвечныя піражкі з «мясам» дзе-небудзь на парапеце падземнага пераходу, міжволі задумаешся: чаму б і нам не зрабіць так?

Урад, аднак, пакуль што не задумваўся. А дзяржаўнаму гандлю і задумвацца не трэба. Як толькі бабуля выносіць на прывакзальную плошчу кацёл з «піражкамі», адразу расце доўгая чарга. І хоць начынка аддае ўчарашнім сталоўскім гарнірам, усё роўна бяруць. Бо іншага няма. А дзяржаўнаму гандлю і трэба, каб не было. Манаполія.

— Пазбаўце нас усяго на адзін-два гады ад вышэйстаячай манаполіі,— прасіўся дырэктар Вінніцкага універмага кандыдат эканамічных навук М. Малашэнка.— Вызвальце ад фондаў, планаў, дырэктыўнага каманднага, адміністратыўнага рэгламенту. Мы нічога не страцім, толькі больш папоўнім дзяржаўную скарбонку. Мы камерсанты. Мы пасрэднікі паміж вытворцам і спажыўцом. Навошта ж яшчэ чыноўнае пасрэдніцтва паміж вытворцам і камерсантам? Навошта гэта пасрэдніцтва пры пасрэдніку?

Не адказалі на гэта пытанне заслужанаму работніку гандлю шматпавярховыя кіруючыя будынкі. І ад бюракратычных путаў не вызвалілі. Няцяжка здагадацца чаму. Прадаўцы патрабуюцца і патрабуюцца, а вось дэфіцыту адміністратараў у канторах штосьці не адчуваецца. Былі быццам бы і скарачэнні, і змена структуры, і гасразлік, і арэнда, але сапраўднай свабоды дзеянняў не атрымаў ніхто. Бо бюракратыі ўдалося захаваць сваю галоўную сутнасць — шматступенчатасць кіравання.

У эканоміцы нельга сказаць «Б» наперад «А». У нас жа гэта зрабілі, як лічаць, напяхова. Уся гандлёвая галіна перайшла на самафінансаванне, але да таго моманту ніводнае нізавое звяно не стала па-сапраўднаму гаспадарча-разліковым. І цяпер паранейшаму кіраўнікі кідаюць тавар туды, дзе завальваецца план, і той, хто працуе выдатна, мала адрозніваецца заробкам ад таго, хто працуе праз пень-калоду.

Па майму перакананню, і міністэрства, і абласныя кіраўніцтвы гандлю, і іншыя адміністрацыйныя структуры ў такім выглядзе наогул не патрэбны. Яны маюць права на існаванне толькі ў тым выпадку, калі стануць абслугоўваючым звяном — будуць за плату падбіраць кадры для магазінаў, за плату закупляць тавар, за плату знаходзіць пастаўшчыка новай тэхнікі і г. д. Нізавыя прадпрыемствы павінны плаціць ім толькі за аказаныя паслугі. І не больш таго.

Жорсткае супраціўленне сустракаюць спробы ўсталяваць такі парадак. Маўляў, не

Мастака Міхала АНЕМПАДЗІСТАВА, мінулагодняга лаўрэата «Маладосці», рэпрэзентаваць нялёгка. Цяжкасці пачынаюцца ці не з прозвішча, хаця і тлумачыцца яно даволі проста: адзін з яго прашчураў меў царкоўнаславянскае імя Анемпадзіст. Можа, менавіта ад яго нашчадкі атрымалі ў спадчыну ўтрапёнае, маладое памкненне да духоўнасці, да пошукаў у мастацтве?

Міхалу 25 гадоў, ён карэнны мінчук. Скончыў мастацкае вучылішча імя А. К. Глебава, працуе мастацкім рэдактарам у часопісе «Бярозка».

У рэспубліканскіх выставах удзельнічае з 1986 года. Займаецца пераважна графікай. Міхалавы плакаты друкаваліся летась у жнівеньскім нумары «Крыніцы», а на каляровых уклейках «Маладосці» — рэпрадукцыі з яго жывапісных палотнаў, напісаных у стылі пост-мадэрн.

Жывапіс М. Анемпадзістава развіваецца ў двух накірунках. Першы можна было б вызначыць як бессюжэтны, фармальны («чыстае мастацтва»). Прызначэнне яго — інтэр'ерна-дэкаратыўнае, хаця паасобныя творы могуць жыць і сваім самацэнным, незалежным жыццём. Другі накірунак — творы, выкананыя па матывах язычніцкай міфалогіі («неапаганства»). Тут знаходкі фармальнага жывапісу ўзбагачаюцца, насычаюцца зместам. Інфармацыя падаецца гледачу з дапамогаю прыёмаў народнага, дахрысціянскага мастацтва. Знакі, элементы арнаменту — кожны з іх акумулюе ў сабе напаўзабытыя веды — спалучаюцца на палотнах у новыя знакавыя сістэмы.

Пажадайма ж Міхалу Анемпадзіставу творчага плёну і высокаадукаваных, чуйных гледачоў-суразмоўцаў!

Уладзімір СІЎЧЫКАЎ

трэба спяшацца, трэба паступова... А за гэтым яскрава праглядаецца мэта — дайце дажыць да пенсіі. Аднак ніякія касметычныя меры справы не палепшаць. Патрэбен карэнны пералом сістэмы. Апаратчыкі ж жадаюць толькі такой перабудовы, якая дазволіць ім уседзець у сваіх крэслах. І розныя нашы дэфіцыты і чэргі — гэта не проста недапрацоўкі. Гэта дэманстрацыя апарату: вось бачыце, які хаос вас чакае, калі не будзе дзяльбы. І ляжыць на складах кава, а ў магазінах няма. І мяса даюць па 2 кілаграмы, а ў вёсках сяляне на каленях моляцца, каб хто-небудзь забраў свіней, і... Пералічваць можна шмат. Думаю, у сваёй агоніі апарат народзіць яшчэ нямала падобных прыкладаў.

Але, як кажуць, вернемся да нашых бананаў. З майго месяца ў чарзе ўжо добра відаць прылавак. Хаваючыся ад пранізлівага ветру, прыкідваю, ці хопіць бананаў мне. Прадавец завіхаецца ля звычайных стрэлачных вагаў. Робіць выгляд, што вельмі спяшаецца нас абслугоўваць, так што стрэлка вагаў часам не паспявае спыніцца на якой-небудзь канкрэтнай рысцы. Спяшаючыся, выдае рэшту. Часам адной-двух капеек недадае. Прапануе пачакаць, але пакупнік толькі махае рукой: маўляў, дробязь, добра хоць бананы купіў.

— Наступны!

А за спіною прадаўца вялізны і пусты магазін гародніны. За двума касавымі апаратамі, абсталяванымі электроннымі вагамі «Дзвіна», сумуюць жанчыны ў форменных халатах. Прыкідваю: калі б з дапамогай электронных вагаў папярэдне расфасавалі бананы і вывезлі іх у кантэйнерах у гандлёвую залу, усім нам, хто больш гадзіны стаіць у чарзе, не спатрэбілася б на пакупку і 15 хвілін. Прычым электронныя вагі імгненна вызначалі б і вагу, і кошт. І не давялося б прадаўцу змучана моршчыць лоб, вылічваючы, колькі каштуе 1 кілаграм і 832 грамы бананаў. Але яна моршчыць лоб, бо выгадна. Мы, пакупнікі, страцілі сама менш 200 чалавека-гадзін, а магазін — толькі дзве гадзіны. Час работы прадаўца аплочваецца, наш жа страчаны час для гандлю дармовы. Куды як добра ва ўмовах самафінансавання!

І не толькі ў гэтай выгадзе справа. Электроніка не памыляецца, выдае чэк, і заўсёды можна вызначыць, ці не прадалі пакупнікам пад відам дабротнага тавару адыходы, у тым ліку і планавыя. Гандаль усё ж любіць жывыя грошы. І чэргі таксама. Сціснуты чаргою пакупнік губляе многія свае правы. Мала хто асмельваецца папрасіць, напрыклад, замяніць падгніўшы памідор. Ён адразу сустрэне рашучы адпор як прадаўца, так і тых, хто стаіць за спіною: маўляў, давай праходзь, не затрымлівай людзей. І атрымліваецца, што галоўная мэта гандлю — задаволіць патрэбы кожнага пакупніка — становіцца перашкодай на шляху хутчэйшага атрымання гандлёвай выручкі. Выручцы ж заўсёды аддаецца перавага.

Ведаю прадаўца, якая ў сезон працуе і ўрочна, і звышурочна, без выхадных і святаў, у гарачыню і холад. Але, крый божа,— толькі не ў магазіне.

— Трэба «каваць» грошы — зімой адпачну,— тлумачыла яна.— Вядома, не іду на вынасны латок з якой-небудзь драбязой накшталт кропу ці пятрушкі. Толькі дэфіцыт — персікі, абрыкосы, чарэшня і г. д. Такі тавар пакупнікі выметуць падчыстую, за жменю гнілаватых ягад ніхто спрачацца не будзе, ды і чарга не дасць. З адной тоны чарэшні толькі за нарматыўныя адыходы можна пакласці ў кішэню паўсотні рублёў. Калі я на кожным кілаграме яшчэ накіну на сваю карысць грамаў пяць — ніякі рэвізор нічога не дакажа. Скажу: ну, вецер якраз падзьмуў. І гэта сама мала будзе рублёў 25. А калі яшчэ разам прадаваць і нестандарт... Што ты маеш? А я машыну за два гады купіла. Інакш хто б ішоў працаваць на нашу, прама скажам, брудную, катаржную работу?

Цяпер зразумела, чаму так часта выносяцца латкі на снег і дождж, чаму стаяць прымітыўныя вагі, калі побач пустуе велізарны магазін з электронікай. Кіраўнікі гандлю часта тлумачаць тым, што, маўляў, у магазіне будзе стоўпатварэнне. Чаму ж тады гэта стоўпатварэнне не перашкаджае гандляваць гарэлкай?

Тлумачаць такую з'яву і клопатамі аб пакупніку. У афіцыйных паперах гэта трактуецца так: «...прымаюцца ўсе меры па продажы тавараў насельніцтву за межамі гандлёвых залаў магазінаў. Гэта дазваляе прыблізіць тавар да пакупніка і скараціць час на яго продаж».

Сапраўды, час на продаж скарачаецца. Пакупнікі адлятаюць ад прылаўка ў залежнасці ад увішнасці прадаўца. Максімальны тавараабарот пры мінімуме затрат часу гандлёвых работнікаў. І гэта «выязная паслуга» толькі яшчэ больш параджае чэргаў.

...Гудзе натоўп ля прамтаварных прылаўкаў на Камароўцы. Тут тавар да нас наблізілі — бліжэй нельга. Няма ні часу, ні ўмоў ні на выбар, ні на прымерку. Балансуючы на адной назе на брудным кавалку кардону, спрабуеш прымераць туфлі, а праз тваю спіну ўжо нехта пацягнуўся да прылаўка. Штаны ці сукенку прымераць можна толькі тады, калі аднаполыя калегі згодзяцца абсталяваць сваімі целамі «прымерачную кабіну».

Пакуль мы душымся тут, на Камароўцы, за дэфіцытам, іншыя пакупнікі гэтак жа пакутуюць у магазінных чэргах, каб купіць звычайны тавар. У тых магазінах, адкуль прыбылі ганцы на рынак. Таму што іх рабочыя месцы там пустуюць. Тыя, хто застаўся, працуюць за дваіх. Час на продаж тавару скарачаецца, а вось на пакупку — ніколькі.

Новы гаспадарчы механізм парадзіў новыя чэргі і ў сферы грамадскага харчавання. Каб паабедаць у рэстаране, даводзіцца патраціць гадзіну і больш. І не таму, што не хапае пасадачных месцаў. Палова, а то і больш сталоў не абслугоўваюцца. Афіцыянты няспешна сервіруюць іх пад вячэрнія банкеты. Што для рэстарана нашы рублёвыя абеды, калі адзін добры банкет дасць у некалькі разоў больш? Зразумела, не лічачы яшчэ тых закусак і напіткаў, што застануцца пасля гасцей. Куды як выгадна хоць на гасразліку, хоць на арэндзе. І, вядома, выгадней прадаваць ліманад у гарачы летні дзень дзе-небудзь у парку, што і робяць многія афіцыянты ў сезон, чым завіхацца паміж абедзенных сталоў. А на сталах красуюцца таблічкі «Не абслугоўваецца». Гэта яшчэ і штрых да пытання аб недахопе пасадачных месцаў.

Выязны гандаль шырока практыкуе і спажывецкая кааперацыя. У недалёкім мінулым прадаўцы сельскіх магазінаў выязджалі не толькі на кірмашы ў райцэнтр, а і за межы рэспублікі. Дзесяткі тысяч рублёў дастаўляліся адтуль у мясцовы бюджэт, і ставілі ў прыклад тых, хто дабіваўся росту тавараабароту на «раённую душу». А тая самая душа стаяла пад дзвярыма з вялікім замком і разважала, калі ж зможа купіць хлеба ці солі.

Як бачна, і без дэфіцыту ў нас яшчэ далёка не ўсё ў парадку. Але пойдзем далей.

...Пасля работы заходжу ў гастраном. Гандлёвая зала перапоўнена. З дзесятка кас

7*

не працуе і палова. Адна касірша старанна лічыць грошы, другая пабегла дапамагаць нешта выгружаць, трэцяя... Як сведчыць статыстыка, у час найбольшага прытоку пакупнікоў, з 17 да 19 гадзін, не працуе кожны пяты касавы апарат. Самафінансаванне ў такой сітуацыі нават прыносіць карысць. Што з таго, што прадаўцы за гадзіну абслужаць усіх пакупнікоў, а пасля да канца змены будуць драмаць за касамі? Чым менш работнікаў занята пры адным і тым жа тавараабароце, тым вышэй зарплата.

Доктар эканамічных навук, прафесар В. Д. Патрушаў прыводзіць такія лічбы: затраты часу на пакупку тавараў у нашай краіне складаюць штогод 65 мільярдаў чалавека-гадзін. Гэта без уліку часу, затрачанага на пошук патрэбных тавараў. Гандаль жа на продаж гэтых самых тавараў затрачвае часу ў многа разоў менш. Ён нясе адказнасць, ды і то фармальную, за выкарыстанне сваіх ведамасных чалавека-гадзін, забяспечаных зарплатай. Мільярды ж нашых гадзін для іх бясплатныя. Больш таго, гандаль павялічвае прадукцыйнасць працы, аб'ём тавараабароту і, адпаведна, уласную зарплату за наш з вамі кошт, дакладней, за кошт нашага часу.

Колькі гадоў таму шырока рэкламавалася і ўжо трывала ўвайшла ў практыку работы спецыялізацыя гандлёвай сеткі. Як добра! У магазіне «Радыётэхніка» — літаральна ўсё. У магазіне «Сантэхніка» — таксама. І г. д. Толькі як за кошт гэтай самай спецыялізацыі выраслі чэргі і марнуецца наш пакупніцкі час!

— Што гэта робіцца! — абураўся сябар.— Капеечная пракладка да крана спатрэбілася, дык давялося ехаць на другі канец горада. Дзве гадзіны страціў — і дарэмна. Не было.

Наша рэчаіснасць парадзіла і яшчэ адзін феномен, невядомы, бадай, нідзе — чаргу за нічым.

Мінчане ды, напэўна, і многія госці беларускай сталіцы памятаюць, як адкрывалі новы магазін «Мода» на Ленінскім праспекце. Чарга ля яго дзвярэй у першыя дні зрабілася неад'емнай дэталлю гарадскога пейзажу. Дарэмна стараліся разгледзець пакупнікі скрозь вітрыны, што ж там такое моднае ёсць. Але спадзяваліся, што будзе. Стаялі. Зайшоўшы праз гадзіну-паўтары ў гандлёвую залу, паблукаўшы сярод вешалак, праз некалькі хвілін пераконваліся, што нічога патрэбнага для іх няма, і выходзілі з пустымі рукамі. Чарга за нічым...

Зразумела, няправільна было б вінаваціць у нашых бясконцых чэргах толькі гандаль. Не ў меншай меры вінавата ў гэтым прамысловасць. Не будзем гаварыць пра дэфіцыт. Будзем пра тое, што можна зрабіць у самы бліжэйшы час, каб хоць неяк пазмагацца з чэргамі.

...У вясковым магазіне стаіць цярплівая чарга. Прадавец саўком насыпае каму вермішэль, каму крупы. Людзі рухаюцца павольна. А той жа кілаграм вермішэлі можна было б купіць за некалькі секунд. Умова адна — у папярэдняй расфасоўцы.

У 1989 годзе прамысловасць пастаўляла ў гандаль толькі палавіну ад агульнай колькасці расфасаваных тавараў. Прычым, напрыклад, цукру толькі 14 працэнтаў, круп — 38 працэнтаў і г. д. Работнікі гандлю вымушаны фасаваць тавар прама ў магазінах, часта саматужным ручным спосабам. У рознічным гандлі ў рэспубліцы гэтым займаецца больш дзвюх тысяч прадаўцоў. Як жа пры такіх умовах не быць чэргам?

Дарэчы, калі б наш гандаль меў самавітэ тэхнічны ўзровень, не толькі гэтыя, але і іншыя работнікі наўрад ці спатрэбіліся б.

Напэўна, усім добра знаёмы малюнак. Жанчына, што пільнуе сумкі пакупнікоў у гардэробе, накручвае на палачку, як дзікуны, здабываючы агонь, папяровыя касавыя ленты. Самадзейныя наватары прапанавалі спецыяльныя машынкі накшталт тых, што выкарыстоўваюцца пры перамотцы кінаплёнкі, але іх прапанову пакінулі без увагі.

Калі б добрая тэхніка... Якая? Давайце спачатку паспрабуем вызначыць, на якім узроўні развіцця гандлёвай тэхнікі знаходзімся мы ў канцы XX стагоддзя ў параўнанні з іншымі краінамі?

У нашай рэспубліцы ёсць сотні арганізацый колькасцю 200—300 чалавек. Многія маюць невялікія сталовыя, дзе працуе каля дзесятка чалавек. І ўсё роўна, як і ў нашым Доме друку, людзі стаяць у абедзенны час у чарзе, назіраючы, як раздатчыца няспешна налівае чарпаком каву ці калупае лыжкай гарнір з пярлоўкі. А ўвесь штат работнікаў такіх сталовых мог бы замяніць усяго толькі адзін гандлёвы аўтамат сучаснага ўзроўню.

Ва ўсім цывілізаваным свеце імі карыстаюцца рабочыя, студэнты, медыцынскі персанал бальніц, гледачы ў кінатэатрах, пасажыры на вакзалах і нават у цягніках. І асартымент там зусім не такі заняпалы, як у нашых дзесяціштатнаадзінкавых сталовых. Шэсць відаў бутэрбродаў, гароднінныя салаты, першыя і другія стравы, смажаныя, заліўныя, пражаныя ў гаршчочках з некалькімі відамі гарніру. Цэлыя комплексныя абеды змяшчаюцца на ўпаковачным латку пад празрыстай плёнкай. Разам з абедам падаюцца два мініяцюрныя плёначныя пакецікі: у адным — кетчуп, у другім — соль. Заўважу, што ад моманту апускання грошай у аўтамат да выдачы пакупкі праходзіць 35 секунд.

Такія аўтаматы можна ўстанаўліваць цэлымі комплексамі, ствараючы цалкам аўтаматычныя кафэ. Дарэчы, нашы шматлікія буфецікі «на хуткую руку», якія займаюць немалыя плошчы (іх не хапае), не ў стане скласці канкурэнцыю нават аднаму аўтамату фірмы «Вітэнборг» (Ай Эн 500, Данія), што выконвае тую ж функцыю. Кава двух гатункаў (напрыклад, мока і арабіка) у 4 варыянтах кожная, чай у 4 варыянтах, 2 варыянты шакаладнага напітку (халодны і гарачы), булён, 2 віды ахаладжальных безалкагольных напіткаў, 2 варыянты малочнага кактэйлю, па жаданню можна ўзяць і лімон.

Шырока выкарыстоўваюцца за мяжою аўтаматы і ў гандлі прамысловымі таварамі. Ужо некалькі гадоў назад на станцыях Парыжскага метро стаялі аўтаматы, якія прадавалі джынсы. Дастаткова памераць талію спецыяльным поясам з электроннымі датчыкамі, увесці звесткі пра ваш рост (ёсць спецыяльныя кнопкі), апусціць грошы — і атрымаеш запакаваныя джынсы праз акенца выдачы.

Ну, а калі дадаць, што ў японскіх магазінах пакупніка ад самай аўтамабільнай стаянкі суправаджае аўтаматычная цялежка і праводзіць з пакупкамі назад да аўтамабіля, а ён толькі ідзе збоку, то можна яскрава ўявіць, колькі дзесяцігоддзяў нам спатрэбіцца на тое, каб дасягнуць узроўню ўчарашняга дня развітых краін. Думаю, яшчэ не хутка ўбачым мы аўтаматы, акрамя тых, з якіх трэба кулаком выбіваць паўшклянкі цеплаватай газіроўкі, ды яшчэ для гэтага пастаяць у нашай нязменнай чарзе.

Наш нераспешчаны сэрвісам пакупнік з цяжкасцю паверыць у гэта. Фантастыка, ды і годзе. Між тым, ЗША гандлююць праз аўтаматы ўжо больш 100 гадоў. Па заказу нацыянальнай асацыяцыі фірм, што эксплуатуюць гандлёвыя аўтаматы, Гудзонаў інстытут склаў прагноз развіцця гэтай галіны да XXI стагоддзя. На жаль, пра прагнозы нашых вучоных у гэтай галіне пакупнікам невядома нічога. Хутчэй за ўсё таму, што такога прагнозу не існуе ўвогуле, а калі і ёсць, то, відаць, яго сорамна абнародаваць, бо ў апошні час ужо многія нашы грамадзяне атрымалі магчымасць параўноўваць нашы сённяшнія набыткі не з дарэвалюцыйным айчынным узроўнем, а са станам спраў у суседзяў па той бок мяжы.

Але параўнаннямі сыты не будзеш. І хочацца пажыць па-чалавечы ў сваёй Айчыне. Будучыня, аднак, не вельмі суцяшальная. Дэфіцыт тавараў яшчэ доўга будзе ліхаманіць наша грамадства. Аднак усе астатнія прычыны чэргаў можна і трэба лiквідаваць у кароткі тэрмін, за якую-небудзь адну пяцігодку. Трэба толькі рашуча зламаць адміністратыўна-дзяльны механізм у гандлі і даць у рэшце рэшт свабоду дзеянняў ініцыятыўным і знаходлівым людзям, зрабіць іх сапраўднымі гаспадарамі сваёй справы. Толькі тады з'явіцца надзея, што чэргі будучага пакалення не стануць даўжынёй у жыццё.

Іван ГЕРАСЮК

Фота **С. Брушко.**

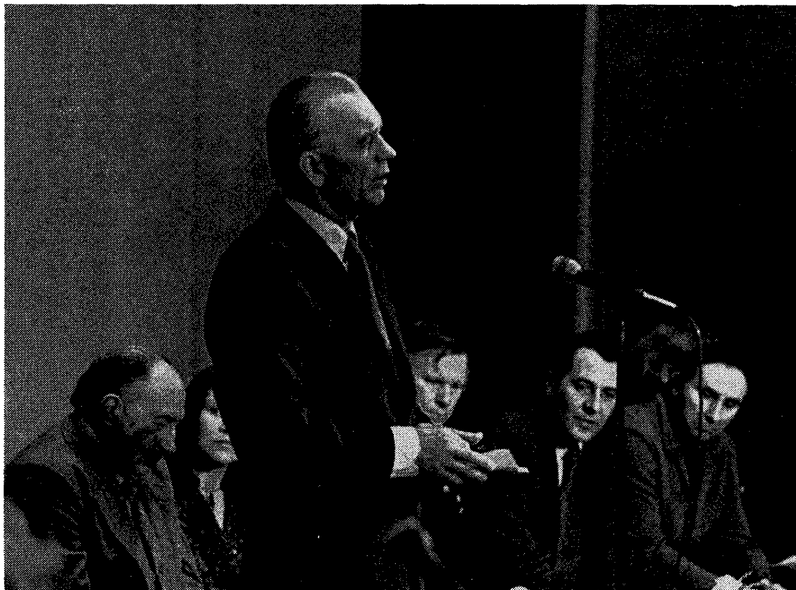

ЗАМІЛАВАНАСЦЬ

Бясспрэчнае: каб зразумець паэта, трэба пабыць на радзіме паэтавай. Але я хацеў бы, не пярэчачы бясспрэчнаму, падаць і такое: каб зразумець паэта, трэба пачуць, як ён чытае свае вершы. Згадайце хай і недасканалыя тэхнічна запісы галасоў Янкі Купалы, Сяргея Ясеніна, Уладзіміра Маякоўскага. (Няхай акторы застаюцца пры сваім: чытае як паэт, значыць—кепска.) Праўда, сярэднеарыфметычныя рыфмавальнікі і па галасах падобныя, і па вершах таксама. Але калі чытаеш сапраўдную паэзію, у думках чуеш ці, прынамсі, стараешся пачуць голас творцы.

Упершыню на вечары паэзіі, на вечары сустрэчы філфакаўцаў нашага універсітэта з беларускімі паэтамі, пачуў я, як чытаў свае вершы Мікола Аўрамчык. Крыху спяваў. Крыху расцягваў кожны склад, нібы каваль выцягнутае з горана гарачае жалеза. Крыху няўпэўнена. Але дужа даверліва. Запрашаў да ўзаемнасці, да суперажывання. Усе госці чыталі вершы ўпэўненыя, з абавязковымі, як ім самім здавалася, нечаканымі канцоўкамі. Быў 1956 год. Вярталіся з нябыту імёны новыя і новыя, вярталіся са сталінскіх паўночных «дамоў творчасці» ацалелыя адзінкі беларускіх паэтаў і празаікаў. Але ў паэзіі яшчэ адчувалася інерцыя ўра-чыстых настрояў. З аднаго боку «ўра!», а з другога чыстыя, як дыстыляваная вада, чыстыя ўжо ад культу, але яшчэ і ад думак і душэўнай глыбіні чыстыя. Радкі Аўрамчыка запомніліся:

Толькі у мяне
                    з табой
                              ды з песняй
Штосьці ўсё не так, як у людзей.

З гадамі дайшоў сэнс гэтых на першы позірк простых радкоў. Паэт не тое, каб не верыў сабе, не тое, каб не ведаў, як яму пісаць і пра што, а па творчаму праву і абавязку сумняваўся, вагаўся, правяраў сябе, раіўся і раіў задумацца над вечнай праблемай творчасці, мастацтва, спасціжэння сэнсу жыцця.

Імя Міколы Аўрамчыка запомнілася мне са школы. Недзе ў сярэдзіне 1953 года на паліцах кнігарні прывабіла маё вока ашчадна выдадзеная кніжка вершаў «Шляхамі дружбы». Трэба зазначыць, што мае ўшацкія землякі, як і цяпер, гэтак і тады, не чыталі паэзіі. Пакупнікамі і спажыўцамі паэтычнага беларускага слова былі мы, удзельнікі літаратурнага гуртка «Узлёт», якім кіраваў наш настаўнік Канстанцін Баразна. Як сёння, помню навобмацак цупкую кніжку з чырвоным сцяжком на вокладцы. Яшчэ на кожным кроку вайна напамінала пра сябе. І дужа блізка да сэрца гарнуліся радкі:

Ледзь толькі кулямёт паспеў са стужкі
Астатнія патроны праглынуць,
Як раптам, прыляцеўшы знекуль, птушка
Салдатам абвясціла пра вясну.

Не па кніжках ведаў я, як кулямёт косіць усё жывое, сам страляў і з сапраўднай партызанскай бацькавай вінтоўкі і з самаробнага пісталета. Але толькі паэт мог убачыць, як кулямёт глытае патроны. Цікава гучала і слова «знекуль», перагукваючыся з куляй, не названай у вершы, але прысутнай у радках. Не было традыцыйна гучна-пустых слоў і ў вершы «Салдацкая сляза», няхай сабе і крыху былінна-пафасна абмаляваны «плячысты беларус-асілак»:

...упершыню зусім—
                    не горкім потам—
Шчака на сонцы бліснула слязой.

Не думаў я тады, калі чытаў вершы Міколы Аўрамчыка, што шмат гадоў давядзецца сустракацца з паэтам, насіць яму свае вершы, чуць ягоныя парады, адчуваць ягоную далікатную падтрымку разам з іншымі пачаткоўцамі. Здаралася быць і першым слухачом вершаў Міколы Аўрамчыка. Ён дзяліўся радасцю задум, ахвотна правяраў на маладым свае вершы.

З дня заснавання часопіса «Маладосць» Мікола Аўрамчык быў загадчыкам аддзела паэзіі. Гэтага і ўявіць немагчыма, колькі рукапісаў (менавіта ад рукі напісаных) прачытаў уважліва, добразычліва, спагадна. Праз ягоныя рукі прайшло тысячы тысяч вершаваных радкоў, праз ягонае сэрца прайшло некалькі пакаленняў беларускіх паэтаў. Пералік імёнаў зойме некалькі старонак. Назаву выбарачна некаторых «хрэснікаў» Міколы Аўрамчыка—Генадзь Бураўкін, Юрась Свірка, Сымон Блатун, Кастусь Цвірка, Анатоль Грачанікаў, Васіль Зуёнак, Янка Сіпакоў, Яўгенія Янішчыц, Юрка Голуб, Рыгор Семашкевіч, Алесь Разанаў, Алег Салтук, Уладзімір Някляеў, Пятро Ламан і дужа шмат хто яшчэ. Калі галоўным рэдактарам «Маладосці» быў усімі любімы (акрамя тагачаснага чынавенства ад ідэалогіі) Пімен Панчанка, Генадзь Бураўкін у вясёлым настроі імітаваў Міколу Аўрамчыка: «Я вазьму, а Пімен...» і пры гэтым разводзіў рукамі рыхлік як загадчык аддзела паэзіі часопіса. Мы ўсе любілі хадзіць у «Маладосць» да Колі Якаўлевіча, як называлі мы яго за вочы пракудна-пашанліва. Па часе пачынаю здагадвацца, што з-за клопатаў пра ўсё наступныя і наступныя пакаленні паэтаў беларускіх, хачу падкрэсліць: з-за клопатаў, а не службова-рэдак-

У палацы трактарнага завода. Выступае Мікола Аўрамчык. Сядзяць Сяргей Грахоўскі, Вольга Іпатава, Васіль Быкаў, Анатоль Грачанікаў, Анатоль Вярцінскі. 1981 г.

Маладыя беларускія пісьменнікі ў гасцях у Якуба Коласа. Злева—направа: Якуб Колас, (у першым радзе) **Іван Шамякін, Мікола Аўрамчык, Кастусь Кірэенка, Антон Бялевіч, Іван Грамовіч, Іван Мележ,** (у другім радзе) **Аляксей Русецкі, Янка Брыль, Анатоль Вялюгін.** 1949 г.

Фота **У. Лупейкі.**

цыйных абавязкаў, Мікола Аўрамчык няйначай багата недапісаў свайго, недаказаў вынашанага, выбалелага. Пра шчодрасць душы, пра жаданне падзяліцца ўсім самым дарагім сведчаць шматлікія прысвячэнні, па якіх, як і па вершах паэта, можна чытаць геаграфію і біяграфію. А біяграфія Міколы Аўрамчыка трагічная, ахвярная. Вайна перапыніла вучобу. Сам паэт у аўтабіяграфіі «Пра сябе» піша: «Вестка аб вераломным нападзе гітлераўскай Германіі на нашу краіну застала мяне ў інстытуцкай чытальні, дзе я рыхтаваў апошні экзамен за трэці курс. Уначы 26 чэрвеня з Міколам Сурначовым мы пакінулі ахоплены полымем Мінск...» На Паўночна-заходнім фронце ваяваў гвардыі радавы Мікола Аўрамчык у дывізіёне «кацюш». А ўлетку 1942 года пры акружэнні каля Мяснога Бору на Волхаўскім фронце трапіў у палон і быў вывезены на каменнавугольныя шахты Рура.

Цяперашні малады і ўявіць сабе не можа, як было жыць чалавеку, у якога ў анкеце стаяла: быў у палоне. Сталінскі рэжым бязлітасна на кожным кроку напамінаў пра гэтую пляму ў біяграфіі чалавека, якому пашанцавала яшчэ выжыць пасля сваіх лагераў, пасля айчыннай катаргі. І калі чытаць памянёную ўжо аўтабіяграфію паэта, вонкава ўсё бясхмарна: «Толькі ў канцы красавіка 1945 года я быў вызвалены англічанамі і перасяленьі ў размяшчэнне савецкіх войск. З паўночнай Германіі наш батальён прыйшоў у Беласток. Адтуль мы паехалі на Украіну. Я аднаўляў Данбас, працаваў на ўскраіне Данецка столярам у Рутчанкоўскім дрэваапрацоўчым камбінаце. У выніку ўсяго гэтага і была напісана нізка вершаў «Легенда аб залатой зям-

З Іванам Мележам на набярэжнай у Ялце. 1957 г. Фота **І. Струкоўскага.**

У Каралішчавічах з Аркадзем Куляшовым. 1963 г. Фота **А. Дзітлава.**

лі». З адных шахтаў на другія. Бо ў Нямеччыне набыў былы студэнт літаратурнага факультэта новую прафесію, яна і спатрэбілася на радзіме, якая не давярала, карала, абражала, бо жыла па сталінскіх канонах, па сталінскай канстытуцыі, услаўленай акынамі, ашугамі і ўсімі, хто ўмеў і не ўмеў рыфмаваць. Заўважце, нізка называецца легенда. Цяпер гэта гучыць як прытоеная іронія, а ў часы, калі пісалася нізка, іначай і нельга было называць. Зямля павінна была быць не проста зямлёй, а залатой абавязкова. Аднак сапраўдны паэт застаецца паэтам у любых абставінах жыццёвых і палітычных. У Данбасе быў напісаны адзін з лепшых вершаў Міколы Аўрамчыка, цяпер ужо хрэстаматыйная «Беларуская сасна». Сам Пімен Панчанка пазней так ацаніў верш: «У многіх паэтаў ёсць адзін верш, у якім нібыта сканцэнтравана ўся сутнасць і асаблівасць іх паэзіі. У М. Святлова гэта «Гранада», у Я. Смелякова—«Калі я захварэю...», у С. Арлова—«Яго зарылі ў шар зямны» і г. д. У М. Аўрамчыка такім вершам яназваў бы «Беларускую сасну»... Тут усё хораша: і думка, і сюжэт, і вобразнасць. Адразу адчуваеш і гордасць за сваю працу лірычнага героя, і любоў да роднай Беларусі з баравымі соснамі. Але галоўнае—верыш шчыраму даверліваму голасу паэта. У гэтым увесь Аўрамчык з яго яснай паэзіяй, з любоўю да радзімы, да людзей працы, з вернасцю франтавому сяброўству, з няўтольнай прагай пабольш паездзіць па свеце...» Адзін верш выклікаў гэтульki асацыяцый, думак, развагі у народнага паэта Беларусі, чыя думка высока цанілася і цэніцца не толькі ў нашай Беларусі.

Шахцёрская, калі яе можна так назваць, тэма праходзіць праз усю творчасць паэта. І зразумела было жаданне Міколы Аўрамчыка не проста пабыць у маладым горадзе на першых беларускіх шахтах Старобіншчыны, якая пасля стала Салігоршчынай, а папрацаваць, каб напісаць вершы ў зусім іншых умовах. І былі першыя нізкі вершаў, і была кні-

З Янкам Брылём. У Галодным стэпе Узбекістана. 1968 г. Фота **У. Калесніка.**

га лірыкі «Сустрэча былых канагонаў». Імя кнізе даў аднайменны верш, прысвечаны Паўлу Беспашчаднаму, шахцёрскаму паэту. Праз колькі год усё прыгадвалася:

Паўзмрочная капальня ў дымным Руры,
І ў ёй не я,
а сноўдае штодзень
Шкілет,
які яшчэ абцягнут скурай,
Ды на сцяне—
чужы, сутулы цень.

Перачытайце, які дакладны малюнак, нібы наскальны, скупы і ёмісты. Колькі гаворыць пра пакуты шкілет, «які яшчэ абцягнут скурай». Слова яшчэ акцэнтуе ўвагу. Чалавек ужо толькі цень. Падняволнік яшчэ жыве, але ўжо не пазнае ўласнага ценю, чужым здаецца свой цень.

Помню раніцу маладой зімы. Мікола Аўрамчык чытаў мне па памяці, смакуючы кожнае слова, вывяраючы яго:

Закончылася змена.
Як у сне,
Мы з клеццю на паверхню паляцелі...

Мне, яшчэ не канчаткова з'урбанізаванаму ўшацкаму мальцу, на момант здалося, што ў казцы ляцеў паэт у клеці. Бо мне клець—перш за ўсё прыбудова. Клець была і ў песнях—і лірычных, і фрывольных, як у той вясельнай: «Мамулечка, ў клець вядуць...» Канкрэтнае, вякамі атайбаванае слова набывала новае значэнне, новае адценне. Знікаў сялянскі, спаконны пласт мовы, знікаў генетычна нязводны пласт сялянскага побыту. Паэт з усёй шчырасцю радаваўся новым абрысам беларускага далягляду, які традыцыйна заканчваўся вершалінамі ялін ці сосен. «Засланяючы даль краявіду, Узняліся ўгару тэрыконы, Шмат вышэйшыя за піраміды, Збудаваныя пры фараонах». Паэт не ведаў, якой бядой абернуцца гэтыя тэрыконы на Беларусі,

пагражаючы засаліць самыя ўрадлівыя землі. Гэта пазней славутыя слуцкія бэры зрабіліся салёныя на смак. А яшчэ пазней, пасля чарнобыльскай трагедыі, на бэры пачалі вымяраць радыяцыю. Зноў слова беларускае змяніла свой сэнс пад націскам непрадуманага прагрэсу. Не ведаў паэт, і яго нельга вінаваціць за гэта, што і ў вершы «Адлёт жураўлёў», які высока ацаніў Якуб Колас, наіўна просіць крылатых вандроўнікаў: «Не сумуйце па родных балотах». Бо «...на месцы балот неўраджайных, Дзе ніхто не мог гнёзды чапаць, Трактары загрукочуць, камбайны, Пахавае дрыгву сенажаць». Верш пісаўся ў 1938 годзе на золку меліярацыі, калі яшчэ ў самую сілу ўваходзіў заклік не чакаць літасці ад прыроды.

Да балючай тэмы палону вяртаўся і вяртаўся паэт, і ў прыватнасці ў паэме «Волхаўская споведзь», у якой удаліся і сцэны лірычнага плану і сцэны жаху. У самым пачатку нечаканая рыфма «у Ноўгарад — зноў гарадзь» актывізуе ўвагу чытача, робіць радкі напружанымі. Пра скінуты чужынцамі звон у Волхаў:

Цячэ няспынна плынь па дне,
Язык пагойдвае ў зване.

Багаты гукапіс ствараюць і зычныя і паўгалосныя, а канцавое «е» як быццам балюча енчыць. Ці яшчэ хочацца цытаваць узоры малюнку і гукапісу:

Зноў парушае неспакой
Віскдівым скрыпам гэта птушка:
Пілуе сэрца асакой...

У палоне асабліва выразна паўстае роднае даваеннае хараство, і ў няволі душа сумуе па прыгажосці, і вока знаходзіць незабытую вабнасць.

Былі вяснушкі на шчаках
Смуглявай гэтай гараджанкі,
Нібы радзімкі на баках
Налітай сонцам сапяжанкі.

Дзяўчыну Груню закаханыя хлапцы проста назвалі Грушай. І ў памяці беларуса ўсплывае сапяжанка. Наваг плямкі на баках грушы называюцца радзімкамі, каб хоць гэтым словам нагадаць пра радзіму, па якой пакутуе герой паэмы. Потым вяснушкі праступяць у вершы на волі, у вершы 1958 года:

Тое ж крапінне рабое —
На шчаках яе дачушкі...
І смяёмся мы абое:
— Ах, вяснушкі!..
— Ах, вяснушкі!..

Прывёў гэтыя радкі, і зноў загучаў мне голас Міколы Аўрамчыка. Здаецца, у чарговай аўдыторыі выступае ўзнёслы паэт. І павёў мяне гэты шчыры голас, зноў вярнуў мяне гэты па-даваеннаму наіўны голас у падзеі паэмы «Волхаўская споведзь». І яшчэ раз пацвердзіў паэт, што толькі перажытае кранае, толькі перажытае ўражвае. Трэба пахадзіць пад прыцэлам канваіра, каб напісаць:

Але іспанец на яго
Зноў утаропіўся з-за спіны
Глыбокім позіркам
                    свайго
Праніклівага карабіна.

Эпітэт «пранікліву» ў дадзеным кантэксце набывае зусім новае адценне. Гэты жалезны позірк пратне наскрозь, пранікне куляй, закрэсліць маладое жыццё. Ён жахам пранікае, неадступна сочачы за ахвярай. Жахае толькі голая канкрэтнасць смерці, немінучасці, наканаванасці, а не крыклівыя і самыя мудрагелістыя ў сваім жаданні напалохаць дэталі і вобразы.

Дапускаем, што герой паэмы (помнячы пушкінскае: «Спяшаю розніцу заўважыць паміж Анегіным і мной») напярэдадні вайны ў камсамольскім парыве зрываў крыжы з купалоў храмаў, цягаў папоў за бароды, апярэджваючы пазнейшую кітайскую хунвэйбінаўшчыну, але абраза памяці, святыняў асабліва балюча адчулася ў няволі.

Пад каменедрабілкі пошчак
Брук узрывае кіркай ён,
Дзе Неўскі
                    некалі на плошчы
Вёў крыжаносцаў у палон.

Нібыта рве
                    не камяні,
Адшліфаваныя вякамі,
А продкаў чарапы
                    ў агні
З зямлі выкопвае рукамі.

Другі слупок пачынаецца з мужчынскай рыфмы. Невыпадкова. Большая націскасць, цвёрдасць, парыўнасць, рэзкасць. І не рыфма з «вякамі» пацягнула за сабой слова «рукамі». Асабліва жудасна рукамі выкопваць чарапы ды яшчэ родныя, балючыя. І натуральна пасля ўсіх жахаў надзвычай хочацца мірнае красы. Таму і парашут адухаўляецца, надзяляецца рысамі хлапечага замілавання:

На водняй гладзі,
                    як лілея,
Раскрыты парашут бялее.

Ды і ў гэты бясхмарны ва ўспаміне абрыс роднай волі ўрываецца вайна з яе рэаліямі.

На ім чырвоныя тычынкі,
Ірдзеюць кропелькі-крывінкі.

Два колеры жыцця, белы і чырвоны, чырвоны і белы. Палоска світання праразае белае палатно туману. Мірны час. Пісяг крыві праступае праз белізну бінту. Грозны час вайны.

У паэме «Волхаўская споведзь» Мікола Аўрамчык сродкамі ліраэпасу хацеў паказаць вайну, палон, няволю праўдзіва, без акрас. Але пісалася паэма ў гады, калі ўсё настойлівей і пагрозлівей патрабавалі пісаць толькі ў адным тоне — ружовым, а найлепей ружавата-салодкім. Даводзілася шмат што недагаворваць, шмат што ўтойваць. На аўтару, як і на большай частцы грамадства, яшчэ ляжаў страх паўтору сталіншчыны. Калі быць шчырымі, дык і дагэтуль не пазбыліся мы ад гэтага ўжо генетычнага страху.

Больш псіхалагічным паказам палону, працы ў шахтах Рура вызначаецца раман Міколы Аўрамчыка «У падзямеллі». Лёс рамана, як і аўтара, быў нялёгкі. Напісаны пасля хрушчоўскай адлігі, ён не па надвор'ю прыпаў на брэжнеўскія замаразкі. Доўга не мог убачыць свет. У рамане паэт застаецца верны сваёй манеры, бо гэта проза паэта.

Вершы Міколы Аўрамчыка беларускія сваёй канкрэтнасцю і акрэсленасцю, сваёй прыхаванай глыбінёй і стрыманасцю, сваёй радасцю і замілаванасцю. Сын свайго часу паказаў час, як ён бачыў яго, як адчуваў яго, не хлусячы, не становячыся на катурны. Радасць жыцця, радаванне жыццю ў Міколы Аўрамчыка можна зразумець. Ён сам гаворыць пра сябе ў вершы, прысвечаным Васілю Быкаву:

Вам чэсць аддае з пашанай —
Уваскросшы з мёртвых, жывы,
Без вестак прапаўшы рана
Гвардыі радавы.

Паэт сябе адчувае радавым, але без радавых няма арміі, без радавых няма войска. Якраз радавыя займаюць вышыні, а генералы толькі рапартуюць. Так і ў арміі, так і ў паэзіі.

Душэўная шчырасць спрыяе таму, што Мікола Аўрамчык надзвычай добра піша успаміны, эсэ, словы пра сяброў, асабліва пра франтавых, якія самі пра сябе ўжо не скажуць. Гэтак не перапыняецца, не перарываецца бег плыні жыцця, плыні, на якую паэт Мікола Аўрамчык глядзіць замілаванымі вачыма ўзнёсла і трапятліва.

Рыгор БАРАДУЛІН

«ТУТ МОЙ НАРОД». Ва ўсім свеце адзначаецца сёлета вялікая дата — 500-годдзе з дня нараджэння Францішка Скарыны, славутага асветніка-гуманіста эпохі Адраджэння, першадрукара, геніяльнага сына беларускага народа. Гэтай магутнай постаці прысвечана кніга кандыдата гістарычных навук А. Каўкі, якая даследуе і вывучае тэксты скарынінскіх выданняў, малавядомыя архіўныя крыніцы, разглядае ўплыў асветніка на беларускую літаратуру XVI — пачатку XX стагоддзя і ўвогуле на ўсё нацыянальна-культурнае адраджэнне беларускага народа.

Ва ўступе да кнігі аўтар піша: «Літаратура пра Францішка Скарыну налічвае не адну тысячу публікацый. Мала хто з дзеячаў беларускай культуры можа спаборнічаць з выдатным гуманістам-асветнікам узроўнем папулярнасці, няспынным ростам цікавасці айчынных і замежных даследчыкаў. І ўсё ж ні асоба слыннага беларуса, ні

значэнне яго творчай спадчыны яшчэ далёка не раскрыты, не асэнсаваны, не ацэнены, як яны таго заслугоўваюць».

Менавіта асэнсаванню слыннай асобы і прысвечана гэтая кніга, якая мае раздзелы: «Дзе нараджаюцца волаты», «Няма прароку месца», «Хто ён, доктар Скарына?», «І сталі беларусы прачыхацца», «Па-нашаму напісана!», «Каб не дрэмала памяць» і інш.

У кнізе шмат фотаздымкаў — паштоўка з архіва Зоські Верас, прысвечаная 400-годдзю беларускага кнігадрукавання; Полацкае Евангелле і Слуцкі памяннік; будынкі Ягелонскага і Падуанскага універсітэтаў; камяніца бурмістра Якуба Бабіча ў Вільні, дзе ў 1522—1525 гг. месцілася друкарня Ф. Скарыны; старонка, прысвечаная першадрукару, з рукапісу «Гісторыі беларускай літаратуры» М. Гарэцкага і іншыя матэрыялы.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«СЛОВА АБ РОДНАЙ ПРЫРОДЗЕ». Гэта трэцяе, перапрацаванае і дапоўненае выданне кнігі, якая сабрала ў сабе ўсё самае лепшае, што створана беларускімі пісьменнікамі — паэтамі і празаікамі — аб роднай прыродзе.

Кніга дае магчымасць чытачу пазнаёміцца з рознымі, цікавымі і непаўторнымі, куткамі нашага краю, пабываць адразу ва ўсіх чатырох часінах года і пераканацца, што наша Беларусь прыгожая заўсёды — вясною і летам, восенню і зімой.

Дзякуючы шырокаму, хоць і ашчаднаму прадстаўніцтву, ствараецца ўражанне, што ў гэтай шчырай і даверлівай размове брала ўдзел уся беларуская літаратура.

Укладанне кнігі Сцяпана Грабчыкава. Ён жа напісаў і прадмову да яе.

Выданне адрасуецца вучням сярэдняга і старэйшага школьнага ўзросту, і вельмі б добра было, каб кнігу набыла кожная школьная бібліятэка.

Выдавецтва «Народная асвета», Мінск, 1989 г.

«ЗБОР КАЛОССЯ». «Чыстае фальклорнае гучанне, — гаворыцца ў анатацыі да гэтай кнігі, — зварот да вытокаў народнай мудрасці, сталёвая дасканаласць з'яднаны ў творчасці народнага паэта Беларусі лаўрэата Ленінскай прэміі, Героя Сацыялістычнай Працы Максіма Танка з разуменнем паэзіі як найвышэйшай праявы грамадзянскасці».

У новую кнігу сваю паэт уключыў вершы, напісаныя ў 1983—1988 гг.

Кітай і Украіна, Енісей і Махабхарата, Міхайлаўскае і Праметэй — вось крыніца натхнення, да якой прыпадае паэт. Але найперш — родная Беларусь, яе палі, лугі і лясы, яе людзі і надзеі даюць моц радкам Максіма Танка.

Аформіў кнігу мастак В. Масцераў. Малюнкі да яе зрабіў мастак Ю. Зайцаў.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ВЕРШЫ 1931—1970» — томік выбранай паэзіі выдатнага рускага паэта Аляксандра Твардоўскага, які выйшаў у перакладзе на беларускую мову. У прадмове да зборніка «Ён тут дома» Максім Лужанін піша, што «...аўтар наш блізкі сусед і сваяк, смаленец, што ў ім жыла вялікая любоў да нашага народа, сімпатыя да ягонай літаратуры, угрунтаваная на побытавай і гутарковай блізкасці жыхароў сумесных раёнаў Беларусі і Смаленскай вобласці».

Вершы А. Твардоўскага падаюцца ў перакладах К. Крапівы, А. Куляшова, М. Танка, М. Лужаніна, В. Віткі, К. Кірэенкі, Э. Агняцвет, М. Калачынскага, П. Макаля, Р. Барадуліна, А. Грачанікава, У. Паўлава, Хв. Жычкі і К. Цвіркі.

Кніга выйшла ў серыі «Паэзія народаў СССР».

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«У ТУМАНЕ». У кнігу народнага пісьменніка Беларусі Васіля Быкава ўвайшлі дзве новыя аповесці, напісаныя ў апошнія гады. Першая, якой пачынаецца кніга і якая дала назву зборніку, прысвечана тэме Вялікай Айчыннай вайны, партызанскай барацьбе беларускага народа.

Другая аповесць, «Аблава», якая завяршае кнігу, расказвае пра гады калектывізацыі, гады раскулачвання, гады сталінскіх рэпрэсій. У ёй на прыкладзе жыцця селяніна Хведара Роўды падаецца лёс усяго беларускага сялянства.

Ёсць у кнізе яшчэ адна аповесць — «Мёртвым не баліць». Напісана яна амаль дваццаць пяць гадоў назад, але асобным выданнем не выходзіла (была толькі ўключана ў чацвёрты том збору твораў пісьменніка). Зараз, дзякуючы перабудове, чытач можа пазнаёміцца і з гэтым творам Васіля Быкава.

Малюнкі да кнігі зрабіў мастак Уладзімір Сытчанка.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ВЯРТАННЕ ДА СЯБЕ» — новы раман Міхася Герчыка. У ім — сучасныя канфлікты, сучасныя лёсы. Усе людзі, як пішацца ў анатацыі, «мараць пра шчасце, але далёка не ўсе сапраўды шчаслівыя». Пошукі выйсця з духоўных тупікоў — вось клопат і ўвага пісьменніка.

Эпіграфам да твора аўтар узяў радкі з Ф. М. Дастаеўскага: «Літасць, не праганяйце літасці з нашага грамадства, таму што без яе, без літасці, яно разваліцца».

У выданні друкуюцца ілюстрацыі мастака А. Кузьмара.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«СПРАДВЕЧНАСЦЬ». У гэтую кнігу выбраных твораў Раман Тармола ўключыў усё лепшае, што створана ім у паэзіі на працягу дваццаці пяці гадоў творчай працы.

У кнігу апрача вершаў таксама ўключаны дзве паэмы — «Навальнічны раён» і «Хатынскі рэквіем».

Усе творы аб'яднаны ў пяць раздзелаў: «І радасць, і роздум, і роспач», «Не ложа Пракруста», «Час папараць-кветкі», «Я перастаў саромецца слёз», «На скрыжаванні гадоў і дарог».

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ФРЭСКІ». Кніга паэзіі Ірыны Багдановіч — і гістарычная і сучасная. У ёй друкуюцца вершы «Няміга», «Домік Багдановіча», «Полацкай Сафіі» (раздзел «Стары горад»), «У вянок Каміле Марцінкевіч», «Купала, 1918 год», «Памяці Сяргея Астрэйкі» (раздзел «Постаці»), філасофскія вершы і вершы пра каханне (раздзелы «Фрагменты» і «Альбом»), а таксама паэма «Кераміка», дзе размова ідзе пра працу археолагаў, і «Палачанка», галоўнаю гераіняю якой з'яўляецца Рагнеда.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ПРЫРУЧЭННЕ ПТУШКІ». Кнігу прозы Уладзіміра Ягоўдзіка склалі розныя па жанрах творы.

Пачынаецца кніга з аповесці «Вочы начніцы», якая раней ужо выйшла ў «Бібліятэцы «Маладосці».

У раздзеле «Сонечная далонь» сабраны апавяданні, казкі і эсэ пісьменніка.

Друкуецца таксама эсэ «Райскія сны Алены Кіш», дзе расказваецца пра нялёгкі, трагічны лёс мастачкі з народа, пра яе незвычайнае, чыстае і светлае, мастацтва.

Малюнкі мастака Уладзіміра Савіча.

На грамадскіх пачатках кнігу адрэдагаваў Яўген Лецка.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ФАРБЫ ДУШЫ» — першая кніга маладога пісьменніка Алеся Асташонка. У яе ўключаны сем апавяданняў, дзве нізкі кароткіх назіранняў, экспрэсій, аб'яднаных агульным падзагалоўкам «Настроі», а таксама аповесць «Малюнкі на попеле».

Кароткім уступным словам прадстаўляе аўтара чытачам Алесь Адамовіч.

Зборнік выйшаў у серыі «Першая кніга празаіка».

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«А ЗЯЗЮЛЯ КУКАВАЛА». Галоўнаю ў новым зборніку прозы Алеся Казаннікава, на нашу думку, з'яўляецца аповесць, якая дала назву і ўсёй кнізе. Яна — пра веліч душы чалавека і вытокі яго мужнасці.

Дапаўняюць твор і змешчаныя ў зборніку апавяданні пісьменніка.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ВЫБРАНАЕ» Варлена Бечыка — найбольш поўнае выданне літаратурна-крытычных артыкулаў са спадчыны гэтага тонкага, улюбёнага ў беларускую літаратуру (асабліва ў паэзію) крытыка.

«Прабачце, — пісаў В. Бечык у сваіх успамінах. — Я галадаў і мёрз, я не меў дзяцінства, я дзічэў у адзіноце 43—44-га гадоў, я быў інвалідам другой групы, я не буду мець уласных дзяцей, і наўрад ці прыйдзе хто на маю магілу».

Але як ён любіў жыццё!

«Я пачынаю ўсё болей і болей схіляцца да думкі, што жыццё — любое, нават самае пакутлівае, — шчасце. Уся каштоўнасць жыцця толькі тады і мае мэту, калі зведаны трывогі, сумненні, пакуты».

Багатая атрымалася кніга. У ёй і лёгкі, як усплёск, усхваляваны маналог пра адзін толькі верш Янкі Купалы «У лесе», і грунтоўнае даследаванне паэзіі Вялікай Айчыннай вайны, і роздумны агляд беларускай балады, і неспакойнае слова ў дыскусіі пра сучасную паэзію.

Цэлы раздзел у кнізе аддадзены паэзіі Аркадзя Куляшова. У асобных артыкулах крытык разглядае творчасць П. Броўкі, М. Танка, П. Панчанкі, М. Лужаніна, Е. Лось, А. Вярцінскага, Н. Гілевіча, Р. Барадуліна, Я. Сіпакова, А. Кудраўца, Р. Барозкіна, В. Каваленкі і інш.

Друкуюцца ў «Выбраным» і вострыя артыкулы крытыка, якія ў свой час спадабаліся нават пераборліваму чытачу: «Сакавіцкія пісьмы», «Толькі без «сю-сю», «Набыццё вышыні» і інш.

Укладанне тома зрабіла маці крытыка — Л. Кароткая. Прадмову «Свой у свеце літаратуры» напісаў С. Андраюк.

У томе шмат фотаздымкаў.

На вялікі жаль, у кнігу не ўвайшоў (мусіць, не паспелі ўключыць) дзённік В. Бечыка, які друкаваўся ў «Полымі», — мудрыя развагі крытыка пра час і жыццё.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

«ЛЯ ВЫТОКАЎ САМАПАЗНАННЯ». «Гэта кніжка, — тлумачыць чытачам у сваёй прадмове доктар філасофскіх навук Уладзімір Конан, — была задумана каля дзесяці гадоў таму назад. Нялёгка было ўзяцца за працу, дзе аўтар мае намер па магчымасці спалучыць філасофію і фалькларыстыку, навуковы аналіз і публіцыстыку, спрабуе «перакласці» фальклорныя мастацкія вобразы і сімвалы ў сістэму паняццяў, узнавіць народны светапогляд на падставе паасобных яго фрагментаў, знакаў і традыцыйных формул, у якіх нярэдка паўзабыта ці нават страчана першапачатковае сэнсавае значэнне».

Кніга мае падзагаловак «Станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору» і даследуе маральна-эстэтычную каштоўнасць народнай творчасці, яе месца ў сучаснай культуры, сцвярджае, што народныя песні і казкі — высокаразвітае мастацтва, у якім адлюстраваўся духоўны свет народа.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура», Мінск, 1989 г.

БЕЛАРУСКАЯ КНІГА НА МОВАХ СВЕТУ

«АКНО Ў ЗЯЛЁНЫ САД». Своеасаблівая анталогія беларускага апавядання выйшла ў Літве. У яе ўвайшлі творы Я. Коласа, М. Гарэцкага, К. Чорнага, М. Лынькова, І. Шамякіна, І. Мележа, Я. Сіпакова, Я. Маўра, І. Навуменкі, В. Быкава, М. Стральцова, А. Васілевіч, Б. Сачанкі, І. Чыгрынава, У. Караткевіча, В. Адамчыка, І. Пташнікава, В. Карамазава, А. Кудраўца, В. Віткі, Я. Брыля, В. Гігевіча, А. Жука, Г. Далідовіча, Я. Каршукова, В. Коўтун, Х. Лялько, У. Арлова, У. Ягоўдзіка (спіс падаецца ў тым парадку, у якім друкуюцца ў зборніку творы).

На літоўскую мову апавяданні пераклала Алма Лапінскене.

Укладанне Яўгена Лецкі.

Кніга выйшла ў серыі «Парасткі».

Выдавецтва «Вітурыс», Вільнюс, 1989 г.

«ВЯНОК». Яшчэ адну беларускую кнігу маюць зараз магчымасць чытаць на роднай мове літоўскія чытачы. Гэта — вядомы «Вянок» Максіма Багдановіча.

На літоўскую мову вершы паэта пераклаў Антанас Дрылінга.

Выдавецтва «Вага», Вільнюс, 1989 г.

«СОНЕЧНАЯ ВЯЗЬ». Імя Яна Чыквіна, беларускага паэта, які жыве ў Польшчы, вядома нашаму чытачу. Зараз з яго паэзіяй маюць магчымасць бліжэй пазнаёміцца і польскія чытачы — кніга перакладзена на польскую мову і надрукавана ў Ольштыне.

З беларускай мовы на польскую вершы пераклалі Эльжбета Феліксяк. Марыян Юркоўскі, Ян Леанчук, Ежы Літвінюк, Фларыян Няўважны і Віктар Варашыльскі.

Вершы ў кнізе падаюцца на беларускай і польскай мовах.

Выдавецтва «Поезіржэ», Ольштын, 1988 г.

Нашы аўтары

ПЯТКЕВІЧ Андрэй нарадзіўся ў 1966 годзе ў вёсцы Уселюб на Навагрудчыне. Вучыўся ў Гродзенскім універсітэце, працаваў пажарнікам, дрывасекам, меліяратарам, качагарам. Зараз—палявод у калгасе «Краіна Саветаў» у Навагрудскім раёне.

ЗУЁНАК Васіль нарадзіўся ў 1935 годзе ў вёсцы Мачулішча Крупскага раёна. Скончыў Барысаўскае педвучылішча і аддзяленне журналістыкі філфака БДУ імя У. І. Леніна. Працаваў у рэдакцыях газет «Рабочае юнацтва», «Піянер Беларусі», часопісах «Бярозка», «Маладосць». Зараз—першы сакратар СП БССР. Кандыдат філалагічных навук.
Аўтар кніг паэзіі «Крэсіва», «Крутаяр», «Сяліба», «Нача» і інш. Напісаў шмат кніжак нарысаў, замалёвак, вершаў для дзяцей. Працуе ў галіне перакладу.
Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР і прэміі Ленінскага камсамола Беларусі.

ШАМЯКІН Іван нарадзіўся ў 1921 годзе ў вёсцы Карма Добрушскага раёна. Скончыў Гомельскі тэхнікум будаўнічых матэрыялаў, Рэспубліканскую партыйную школу пры ЦК КПБ. Вучыўся ў Гомельскім педінстытуце, настаўнічаў.
Удзельнік Вялікай Айчыннай вайны. Доўгі час быў сакратаром, першым намеснікам старшыні, першым сакратаром праўлення Саюза пісьменнікаў Беларусі. Зараз—галоўны рэдактар выдавецтва БелСЭ імя Петруся Броўкі.
Народны пісьменнік БССР, Герой Сацыялістычнай Працы, дэпутат Вярхоўнага Савета СССР, лаўрэат Дзяржаўных прэмій СССР і БССР.
Аўтар раманаў «Глыбокая плынь», «У добры час», «Крыніцы», «Сэрца на далоні», «Снежныя зімы», «Атланты і карыятыды», «Вазьму твой боль», «Петраград—Брэст», а таксама шматлікіх кніг аповесцей, апавяданняў, публіцыстыкі.

МАРОЗ Уладзімір нарадзіўся ў 1953 годзе ў горадзе Косава Івацэвіцкага раёна. Скончыў архітэктурны факультэт БПІ, Літаратурны інстытут імя А. М. Горкага. Працаваў інжынерам на «Інтэграле», архітэктарам у «Мінскпраекце», старшым рэдактарам Дзяржкіно БССР. Зараз—старшы рэдактар студыі «Летапіс» кінастудыі «Беларусьфільм».
Аўтар калектыўнага паэтычнага зборніка «Крыло» і шэрагу кінасцэнарыяў.

ДАЙНЕКА Леанід нарадзіўся ў 1940 годзе ў вёсцы Змітраўка Другая Клічаўскага раёна. Пасля заканчэння школы працаваў на будоўлях Калінінграда і Свярдлоўскай вобласці, на Ніжнетагільскім металургічным камбінаце. Служыў у Савецкай Арміі. Скончыў аддзяленне журналістыкі БДУ імя У. І. Леніна. Працаваў старшым рэдактарам Віцебскай студыі тэлебачання, на Беларускім тэлебачанні, адказным сакратаром часопіса «Маладосць». Цяпер—загадчык рэдакцыі паэзіі выдавецтва «Мастацкая літаратура».
Аўтар зборнікаў паэзіі «Галасы», «Бераг чакання», «Начныя тэлеграмы», «Мая вясна сакавая», зборніка апавяданняў «Бацькава крыніца», раманаў «Людзі і маланкі», «Запомнім сябе маладымі», «Футбол на замініраваным полі», «Меч князя Вячкі», «След ваўкалака» і інш.
Лаўрэат літаратурнай прэміі імя Івана Мележа.

РУДКОЎСКІ Міхась нарадзіўся ў 1936 годзе ў вёсцы Востраў Ганцавіцкага раёна. Завочна скончыў філалагічны факультэт Брэсцкага педінстытута імя А. С. Пушкіна.
Выдаў кнігі паэзіі «Сінія Брады», «Позвы», «У краі тым», «Векавечная бацькаўшчына».

ВЕТАХ (БЕЛЬСКІ) Алесь нарадзіўся ў 1963 годзе ў вёсцы Цімкавічы Капыльскага раёна. Працаваў старшым піянерважатым у школе. Скончыў філфак БДУ імя Леніна. Настаўнічаў, быў намеснікам дырэктара школы. Зараз вучыцца ў аспірантуры пры кафедры беларускай літаратуры БДУ імя Леніна. У «Маладосці» друкуецца ўпершыню.

ТАРМОЛА Раман нарадзіўся ў 1936 годзе ў гарадскім пасёлку Мір Карэліцкага раёна. Скончыў гісторыка-філалагічны факультэт Мінскага педінстытута імя А. М. Горкага. Працаваў на кінастудыі «Беларусьфільм», зараз—на Беларускім тэлебачанні.
Аўтар кніг паэзіі «Асколкі і росы», «Поўня», «Аднаўленне», «Міранка», «Побач», «Павага», «Зямное—зямному» і інш.

«МОЛОДОСТЬ» № 1 (1—176), 1990 г.
Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический иллюстрированный журнал
(на белорусском языке)

Мастацкі рэдактар **Віктар Казлоў.** Тэхнічны рэдактар **Яніна Важнік.**
Карэктары **Валянціна Башак, Мая Вінаградава.**

Рукапісы аб'ёмам да аркуша не вяртаюцца.
Адрас рэдакцыі: 220041, Мінск, Ленінскі праспект, 79, выдавецтва ЦК КПБ. Тэлефоны: 31-85-43—галоўны рэдактар і намеснік галоўнага рэдактара, 32-82-29—сакратарыят, аддзелы паэзіі, прозы, крытыкі, 31-76-14—аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення, 39-87-70—фотакарэспандэнт.

Здадзена ў набор 20.11.89. Падпісана да друку 22.12.89. АТ 06925. Фармат 70×90 1/16. Друк высокі. Умоўн. фарбаадб. 14,77. Умоўн. друк. арк. 12,87. Ул.-выд. арк. 14,58. Тыраж 8 988 экз. Зак. 486. Цана 60 к.
Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня выдавецтва ЦК КП Беларусі. 220041, Мінск, Ленінскі пр., 79.

ВІНШУЕМ ЛАЎРЭАТАЎ!

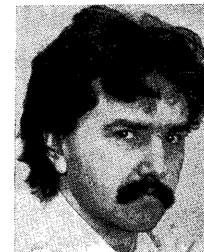
Сяргей Астраўцоў

Людміла Рублеўская

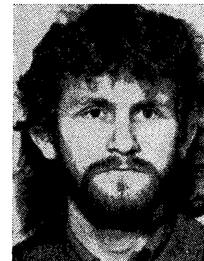
Алесь Бяляцкі

Уладзімір Глушакоў

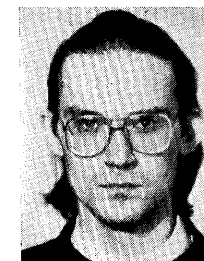
Міхал Анемпадзістаў

Рэдакцыя часопіса «Маладосць» разгледзела публікацыі 1989 года і прысудзіла прэміі за лепшыя творы:
Людміле Рублеўскай (цыкл вершаў, № 7);
Сяргею Астраўцову (апавяданні «Сурма», «Валатоўка», № 11);
Алесю Бяляцкаму (артыкул «Да гісторыі адной палемікі», № 1);
Уладзіміру Глушакову (артыкулы «Старая сядзіба», № 1, і «Арандатары і гаспадары», № 9);
Міхалу Анемпадзіставу (мастацкае афармленне вокладак часопіса 1989 г., №№ 1—12).